

Б92

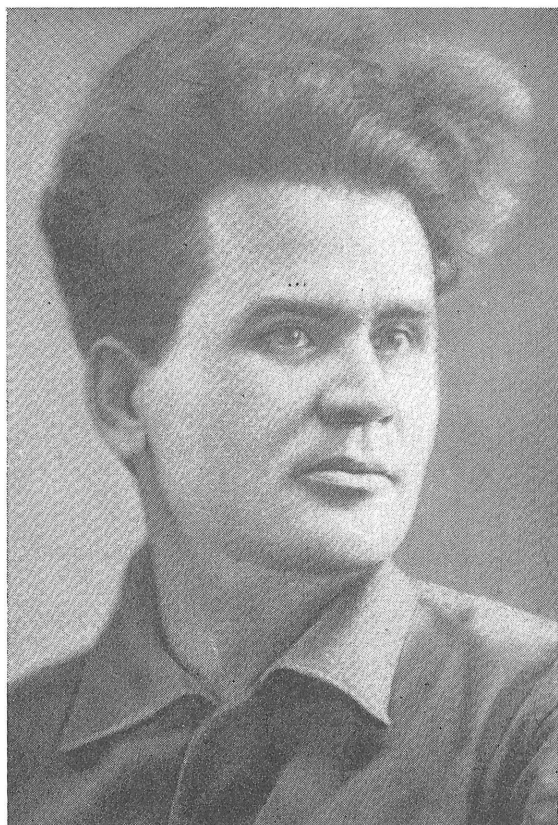
Б 67

ГРИГОРІЙ
ЕПІК

Твори

ГРИГОРІЙ
ЕПІК

Твори

ГРИГОРІЙ ЕПІК

Твори

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1958

До книжки вибраних творів Григорія Епіка ввійшли роман «Перша весна», оповідання та кіносценарій «Марина».

Роман «Перша весна» — один з перших творів української радянської літератури, присвячений темі колективізації українського села, зображенню жорстокої класової боротьби на селі в цей період.

Ряд оповідань відображає героїзм радянських людей в роки громадянської війни.

Кіносценарій «Марина» розповідає про долю української жінки, про її життєвий шлях від наймички до голови колгоспу.

Упорядкування В. М. ОМЕЛЬЧЕНКО

Вступна стаття та примітки О. В. КИЛИМНИКА

ТВОРЧИСТЬ ГРИГОРІЯ ЕПІКА

За своє сорокалітнє існування українська радянська література пройшла великий і плідний шлях творчого зростання. Нерозривно зв'язані з народом, з його боротьбою за побудову комуністичного суспільства в нашій країні, українські радянські письменники разом з усіма літераторами Радянського Союзу своєю творчістю брали і беруть найактивнішу участь у комуністичному вихованні трудящих, у тих воістину величних перетвореннях, що відбуваються на неосяжних просторах Країни Рад.

Серед значних досягнень нашої літератури знаменні й радісні успіхи української прози.

Активною творчою роботою в двадцятих і на початку тридцятих років завоював симпатії читача Григорій Епик. Його оповідання, повісті і романи видавались не лише українською і російською, а й іншими мовами братніх народів СРСР. В його творах читач знайде хвилюючу розповідь про життя, працю і боротьбу радянського народу протягом тих п'ятнадцяти років будівництва соціалізму в нашій країні, на які припадає творчість письменника. І хоч не всі твори Г. Епіка витримали іспит часу, кращі з них ввійшли в історію української літератури як помітні її досягнення.

На шляху творчого зростання Г. Епіка були успіхи і поразки, творчі зльоти і падіння. В окремих його творах знайшли вияв помилкові настанови того літературного середовища, з яким він був певний час зв'язаний. Та Епик завжди був чесним і самовідданим сином радянського народу, болів його болями, жив його радощами. «Все своє свідоме життя я віддав рідному народові, партії Леніна,

до якої я вступив ще в 1920 році і для справи якої я готовий віддати всю свою кров, крапля за краплею», писав Епik в листі до дружини В. М. Омельченко в кінці 1937 р.

* * *

Григорій Данилович Епik народився 17 січня 1901 року в с. Кам'янци, Новомосковського повіту на Дніпропетровщині в родині робітника-металіста. Велика сім'я Данила Епика, який все життя працював то в залізничних майстернях, то на металургійних заводах колишнього Катеринослава, зазнавала постійної матеріальної скрути. «Дитинство моє було таке, що про нього й згадувати неохота. До шістнадцятилітнього віку я не знав навіть, що таке подушка. Злидні душили батька, лягали великим тягарем на всю його сім'ю», писав Епik. Закінчивши в 1916 році початкову школу, шістнадцятилітній юнак згодом стає робітником на залізниці і з перших днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії бере активну участь у революційній боротьбі наддніпрянських залізничників та металургів за перемогу Жовтня на Україні. В 1918 році Григорій Епik — учасник робітничого страйку проти націоналістично-куркульських банд гетьмана Скоропадського і німецьких окупантів. Протягом 1919—1920 рр. він із зброєю в руках бореться проти петлюрівщини, Денікіна. Про ті далекі, сповнені героїчної боротьби дні, коли повстанські робітничі загони на просторах Катеринославщини «від села до села міряли глевкі шляхи. День за днем ганяли... кадюків» (куркульські банди — О. К.), згадує Епik в оповіданні «У жовтневу ніч».

Після розгрому внутрішньої і зовнішньої контрреволюції Григорій Епik працює на різних ділянках соціалістичного будівництва. В 1921 році він учиться на курсах шкільних інструкторів при Полтавській губнарсовіті. Поет Павло Усенко, який учився разом з Епиком, згадує, що Епik був чи не єдиним комуністом серед учнівської молоді, серед якої він користувався заслуженим авторитетом. «Це був стрункий підтягнутий юнак, по-військовому організований і дисциплінований. До його голосу прислухалися всі ми — селюки, діти бідноти і батраків. Коли ж якось один із слухачів курсів зробив спробу повести антирадянські розмови, Епik різко обірвав його. «Ми, комуністи, не на те кров проливали, щоб слухати теревені куркулєнків, — сказав він. — Радянська влада дала змогу вчитися всім, хто готовий їй вірою й правдою служити. Хто не буде виконувати волю народу, що взяв владу в свої руки, того ми викинемо геть». Після цього авторитет Епика і наша пошана до нього значно зросли. До нього з повагою ставилися і в губнарсовіті. І тому не дивно,

що, після закінчення курсів шкільних інструкторів, Епик пішов на відповідальну роботу в Полтавську губнаросвіту, де він працював до 1923 року, редагуючи водночас газету «Червоний юнак», орган Полтавського губкому комсомолу.

Протягом 1923—1924 років Григорій Епик працює в агітпропвідділі Полтавського губкому комсомолу, тоді ж пише оповідання «Надія» про героїчну боротьбу радянських людей з денікінцями. В Полтаві Григорій Епик зв'язався з молодіжною літературною організацією «Молот», що її підтримував комсомол. В кінці 1924 року Епик переїжджає до Харкова. Тут він вступає до спілки селянських письменників «Плуг». З 1925 року редагує журнал «Молодий більшовик».

В 1926 році Епик вступає до Інституту червоної професури, спеціалізуючись по історії України. В 1926 році він вийшов з «Плуга» і вступив до «Вапліте», хибні теоретичні засади якої позначились на окремих його творах. Після історичної постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» Григорій Епик — член Спілки радянських письменників.

На початку тридцятих років Григорій Епик працював завсектором, а згодом і директором Держлітвидаву. Помер він 28 січня 1942 року.

* * *

В літературу Г. Епик ввійшов як поет і прозаїк одночасно. Першою його друкованою книжкою була збірка поезій «Червона кобза» (думи про червоне козацтво), видана в 1923 році в Полтаві.

Радянська література тих часів жила ще героїкою революції, оспівуванням недавньої титанічної боротьби робітничого класу і трудового селянства за перемогу Жовтня. В цей час з'являються книжки поезій П. Тичини, В. Чумака, В. Сосюри, В. Блакитного, М. Терещенка, оповідання А. Головка, П. Панча, Ю. Яновського та інших письменників, які розповідають про боротьбу і перемогу радянського народу над ворогами молоді Радянської республіки на фронтах громадянської війни.

В «Червоній кобзі» оспівується героїка Червоної Армії. Свою розповідь про загони червоних повстанців і Червону Армію письменник стилізує під народні думи, не завжди вдало використовуючи прийоми уповільненої розповіді, повтору, речитативу. Все це, незважаючи на гостроту і актуальність теми, не сприяло популярності поезій Епіка.

Після збірки віршів-дум «Червона кобза» Епик переходить до прози, хоч іноді, правда, звертається і до драматургії. В 1925 році він видає невеличку п'єсу «Кров на Лені», тоді ж завершує роботу

над кіносценарієм широковідомого фільму «Трипільська трагедія», трохи згодом пише сценарій фільму «Партизанська донька», а в 1934 р.— кіносценарій «Марина».

В 1926 році Григорій Епик видав збірку своїх оповідань «На зламі», що майже повністю ввійшла до більшої збірки «В снігах» (1928), якою письменник ніби підсумував свої перші кроки в літературі.

Який же характер цих ранніх творів Григорія Епіка?

Молодий письменник прагнув створити галерею образів борців за перемогу пролетарської революції. В «Оповіданні командира» (перероблений варіант оповідання «Анкета») він писав, що образ юного борця Івася має запалювати молодь на героїчні вчинки в труді і боротьбі. «Я хочу, щоб надовго лишилися про нього згадки, про десятки, сотні, тисячі маленьких невідомих Івасів», які героїчно боролись з ворогами революції і мужньо гинули. Про них «прочитають тисячі маленьких друзів, і може й вони, як Івась, заплеміюють жаданням боротьби й дійсно докінчать те, за що загинув він».

Темі героїзму комсомольців в громадянській війні присвячені сценарій «Трипільська трагедія», оповідання «В жовтневу ніч» та інші твори Г. Епіка.

Твори ці були свого часу позитивним явищем в нашій літературі. Ними письменник включався в загальний процес творення літератури для юнацтва і дітей, зростанню якої партія приділяла велику увагу.

Героями, сміливими і відважними борцями за правду змальовані Пилипко і Оксана у відомих оповіданнях А. Головка, Юрко в однойменному оповіданні О. Копиленка. Такими ж героями змальовані Івась, Дора, Віра, Шура, Бетя і Валя у згаданих оповіданнях Григорія Епіка. Пафос цих оповідань — в зображенні духовної краси радянської людини, перш за все молодой людини, яка вступає в боротьбу з силами старого світу і, хоч часто гине фізично, виходить переможцем духовно, бо своїм прикладом беззавітного служіння революції запалює юні серця на нові подвиги в ім'я торжества ідей соціалізму.

Г. Епіка захоплювали не лише епізоди з часів громадянської війни. Молодь виявляла героїзм і на барикадах першої російської революції. В юні серця героїв оповідань Г. Епіка глибоко западає правда народної боротьби, вона робить дітей здатними чинити героїчні подвиги. Маленький Андрійко («Під баштою»), підриваючи башту, що в ній засіли царські війська, гине героїчною смертю. Він свідомий того, що допомагає робітникам, які з червоним прапором борються на барикадах. Син робітника Вася («Вася») бере участь у барикадних боях на вулицях Пітера. Він гине від козацької бомби, і подвиг його кличе юні серця на битву в ім'я перемоги справи революції.

Критика прихильно зустріла ранні твори Г. Епіка. О. Білецький, оглядаючи прозу за 1925 рік, писав: «Своєрідно й палко переживає героїку революції Г. Епік. Це — поет революційної молоді, 15-літнього Івася, що добровільно гине в боротьбі з білими бандитами за діло пролетаріату, героїчних дівчат Валі, Наді, що віддають своє тіло на поталу білогвардійським катам, але до останнього зітхання вірять в перемогу пролетарської революції».

Характеризуючи ранні оповідання Епіка, О. Білецький визначає і основні риси його творчості в цей період. Це своєрідна «книга спогадів, одягнених в примітивну, часто недосвідчену художню форму, але все ж такі поривних, незважаючи на дефекти цієї форми».

В ранніх творах, що склали велику збірку «В снігах», Г. Епік виявив спостережливість і знання матеріалу, про який писав, прагнення малювати образи відважних борців за новий світ або тих, що неминуче будуть його активними будівниками. І все ж твори ці були художньо недосконалими. Надмірна розтягнутість, переважання зайвими епізодами, деяка одноманітність у розгортанні сюжету, часті, не завжди необхідні, ліричні відступи та звернення до спогадів свідчили про ще слабу художню майстерність молодого письменника, який знав, про що треба писати, але не завжди умів свій задум передати просто і художньо досконалим. Цим пояснюється, наприклад, те, що секретар комсомольського осередку («В снігах») тільки й робить, що ходить по сцені, виголошує довгі промови про революцію та грає в інсценізаціях. Його внутрішнього світу, стосунків з людьми, зокрема молоддю, в повісті не розкрито.

Молодому письменникові необхідна була допомога, але на шляху його творчого зростання стали певні перешкоди.

В середині двадцятих років у літературі точились гострі суперечки, викликані складністю як літературного життя, так і діями чужих, антирадянських елементів, що, прикриваючись лозунгами про боротьбу за радянське мистецтво і літературу, виступали з антирадянською пропагандою. Група Хвильового під виглядом дискусії з питань творчого методу виступила проти національної політики Комуністичної партії, проти дружби народів, перш за все — російського і українського.

Перейшовши до літературної організації «Вапліте», Г. Епік зазнав на собі негативного впливу її хибних теоретичних і естетичних настанов. В результаті цього з'являються такі твори, як повість «Непія», в якій письменник вдається до надмірного психологізування, копірського у психіці людини, що заблудила, збилася з вірного шляху і, по суті, відступила від тих ідейних принципів, за які боролась і яким поклонялась. І ця людина — у Г. Епіка — комсомольський вожак, секретар окружному комсомолу Марко. Його

почуття любові до «непії» Ріти стають хворобливо загостреними, ведуть до втрати перспективи, роблять його політичним сліпцем.

Занепадницькі настрої, інтелігентське копірвання у хворобливій психіці, ігнорування класового моменту — такі риси властиві Маркові. Він не міг бути передовою людиною, на яку б рівнялась молодь.

Вагання Епіка та певна ідейна непослідовність знайшли свій вияв і в другому творі-хроніці «Восени», де письменник показує шкурника і бюрократа з партквитком Бризгунова, який безчинствує, виділяє житлову площу тому, кому наказує розбещена і цинічна його дружина-міщанка. Цим чужим людям у творі ніхто не протистоїть, вони безкарно роблять свої темні справи. І хоч в кінці твору проти Бризгунова на засіданні житлокоопу виступає робітник Ернст, це не врятовує справи. Тим більше, що Ернст у творі зображений таким несміливим, безвольним і нерішучим, що читач не вірить, щоб він довів справу викриття Бризгунова до кінця.

Боротьба партії за згуртування всіх чесних літераторів навколо завдань соціалістичного будівництва, критика хвильовизму допомогли Г. Епіку, як і деяким іншим письменникам із «Валіте», зрозуміти, у який творчий тупик вони ставили себе. Чесний і відданий ідеям Комуністичної партії, письменник Епик уперто і багато працює, переборюючи настрої тимчасової розгубленості і вагань. Протягом двох-трьох наступних років (1927—1930) він пише ряд повістей і оповідань, які приносять йому популярність і визнання, ставлять його в ряди відомих радянських прозаїків.

* *
*

В 1930 році вийшла збірка оповідань Г. Епіка «Том сатири». Не всі твори цієї збірки відповідали вимогам часу. Оповідання «Восени», наприклад, писалось водночас з «Непією» в період ідейних манівців письменника. Такі ж оповідання, як «Надзвичайна кар'єра Остапа Сватюка», «Меценати» — це твори на злобу дня. Письменник в них висміює косність, відсталість, нещадно бичує шкурників і кар'єристів, головотяпів і нероб, що попротазили в апарат радянських чи громадських організацій.

Тупий і обмежений голова Ганджівської сільради на Глухівщині Остап Сватюк («Надзвичайна кар'єра Остапа Сватюка») взяв собі в голову, що він зовні схожий на голову окривжонкому Пимона Сотника, при допомозі якого Сватюк мріє переїхати з села до окружного центра і дістати там керівну посаду. Сватюка перестає цікавити життя села, господарські справи. А такі питання, як агітаційно-виховна робота серед селянства по організації колгоспу, перед-

плата на позику, підписка газет, своєчасна виплата сільськогосподарського податку, насадження лісосмуг, боротьба з куркульською пропагандою проти колгоспу, були повністю віддані під опіку секретаря сільради Тані. Натомість Сватюк, щоб прославитися, береться за перо і пише п'єсу, в якій головну роль має виконувати місцева попадя (його коханка) і він сам. Крім того, щоб привернути увагу Сотника, Сватюк вирішує поставити йому у своєму селі пам'ятник і на свято відкриття пам'ятника запросити Сотника. Таким чином він забезпечить собі блискучу кар'єру.

Сватюк запрошує скульптора, і той робить погруддя Сотника, але позує сам Сватюк, бо вважає себе дуже подібним до Сотника.

Неважко уявити, який конфуз стався під час відкриття пам'ятника, коли так наочно була продемонстрована нікчемність Сватюка і його задуму. На постаменті, збудованому за наказом Сватюка, сільська молодь встановлює погруддя Т. Г. Шевченка.

Гостро критикує Г. Епик все те, що заважає культурній революції, стоїть на її шляху, пережитки минулого. Певний інтерес становить і сатиричне оповідання «Радіоаматор», хоч анекдотичний факт, що лежить в його основі, надмірна розтягнутість викладу не принесла популярності цьому твору.

Значної гостроти досягає сатира в оповіданні «Меценати», де Г. Епик висміяв безпринципного голову Печеричанського окружного комітету профспілки Робмис Пилипа Медка чи Полонія Червоного, як він підписувався під статтями у місцевій газеті. У мистецтві Медок не розумівся зовсім. Познайомившись із столичним художником Аркадієм Звездоносим, він купив у нього картину і повісив її у клубі.

На зауваження студента художнього технікуму, що картина не являє собою нічого особливого і що намальована вона не реалістично, Медок з обуренням відповідає: «Ваш реалізм, товаришу Сквородко, тепер нам не потрібний! В житті і так усе реальне. Нам потрібні тепер, товаришу Сквородко, такі мистецькі твори, які б хоч трохи... давали б нам уявлення про прекрасне майбутнє, о!»

Тимчасом картину вішають у клубі догори ногами, і так вона висить цілий рік. До наступного приїзду у Печеричанськ Звездоносова Медок як знавець і цінитель мистецтва старанно готує йому гучну зустріч. Та, побачивши свою картину «Золота осінь» з підписом «Маніфестація» та ще й повішену догори ногами, гірко ображений художник залишає клуб.

Медок і його однодумці, таким чином, пошилися у дурні.

Сатиричні твори Г. Епіка характеризуються гостротою сюжету, несподіваністю розв'язки. В них чітко індивідуалізовані персонажі.

Цими творами письменник виступив проти всього чужого і потворного. Пережитки старих понять і уявлень буржуазної моралі піддаються тут гострій критиці, і в цьому сила сатиричних творів письменника.

* *
*

В травні 1931 року Г. Епiк закінчив роботу над великим романом «Перша весна», присвяченим показу боротьби радянських людей, керованих Комуністичною партією, за колективізацію сільського господарства (перше видання роману вийшло у видавництві «Молодий більшовик» в лютому місяці 1932 р.).

«Хочу, щоб була правда життя, не фотографія. Я багато їздив по селах, придивлявся, як розпочинається колективний рух. Люди сказали: «Геть межі!» На їх дорозі став куркуль. Він люто б'ється і оскаженіло кидається на тих, хто проти меж, хто проти його кошар. Та життя йде своїм шляхом. Воно розгладить рубці-межі, розстелить степ на всю широчінь нашого прекрасного неба і виповнить його чорні й повні груди ще не знаною, новою і повною радістю. В ім'я цього йде боротьба. Жорстока, іноді кривава. Ось про це я хочу розповісти. Чи вдасться?» писав Г. Епiк про задум свого роману.

Успіхи, яких домогся радянський народ в справі індустріалізації країни, дали змогу перейти до розв'язання найскладнішого завдання — проведення колективізації сільського господарства, переведення мільйонів дрібних селянських господарств на шлях соціалізму. Комуністичній партії вдалося в 1929 році організувати корінний перелом в гущі самого селянства і повести за собою широкі маси бідноти і середняків, незважаючи на шалений опір ворожих сил — від куркулів, попів і обивателів до правих опортуністів.

Рік великого перелому в народногосподарському житті нашої країни привів до серйозного перелому і в розвитку радянської літератури. Письменники почали активніше звертатися до теми сучасності. Так в російській літературі з'явилися «Разбег» В. Ставського, «Поднятая целина» М. Шолохова, «Бруски» Ф. Панф'єрова, «Ненависть» І. Шухова, в українській — «Пісня трактористки» П. Тичини, «Атака» і «Повість про комуни» К. Гордjenка, роман Г. Епiка «Перша весна», п'єси І. Кочерги «Про що жито співає» і «Навчила доля, де шлях до волі» та ряд інших.

Дія роману Епiка «Перша весна» розгортається в українському селі Багві, а також в окружному центрі в 1929—1930 рр. В центрі роману — історія створення багвянського колгоспу.

В селі Багві стикаються і ведуть гостру боротьбу дві соціальні

сили, зв'язані з колективізацією. З одного боку невеликий, але міцний загін бідняків, що поповнюється найбільш свідомими середняками. На чолі їх стоїть справжній солдат революції, комуніст Григорій Химочка. З другого — табір куркулів на чолі з куркулем, в минулому «майже поміщиком» Онохрієм Литкою.

Г. Епик не лакує дійсності. Він зображує процес становлення нового в усій складності і гостроті боротьби нового з старим. Опір колективізації у Багві був жорстокий. Куркульські прихвосні забивають багвянського активіста, колишнього партизана Степана Мельника, Литка вбиває уповноваженого обкому партії, секретаря обкому комсомолу Логвина і малолітнього сина Григорія Химочки. Куркулі ріжуть худобу, щоб не здавати її в колгосп, розпускають плітки про колгоспне життя, чутки про неминучу війну і т. п.

Відтворюючи реальний суспільний процес, Г. Епик акцентує увагу на головній силі в житті радянської країни — організуючій, творчій, спрямовуючій силі Комуністичної партії. Кращі люди, зображені в «Першій весні», натхненні в своїй боротьбі ідеями партії.

В центрі роману — образ Григорія Химочки. Це один з кращих образів селянина-комуніста в українській літературі про колективізацію.

Уже з перших сторінок роману перед читачем вимальовується яскрава постать Химочки — політично загартованого, принципового комуніста, прекрасного організатора, що опирається на маси. Химочка свідомий тих завдань, що їх поставила партія в справі соціалістичної перебудови села. Однак письменник не міг би передати всієї величі перемоги таких людей, як Химочка, рядових членів партії, якби він не змалював гостроти боротьби. Він не показав би духовного росту Химочки, його друзів-однодумців і їх керівників (Холод, Логвин, Діденко), якби не провів їх через ті життєві випробування, що мали місце в період проведення колективізації сільського господарства. Тема соціалістичної людяності, величі і благородства душі радянської людини розкривається в показі суворої, непримиренної боротьби в ім'я високих ідеалів, якими живуть герої роману. В цьому суть романтики, якою сповнене буденне і водночас героїчне життя нашого народу, про яке і розповідає Г. Епик.

Селянин-бідняк, якому доводилось до революції батрачити, потім — фронтовик, учасник битв з ворогами Радянської влади в роки громадянської війни, в мирний час — скромний і непомітний, з великим вогнем в душі трудівник села — такий Григорій Химочка. В ньому нема нічого показного, нічого такого, щоб зразу кидалось би в очі. Непоказної зовнішності, невеликого зросту людина ця виявляє велику душевну силу, коли постає питання про боротьбу за нове життя на селі.

Химочка не прагне до роботи великих масштабів. Він розуміє, що всяке велике складається з малого. «Хто не може перемогти на дрібниці, хто не виконує отих, на вашу думку, дрібниць, той, на мою думку, є нетвердий і непевний боець; він не дійшов ще верхка свідомості. У свідомості головне вершок, вершок пролетарської свідомості», підкреслював Химочка. Він докладає всіх зусиль, щоб організувати свідомих бідняків і середняків на проведення першої більшовицької колгоспної весни. І хоч становище у Багві дуже складне (в селі був організований колгосп, але під впливом куркульської агітації та правоухильницьких дій голови РВК Товстодума він розпався), Химочка допомагає селянам відчутти, зрозуміти, що вони вже міцно приросли до нового життя і що колгосп — єдиний шлях для зміцнення добробуту селянства — інших шляхів нема. Химочку не злякав куркульський терор, волі його не похитнуло вбивство уповноваженого окружкому партії Логвина, він не залишає громадських справ навіть тоді, коли дізнається про смерть від руки Литки п'ятилітнього сина Василька. На пропозицію секретаря окружкому партії Холода йти негайно додому «Григорій Химочка утер очі, підвів важку голову і, звертаючись до незаможників, тихо сказав: — Сина перенесіть до сільради. Поховаємо його разом з товаришем Логвином».

Виключна сила волі, могутній характер, залізна витримка — такі риси характеру Химочки підкреслює Г. Еп'ік, хоч, думається, що письменник дещо спрощує змалювання внутрішнього світу свого персонажа. Одна фраза «утер очі» аж ніяк не розкриває всього, що переживає в цей час Химочка. Захопившись зображенням «залізної людини», Г. Еп'ік випустив головне: показ справжніх великих людських почуттів, властивих Химочці. А це послабило колоритний образ героя-більшовика. Химочка виганяє геть свою жінку Харитину, що була весь час прихильницею куркулів, сліпою зброєю Литки, якому вона віддала навіть Химоччину гвинтівку, а сам йде на кутки збирати людей для виходу в поле. Прагнучи показати монолітний, незламний характер Химочки («хтось кинув слово про Химоччину твердість, і воно за хвилину облетіло весь натовп»), письменник дещо погрішив проти правди життя. В цій виключно трагічній і напруженій сцені Химочка змалюваний до певної міри прямолінійно, однобоко, як людина, захоплена виключно господарськими турботами, що не властиве справжньому більшовику, з поля зору якого не випадає ніколи турбота про сім'ю, про дітей.

Григорій Химочка вміє передати людям радість своєї мрії про колгоспне життя. Під його впливом ця мрія заповняє серця Чубука, Мельника, наймита Яреми, Вольги Босої та багатьох інших.

Вони підтримують Химочку, допомагають йому боротися з куркулями, ідуть в перших лавах борців за нове життя.

Під впливом подій, що відбувалися в селі Багві, під впливом Химочки прозріває і стає активним учасником боротьби за колгоспи навіть та частина селянства, яка довгий час була сліпим знаряддям куркулів. Найбільш колоритним представником затурканої куркулем бідноти є Іван Силович Гнида. Колишній наймит, він сліпо виконував волю Литки, за його завданням бував на зборах неможливих і про все старанно доповідав йому, розпускав брехні про колгоспи, про радянських керівників, про неминучість війни і т. п. Але життя перевиховує Гниду. Він переконується, що Литка — його ворог, що у нього нема нічого святого в житті, крім неправдою нажитого багатства. І, заарештувавши Литку і привівши його на загальні збори селян, Гнида перед громадою щиросердо визнає свою провину.

Г. Епик переконливо показав складну душевну еволюцію Гниди, який, усвідомивши свою провину, стає активним членом колгоспу.

Значне місце в романі відведено образу уповноваженого обкому партії Логвина, молодого енергійного, ділового комсомольського працівника.

Багва було одною з тих сіл округи, де довго й уперто тримався бандитизм. В ньому до року великого перелому не було комсомольської організації. «Маленький, чорний як вугіль» юнак, виконуючи волю партії, мобілізує крашу частину селянства, молодь, якій він допоміг об'єднатися в комсомольську організацію, на ліквідацію старих устоїв життя. «Ми мусимо зруйнувати куркульські гнізда, вибити з-під них ґрунт, поставити на чолі бідноту. Інакше, — говорить він, — зачате нове ніколи не розквітне там, інакше всі наші заходи підуть надаремне». Логвин очолює випуск виїзної окружної газети в Багві, що роз'яснює політику партії в справі організації колгоспів, гостро критикує куркулів. «Серйозний товариш», «у нього таке око, що голку за гони побачить», говорить про нього бідняк Остап Суха-Груша.

Логвин просто і ясно доносить до селянства великі ідеї партії. Мова його зрозуміла всім. Промовляючи, він уникає іноземних слів, рідко коли вдається до цифр, більше звертається до прикладів, співставлень, дохідливих і наочних для трудових селянських мас. «З ним часу марно не згаєш... Молодий, а беручий та хвацький», характеризує його сільський «філософ» Данило.

Умилый організатор мас, Логвин знає, що іноді треба впливати на селян словом, а іноді власним прикладом. Він включається у колітку і важливу роботу проведення агітації на кутках, а коли куркульські жінки вчинили «жіночий бунт» і почали бити Григорія Химочку, Логвин домагається втихомирення жіночої юрби.

Логвин політично виховує багвянський актив. На пропозицію колишнього партизанського ватажка Чубука зібрати колишніх партизанів і розстріляти кілька глитаїв, Логвин йому каже: «Ні, товаришу Чубук, хлопців збирати ми тобі не дозволимо. Колективізацію треба провести без зброї! Годі з нас і тих брехень, що їх розпускають куркулі та закордонна буржуазія... Із дня в день пишуть, що ми силою та зброєю колективізуємо селянство».

Логвин терпляче роз'яснює масам політику партії, відає всі сили боротьбі за благо народу, рішуче виступає проти правоопортуністичних настроїв і дій Товстодума та його спільників. В характері Логвина відбиті типові риси комуніста, вожака мас.

Привабливою постаттю в романі Епіка є секретар окружному партії Холод. Розумними порадами він завжди приходив на допомогу активним організаторам колгоспного руху і саме тоді, коли їм найважче; він непримиренно ставиться до антипартійних виступів і дій Товстодума, Голубенка та інших правоухильників і лівих перекручувачів. Холод домагається звільнення з роботи куркульського захисника Товстодума, спрямовує роботу Логвина, після загибелі якого сам приїжджає до Багви і допомагає трудящому селянству в організації суцільної колективізації.

Дещо схематично змальовані в «Першій весні» інші партійні працівники. Це секретар РК КП(б)У Діденко, голова ОкрКК Маргин, Василь Лимаренко та інші. Вони з'являються лише на засіданнях бюро окружному партії, де кидають кілька реплік.

З великою художньою силою викрив Г. Епик класових ворогів. Трудящому селянству протистоїть в романі купка куркулів та переродженців, що певний час носили партійні квитки, а також представників замаскованої націоналістичної і білогвардійської контрреволюції.

В таборі класових ворогів центральне місце належить колишньому старшині Онохрію Литці, найбагатшій людині в селі. Частенько він згадує «добрі» дореволюційні часи, коли «без Онохрія Литки ніхто не косив — його косарки. Без нього ніхто не мовив — Литчин паровий млин; без Литки ніхто не міг купити жодного шматка матері, кварти гасу, фунта олії чи фунта пшона, бо Литчині крамниці в Багві були майже монополями». Навколо нього купчуються всі багвянські куркулі і ті, хто певний час грав ганебну роль куркульських донощиків і прислужників (Іван Гнида, Семен Пола тощо). Ця «литчина гвардія», як говорив Химочка, була міцно організована, вона не лише обороняється, але й переходить у наступ. У Литки відбуваються таємні наради, виробляються плани дій, обговорюють, кого з організаторів села «треба порішити», призначають виконавців цих планів. Звідси йдуть брехливі чутки про те, що буде війна, що з колгоспів всіх дівчат будуть відправляти у Китай, та інші наклепи.

Дії куркулів найбільш активізуються тоді, коли селяни на чолі з Химочкою ухвалюють оголосити Багву селом суцільної колективізації. Литка, як «культурний» і «зразковий» господар, отримує від голови окрвиконкому Голубенка «охоронну грамоту» і переходить з своєю «гвардією» до терористичних актів. Невдалий перший замах на життя Логвина ще більше розлютував куркуля. Він ставить своїм завданням підірвати колгосп зсередини. Він наказує своїм помічникам негайно подати заяви до колгоспу, «об'явити себе ударниками... Показати спочатку щиру роботу», завоювати довіря, а згодом «господарські не порядки завести. Коні артільні, корови довести до чорноти й ребер. А звезуть свині — потруїти», і «в такий спосіб зруйнувати колективи».

Змальовуючи бурхливе розгортання класової боротьби на селі, куркульські диверсії, Г. Епик зривав маску з куркульства, кликав до посилення пильності, вчив розпізнавати заклятих ворогів соціалізму, під якою б личиною вони не маскувались.

Г. Епик зумів створити реалістичний образ куркуля, який «шалено ненавидить Радянську владу і готовий передушити, перерізати сотні тисяч робітників»¹. Зоологічна ненависть Литки і його однопідумців до всього радянського, нового найбільш яскраво виявляється на куркульській нараді, де було вирішено убити Химочку і Логвина. На зауваження тодішнього литчиного співника Гниди, що не зовсім з руки забивати двох зразу, Литка відповідає:

«Двісті, дві тисячі, двісті тисяч, мільйон! П'ять мільйонів! Розкласти на дорогах, розвішати на стовпах. Услати ними степ від моря до моря! Винищити від найстаріших аж до тих, як їх...— Литка тупнув ногою й запнувся.

Іван Гнида відчув це і, бажаючи виправдатись та допомогти Литці, сказав:

— Піонерів.

— Ні, піонерів я знаю! Цих усі знають, вони такі самі! Нетільки їх, а й отих, як їх... та отих, що малі...

— Жовтеняток,— допоміг йому Іван Гнида.

— Жовтеняток,— вимовив із силою Литка.— Жовтеняток, бо Химоччин Василь такий самий, як і його батько. Увесь рід, до єдиної ноги, до єдиної людини!»

Створюючи образи куркулів, Г. Епик вдається до улюбленого прийому: повторенням влучно знайденої деталі акцентує увагу на якійсь рисі свого персонажа. Так, про Литку говориться, що він завжди ступав повагом і «ноги переставляв так, ніби від тулуба до землі йому йшли не ноги, а два стіжки золотої пшениці, високі й ши-

¹ В. І. Ленін. Твори, том 28, стор. 37.

рокі. Живіт йому лежав «хазяйським» ожередом соломи, руки й груди були наче січкаря з двома дшлами, обличчя — як розрізаний надвое найдостигліший кавун з чорним насінням-ряботинням, і завжди ношена ним сивого смушку шапка хизувалася справжньою хуторською короною». Характеристика Литки доповнюється його мовою («всьо ромно, як і за царя», «хранція, поляк і сама англичанка не від того», «у прохсоюзах записаний», «товаришу комнезаможник», «нам тепер треба, щоб кожна людина работала» і т. п.). Не можна водночас не помітити, що в подібних, без сумніву, гротескних, сатиричних характеристиках (так зображені і Харло Бочка, Качан, Левко Тритуз та інші представники «Литчиної армії») є певні елементи схематизму, плакатності. Епік ще не завжди умів відібрати необхідне порівняння, співставлення, а це вело до того, що письменник іноді не дотримувався художнього такту. Надмірне утрирування зовнішніх рис Литки, вульгаризація його мови часом створюють враження надто «лобового» висловлення авторського ставлення до персонажа. Це тим більше кидається в очі, що Епік в діях, вчинках Литки зумів досить повно виявити його справжнє обличчя жорстокого, кровожерливого хижака.

У романі «Перша весна» в художніх образах стверджується думка, що куркулі не мають підтримки у народі, що вони чужі, ворожі йому, їх підтримують лише ворожі сили, які заважають будувати соціалізм. Уособленням цих сил в романі є голова райвиконкому Товстодум, відповідальний працівник окрземуправління, колишній міський багач-лавочник Степан Миколайович, який «крамницю розпродав, будинки на матір перевів, а сам, як нічого й не було. Спец та й уже», Васса Полуботько і, нарешті, голова окрвиконкому, правоухильник Сергій Голубенко.

Багато уваги приділяє Епік показу політичного виродження Голубенка. В роки громадянської війни він був учасником революційних битв, а в перші роки існування радянської держави — активним учасником мирного будівництва. Але він не згоджується з генеральною лінією партії в ряді питань, зокрема в питаннях колективізації. Ідейні збочення Голубенка приводять його до зближення, а згодом спілки з контрреволюційними силами.

Письменник чимале місце відводить зображенню сімейної драми Голубенка. Цей «іби чисто особистий план допомагає глибше розкрити ідейний задум твору. Сімейний розлад з Варєю — спільницею по боротьбі з денікінщиною та іншими ворогами революції — і захоплення демонічно вродливою Вассою (першою любов'ю денікінського офіцера, старшого сина Литки — Василя, потім «придворною дамою» якогось УНРівського міністерства, тепер секретаршею окрземвідділу), учасницею контрреволюційної шкідницької організа-

ції, доповнює, поглиблює характеристику політичного виродження Голубенка. За завданням Степана Миколайовича, згодом викритого контрреволюціонера, Васса домагається від Голубенка видачі Литці «охоронної грамоти», тонко і непомітно вона впливає на голову окрвиконкому, і він виступає на захист куркуля:

«Нам те куркульське коріння треба не висушувати по-хижацькому, а вмючи пересадити на колективний ґрунт».

Глибоке і, думається, цілком виправдане розкриття внутрішніх переживань Голубенка, поглиблене психологізування, що ним характеризується його сімейно-побутова колізія, повніше розкриває внутрішню роздвоєність, хисткість його політичної лінії. Голубенко поступово правішає і доходить до виразного правоухильництва.

Боляче переживає Варя сповзання його з партійних позицій, до цього додаються душевні болі, викликані сімейним розладом. Але у неї вистачає сил дати партійну оцінку поведінці Голубенка і тій лінії, яку він проводив.

«Партійний комітет,— сказала вона на його суху інформацію про те, що бюро окрпарткому вирішило звільнити Голубенка з посади голови окрвиконкому,— зробив цілком правильно. Ти можеш мене ненавидіти... але почуття громадянки зобов'язує мене не співчувати тобі у твоїй надмірній гуманності до куркулів. Твоя поведінка не тільки дивує мене, а щиро обурює. Тільки засліплення якесь, особисте запаморочення привели тебе, Сергію, до такого ганебного кінця».

Поглиблене психологізування виправдане в романі Г. Епіка і тоді, коли Голубенко під час подорожі з Вассою по Волзі робить спробу підвести підсумки свого життя. «Мертві не можуть ходити між живими,— надзвичайно ясно прорізала думка.— Вони повинні зайняти своє законне місце,— подумав Сергій... Пам'ять йому потьмарилася, у вухах різко заплескала вода, пароплав з його знайомим гуркотом загойдався в рештках його свідомості, і за цим зникло усе. Ніщо тепер його не хвилювало. Ніщо не доходило до його свідомості». Зневажлива байдужість Васси, яка з Голубенка, як з лимона, видушила все, що було їй і тим, хто стояв за її плечима, необхідно, довершили своє. Він кінчає життя самогубством.

Ворожі сили складають плани нових дій, але ясно, що карта їх бита. Колективізація в країні проходить успішно, куркульство ліквідоване як клас, правоухильники і троцькісти розтрощені. Нове, соціалістичне перемагає по всьому фронту. Останній розділ твору, де зображено вихід трудівників Багви на колективні ниви, композиційно завершує твір.

Символічно звучать в кінці «Першої весни» слова: «Над Баговою гойдалося цебро весняного сонця». Справді, сонце нового, кол-

госпного життя зійшло над ланами Багви: об'єднані в колгосп селяни вийшли орати колгоспні ниви, знищувати рубці меж на полях і в людській свідомості.

В романі «Перша весна» виявилась зростаюча майстерність Г. Епіка. Він зумів показати радянську дійсність в розвитку, в боротьбі нового з старим, розкрити закономірність перемоги нового, передового. Якщо в ранніх творах письменника провідні тенденції життя радянського суспільства були не завжди зображені повно і глибоко, а образи позитивних героїв іноді відзначались схематизмом, то тепер письменник зумів піднятися до створення художніх, повнокровних образів борців за соціалізм, комунізм.

Г. Епик — добрий знавець життя народу, особливо селянства, його побуту, звичаїв, народної творчості. Він широко користується лексикою, зв'язаною з сільським побутом. Він добре відчуває смислову багатозначність і стилістичну функцію слів. Це виявляється в описі життя селян, їх розмов на зборах. Письменник вводить в мову романа діалектизми та народні фразеологізми, іноді вводить окремі русизми, взяті із мови широких народних мас, чим в свою чергу збагачує літературну українську мову.

Для повноти передачі настроїв Епик влучно користується змістовно-нашраженними епітетами, порівняннями, які в більшості точні, відчутні. Харитина Химочка, налякана куркульнею, що дітей в колгоспах будуть таврувати, «недобре блимнула на нього (Григорія — О. К.) осінніми очима», «від учорашньої розмови про артіль у неї залишилася на душі чорна хмара». Григорій Химочка перед відкриттям зборів, на яких мало обговорюватись питання організації колгоспу в селі Багві, «ширяв очима, як двома прожекторами, пізнавав розташування відомих йому груп»

Значне місце в романі «Перша весна» займає пейзаж. Він завжди співзвучний настрою і переживанням героїв. Згадаймо бляклий світанок, який гармоніює з настроєм Литки, стурбованого чутками про організацію в селі Багві колгоспу. «Ніч полотніла. За східним лісом народжувався день, а з бляклих високостей сірого неба обережно спускався ранок. Над Багвою перегукувалися півні. Рипіли ворота, хвіртки і двері, іржали зголоднілі за ніч коні.

На подвір'ї Онохрія Литки часто згинався чорний журавель, низько вклонявся господареві в ніжки і щоразу незадоволено скрипів». Або опис, який супроводить роздуми Голубенка, що дедалі міцніше потрапляв у Васині сіті. «Дні, як натомлені коні, ледве-ледве дотягали до вечора. Здавалося, вони несли на собі неймовірні тягарі цілого світу часто зупинялися. довго стояли непорушні й німі і, мабуть, через це саме здавалися Голубенкові безконечними...»

Пейзажі «Першої весни» являють собою активний, завжди мінливий і рухливий фон, на якому яскравіше вимальовується внутрішній світ героїв.

Проте, роман Г. Епіка «Перша весна» при всіх позитивних рисах має і певні недоліки. Твір цей густо заселений середняками, проте в ньому нема жодного колоритного образу середняка, на зразок Кіндрата Майданникова з «Піднятої цілини» М. Шолохова. Недостатньо письменник показав «ліві» перегини у практиці колективізації. В поведінці колишнього керівника партизанського загону Чубука деякі натяки на ці перегини є, але письменник на них не акцентує уваги, і вони проходять майже непомітними.

Є в творі Епіка й інші недоліки. Певна розтягнутість в змалюванні інтимних стосунків Голубенка з Вассою, сюжетна рихлість також послаблюють роман. Письменник іноді неохайно будує фразу («...Онохрій Литка зауважив, що ніч утекла за далекий, що ледь-ледь синів на західному обрії, ліс, і вирішив докладніше дізнатися, чи тих же, що казав Гнида, поїхав зустрічати Григорій Химочка»), вдається до невиправданих грубонатуралістичних порівнянь («...галаснула юрба і червою заворушилась навколо ганку») або до маловживаних архаїзмів та діалектизмів («...не спав уже кілька ночей поспіль, мала гайда Нездійминозі!...»).

У «Першій весні» є певне тяжіння до натуралізму (в авторській розповіді і в мові героїв), надмірне захоплення деякими побутовими деталями. І все ж, хоч твір дещо й послаблюється вказаними недоліками, він законно ввійшов в українську радянську літературу як один з відомих творів про життя села в роки колективізації.

* *
*

Перші роки довоєнних п'ятирічок народили в радянській літературі чимало творів про соціалістичне будівництво, про героїв праці на новобудовах. Письменники ідуть на виробництво, беруть активну участь у процесах, що відбувалися в житті.

Значний відрізок часу перебував на Харківському паровозобудівельному заводі і Григорій Епик. Тут, на заводі, була міцна група молодих літераторів і художників, які випускали літературний щомісячник «Новий цех», а також «Літературну газету», додаток до газети «Харківський паровозник», де друкувалися М. Нагнибіда, І. Шутов, С. Борзенко, А. Копштейн, Б. Котлярів, художник А. Резниченко та ін. Про життя і труд харківських паровозобудівельників і розповів Епик в своєму романі «Петро Ромен», який був завершений в квітні 1932 року.

З перших сторінок роману читач дізнається про прорив на за-

воді, зокрема в ковальському цеху, про прагнення робітників вирватися з прориву. Письменник зосередив свою розповідь на питаннях боротьби з проривом у виконанні виробничих планів, він показав, як колектив робітників ковальського цеху, мобілізований комуністами, домагається успіхів у роботі і виходить в число передових цехів заводу. Водночас в романі піднімається ряд інших питань— про стосунки робітників з іноземними спеціалістами інженерами, які працювали в 20-х — на початку 30-х років на деяких радянських підприємствах; про боротьбу з шкідниками тощо. Письменник не залишив також поза увагою і питання любові та дружби, товаришування між юнаками і дівчатами.

Г. Епik прагнув створити таку книгу, яка б змобілізувала на виконання наших завдань, яка озброювала б гарячою ненавистю до ворога, яка б захопила нашого читача, повела його на виконання планів соціалістичного будівництва.

Читачі, свого часу схвально поставившись до твору Епика, водночас вказували на ряд істотних недоробленостей в ньому, перш за все на поверховість, певний схематизм у показі як виробничих процесів, так і внутрішнього світу героїв.

Достоїнством роману є відтворення романтики труда, героїки боротьби за виконання планів першої п'ятирічки. Г. Епik широко показав соціалістичне змагання на заводі, творчий розмах енергійних, сміливих і самовідданих героїв праці.

Головний герой роману — інженер Петро Ромен, ім'ям його названий твір. В цьому образі Г. Епik намагався відтворити типові позитивні риси радянського інженера, людини вільної від будь-яких слідів консерватизму, косності. Син потомственного робітника, він після закінчення школи прийшов на завод, «перетягав десятки тисяч пудів вугілля, перекидав сотні кубометрів землі, віддав йому увесь юнацький запал, всю пристрасть. Помножені на невтомну громадську роботу, пильне навчання у вечірньому технікумі та комсомольський квиток, вони викували з нього не тільки твердого комунара, але й першорядного інженера».

Але, як цілком слушно зазначала критика, читач не знає виробничих функцій інженера Ромена, «у читача складається враження, що або автор слабо обізнаний з матеріалом, що його описує, або просто Петро не має роботи. Він — інженер, але де ж його оточення, його товариші, інженери, техніки?» Письменник недостатньо розкрив внутрішній світ свого героя, і тому образ вийшов неповнокривним, дещо схематичним.

Недоліком роману є й те, що образ партійного керівника Давида Майфельда дуже мало розкритий поза виробничим процесом,

в стосунках з друзями, в сім'ї. Він взагалі мало дійовий образ в розвитку сюжету твору.

Роман переобтяжений зайвими епізодами. Наприклад, надто багато уваги приділяє письменник розповіді про те, як Петро Ромен чекає на трамвай, що в ньому кондуктором працює Галина. Втомлюють і нічого, по суті, до твору не додають і епізоди з сторожем та директором заводу.

Та попри вказані слабкі сторони твір цей був свого часу позитивним явищем в українській літературі. Коли ж сьогоднішньому читачеві він здається художньо слабким, а образи його схематичними, дещо недовершеними, то не слід забувати, що з часу виходу роману Г. Епіка в світ радянська література пройшла значний шлях зростання, піднесення художньої майстерності. Роман же Епіка — продукт свого часу. Він був свідченням зростання нашої літератури, збагачення її тематики.

Після «Петра Ромена» Г. Епик планував, за його словами, написати «роман про ліквідацію дрібновласницької психіки селянської». Це мала бути друга книга «Першої весни». Крім того, він збирав матеріал для книги про радісне і щасливе життя молодого покоління будівників Країни соціалізму. Звертаючись до героїні свого нового твору, Г. Епик в романі «Петро Ромен» писав: «Здрастуй, Радійко. Здрастуй, промениста доню — представнице наймолодшого покоління революції! Мине небагато часу, і я напишу найрадіснішу книжку з моїх робіт — справжній роман про нову людину».

Але цим творчим задумам письменника не судилось збутися. Він лише написав у 1934 році кіносценарій «Марина», в 1935 році казки для дошкільнят «Топа-Топуга і валянци-стрибунці», «Топа і Том», «Том і Мума», в 1936 р. — «Том і Мума на парашуті», в 1937 р. — «Роменова географія» («Том і Мума подорожують») та «Роменова абетка». Твори ці ще не друкувались.

* * *

Г. Епик як письменник ріс і розвивався разом з Радянською країною. Він був письменником, щиро відданим партії, радянському народові. «Для мене нема нічого святішого нашої партії, нічого дорожчого її ідей», писав Епик влітку 1937 року в одному з листів до В. М. Омельченко.

Кращі його твори пройняті живим почуттям сучасності. Вони вчать читача гаряче любити нове, комуністичне і ненавидіти все косне, застигле, що залишилось від старого капіталістичного вмираючого світу, що гальмує наш рух вперед.

Олег КИЛИМНИК

ОПОВІДАННЯ

В А С Я

I

На ясно вислиженій ковзалці бігають веселі діти. Двоє ось біжать наввипередки, спотикаються, падають, сміються.

Мороз дошкуляє.

Стукають черевиками, тнуть подублі руки, підшморгують носами. Вони швидко стають у чергу і один за одним, розіп'явши лелеками руки, рівними стовпчиками сунуться по льоду.

Весело, радісно. Тнуть червоні, як свіжо пофарбований дах, вуха і густо поцокують ногами...

На приземному вікні сидить Вася й уважно з заздрістю стежить, що робиться на ковзалці. Очі, мов туманом, затягло йому слізьми. Хочеться ковзатися, та мати не пускає. Немає у нього ні одягу, ні взуття. Вчора крадькома бігав, так мати за вуха в хату притягла й побила. Та ще й паненята сміялися.

Вони й зараз он катаються, а він увесь день сидить у хаті. А так хочеться, так хочеться і йому покататися.

— А коньок! От коньок — так і ріже, так і ріже лід, — захоплено вигукнув Василь і одразу похнюпив голову. — Коли ж у мене буде коньок? Хоч коньок і буде... черевиків чи чобіт немає...

Він зажурено й довго дивився у вікно. Вася щось вирішив і крадькома оглянувся на матір — вона якраз збиралася виходити:

— Тепер побіжу поковзаюся...

Хряпнули двері. Вася вибіг на тротуар і зупинився. По вулиці промчав автомобіль. За ним, ніби навздогін, швидко погналі візники. На льоду веселі бігали панські діти.

«Побіжу», подумав боязко Вася.

Двері важко хряпнули й лишилися широко одчиненими.

— Бережись — наїду,— ще від свого подвір'я гукнув Вася паненятам.

Вони спинилися і всі разом засміялися, а найменший Альоша, уздрівши Васю, одразу почав старанно хукати в посинілі пальці.

— Бережись! — і голі п'яти Василькові легко гладили виковзану льодову смужку. І здавалося хлопчикові, що зараз весь Петербург був отут, на ковзалці. Вася промчав на голих п'ятах ще, і паненята, здивовані, розступилися, а Вася розганявся і, веселий, їхав знову:

— Розійдись! Геть! Тепер моя взяла. Ви щодня катаетесь.

Густе заплутане волосся на його круглій голові розвівав вітер і весело тріпав рамтям, що висіло у нього на плечах замість сорочки. Вася завзято сунувся по льоду вже вдесьте, і, здавалося, мороз зовсім не тривожив його. Зате він очевидно дошкуляв паненят, що стояли й вороже поглядали на Васю.

— Геть звідси! — розсердився старший миршавий капловухий Митька...— Геть! Це наша ковзалка.

— Ваша...— здорово одкопилив нижню губу Василь.— Он ваша! — показав Вася на їхню хату й знову ковзатися.

— Не підходь! Наїду! Роздавлю! — вигукував Вася і, розпластавши руки, кібцем летів вузькою льодовою смужкою.

Дуже не подобалося це гордовитому Миті.

— Що ти будеш указувати, коли нам кататися,— і він хижо кинувся до Васі. Але той швидко крутнувся і знову посунувся по льоду...

Хоч і подубли ноги, хоч уже він дрижав і вже б і в хату час, але Вася не хотів уступати, не мав наміру скоритися Миті.

Роздратувало це Митю. З усього розгону розбігся він і влучно підставив Василеві «ніжку». Хлопчик з льоту

упав і, заоравши носом, клубочком покотився по ковзалці. Він швидко підхопився — з носа поволі текла густа кров. Таранкувата вулиця розідрала зовсім обличчя, але він не заплакав. Схопившись одною рукою за ніс, Вася кішкою кинувся на Митьку, але в цю мить йому ще підставили «ніжку», і Вася знову упав. Митька й інші весело реготали, а розгніваний вкрай Вася поспішно обтрушував сніг.

— Василю, Василю! — сердито гукала жінка і поспішала на ковзалку.

Уздівши її, Вася весь згорнувся, посинів і злякано задривав.

— А не ходи босий! А не ходи босий! — ухопивши за руку, навчала мати Василя. Він тяжко плакав і, ховаючись од віника, що швидко лягав на його лахміття, обіцяв не ходити більше.

Паненята стояли гуртом і весело й зневажливо реготали...

— Більше не будеш! А що, попало, мурзило, — лютував, пританцьовуючи, Митя.

— Казали, що купите черевики, — схлипував до матері Вася.

— Купите... За що я їх куплю? Он хліба два дні немає, а ти з черевиками.

Вася голодно поглянув на стіл. Йому кортіло їсти, а все тіло дрижало з холоду. Він скося зиркнув у вікно до Митьки, потому одійшов і мовчки став біля печі.

— Іди звідси, не мішай! — гнівалася ще мати. — Було б не бігати голому.

Він підійшов знову до вікна, сів на низьке підвіконня і заздрісно й довго дивився на ковзалку. Митька одразу помітив Васю, став проти вікна й показав йому язика. Вася скипів і ледве втримався, щоб не вискочити на вулицю. Він міцно зціплював кулачки, загрозово показував їх Миті.

— У, буржуйчик, я тобі дам. І в мене буде коньок, тоді побачиш, я тобі дам!

Болять пальці на ногах, і ще не одійшли подерев'янілі п'яти. Вася хапається за них і знову починає схлипувати.

— Померзли, болять...

— Не ходи босий, не будуть боліти, — гнівалася мати.

— Я ж тільки трощки, я більше не буду.

В кімнату повагом увійшов батько. Він мовчки кинув кошика і зразу ж підійшов до сина.

— Цить, Васильку, цить. Це ти знову на вулиці був? А холодний який.— Батько бере його маленькі ручки й починає одтирати. Вася кривиться болісно, плаче.

— Ну, цить же, синочку, я тобі завтра черевики принесу.

— Завтра? — повеселів Вася, і одразу перестав плакати.— Купиш мені черевики?

— Ні, тобі цар дасть... Завтра неділя, ми йдемо до царя. Він усім діткам черевики роздаватиме.

— Завтра підеш, тату?

— Завтра, синочку.

— І коньок цар дасть?

— Дасть, Васильку, дасть.

— От покатаюся. Тоді Митька не буде сміятися. От маладець цар. Цілий день буду кататися,— і Вася весело задригав ногами. Потому він ніжно пригорнувся до батька й тоненькими ручками обняв його нерівну шию.

— Будуть черевики й коньок, будеш кататися, у школу ходити, а зараз ходім. Ходім, Васю, вечеряти.

За вечерею батько довго розповідав про те, що завтра всі робітники йдуть до царя. Що він неодмінно дасть добру платню і що будуть вони жити хороше-хороше.

Вася старанно ловив кожне батькове слово і любовно обмірковував те, як він буде кожного дня кататися на своєму блискучому конькові.

«Стережися, Митько, я тебе тепер сім раз випередю. Хіба я так катаюсь, як ти? Я не так».

І, як скінчив вечеряти, Вася взяв великий старий лантух і пішов у свій куточок. Він став на коліна й ногами посунувся в лантух. Швидко вмовстився: тільки голову й видно, і зовсім хутко заснув.

Батько й мати довго ще кінчали убогу вечерю.

Було вирішено: завтра вони обоє підуть до царя, а Вася посидить вдома.

Василь зашарудів лантухом і поворухнувся. Обличчя його розійшлося повною усмішкою, він весело задригав ногами і стиснув руки. Снівся йому цар: сидів він на високому стільці в золотому убранні. Біля нього великою горою лежали черевики й коньки. Багато убогих дітей

підходило до нього, а він брав черевики й коньки і всім давав, хто підходив.

Ось підійшов боязко Вася, узяв у царя коньок та черевики, притиснув їх до грудей і, радий, побіг.

Поворушився лантух, широко посміхнувся вві сні хлопчик. Снівся Василеві добрий цар. Веселі, милувалися батько й матір і довго радилися про те, що буде завтра.

II

Тихий зимовий ранок. Мороз рано розмалював шибки й обіцяв не сходити з них весь день. На широкій вулиці все кудись поспішають візники, грюкають далекі трамваї, верещать діти.

Батько поспішає залатати шапку: мороз сьогодні добрий, а йти далеко.

— Підемо,— звернувся він до дружини.— Хоч раз глянеш на царські палаци. Сьогодні з панотцем до Зимового. Кажали, що сам цар буде зустрічати нас.

— Може-таки й ми будемо жити по-людському,— надіючись, відповідає дружина.

— Тату,— раптом прокинувся Вася.— Де мої коньки? — спитав він з тривогою. Батько ласкаво подивився на сина. Вася хутко схопився, швидко виліз з лантуха, обшарив навколо себе і дуже схвилювався.— Де мої коньки? Скажіть, куди ви їх сховали? — ладний заплакати, перепитує Вася. Він побіг до низенького столу, швидко обнишпорив під стільцями, в грубці — ніде немає.

Знову розгублені очі недовірливо й запитуючи спинилися на батьках. Вася схвилювався й промовив крізь сльози:

— Мамо, куди ви сховали коньки?

— Які коньки, Васиliku? Ми ось тільки збираємося з мамою до царя.

Вася раптом щось пригадав. Його заспані очі розійшлися дужче і розпачливо застигли; нарешті він зрозумів: то був тільки привабливий сон — коньків і черевиків не було. Босі ноги знову гостро шкрябали, як завжди, по нерівній підлозі, а за вікном в'їдливо мелькала на коньках Митьчина постать.

— Ти посидиш дома, а ми тобі коньки принесемо,— промовив до нього батько.

— Усе сиди та й сиди. І я піду до царя. Я не хочу дома, не хочу,— плакав Вася, звисаючи на заціпці, але батько й мати пішли.

Вася голосно й гірко плакав. Довго, скорчившись, сидів він біля холодних чорних дверей. Мороз пробирався крізь діряві дошки, чіплявся за пальці, ліз за спину, за подрану сорочину.

Василь швидко змерз, він підвівся і, хитаючись, підійшов до вікна. На ковзалці, як і вчора, весело бігав гурт панських дітей. Вони часто й старанно хукали в посинілі пучки і терли снігом руки. Але сьогодні на вулиці було щось нове: йшли купами робітники, несли портрети царя та багато ікон, а попереду йшов здоровий у чорній рясі піп. Вася зацікавився і швидко прохукав більшу дірочку на склі. Лід тонкими струмочками води потік на лутку, і Вася тепер вільно міг розглядати, що робилося на вулиці. У гурті він одразу впізнав своїх батька та матір,— вони йшли з іншими робітниками, і всі співали якихось жалібних пісень. Пісні долітали в хату й непокоїли Васю.

Робітники заповнювали всю вулицю, і Митька мусив стати під паркан — ковзалка була зайнята, і Вася радів з цього.

— Ага, буржуйчик, і тебе зігнали. Ідть ще, йдть.

Ще пройшов новий великий натовп робітників, і Вася аж підскочив на вікні. За ним, поспішаючи, бігло багато дітей. Вася заздро подумав: «От вони так дістануть коньки. Самі до царя побіжать. І я б побіг...— раптом зупинився.— Мені тато принесе.— Але знову якийсь неспокій промайнув йому на обличчі і викликав нові побоювання.— Що, коли всі коньки заберуть? Вони швидше, аніж тато, прибіжать до царя. Він роздасть усе, а татові й не дістанеться».

Замислився Вася й сердито позирнув на вулицю. Дітей уже не видно було, а перед вікнами знову стояв на коньках Митька й зневажливо передражнявав його. Вася сердито одвернувся і спинив свій погляд на календареві з царем, що висів тут же на стіні. Він обережно зняв його, втішно повертів у руках і став ніжно гладити маленькими пальчиками, шепочучи:

— Маладець, от маладець...

Потому він поволі почепив календар і знову сів на

вікні. Вулицею ще пройшов натовп робітників, і за ним ще побігли діти.

— Хоч якої купи, так невістачить, розберуть усе,— Вася злякано вимовив сам до себе.— І я піду! — Він біжить до ліжка, лізе під нього, нишпорить по кутках, перериває ганчір'я. І через кілька хвилин Вася вже на вулиці.

Уздівши його, Митя узявся в боки і став весело реготати, але Вася не звертав уваги й поспішав за дітьми, які вже ховалися за рогом. Тоді розлютований Митька хутко взяв змерзлу грудку і з реготом, показуючи на матеріні опорки й свиту, що були на Василеві, жбурнув йому в спину. Василь спинився і згорда промовив:

— Я йду до царя. Тепер і в мене буде коньок.

Митя злісно засміявся, а Вася, не звернувши на нього уваги, побіг наздоганяти дітей.

Він швидко біг вулицею, густа пара виривалася клубками з його рота і зникала в повітрі. Мороз швидко кинув докучати Василевим ногам, і він, веселий, уже наздоганяв товаришів...

Ще здалеку Вася побачив, як раптом спинилися робітники. Він довго дивився і стежив, нічого не розуміючи. Потому до нього долетіла суха тріскотнява і швидко залящали гострі постріли. Густа юрба похитнулася назад, а діти враз одхлинули від неї і кинулися до парку.

Вася знявся і побіг разом з ними. Ззаду чулися ще постріли і тривожні, розпачливі зойки людей.

Діти вбігли у парк, і швидко оголені морозом дерева парку густо зарядили ними. Вася теж умів добре лазити і живо був на найвищому дереві.

Тривога невідомого й страшного залазила в його розум, а думки не йшли ніяк далі конька. Він обмірковував: «Чи тато вже одержав коньок, чи ще? Може, він уже дома. Треба побігти. Сьогодні ще й покатаюся». Але його мрії враз було порушено вигуком, що ясно долетів здолу.

— То цар звелів стріляти... Немає у нас царя...

Вася тривожно подивився на дядів, що швидко бігли через парк, і щось невідоме й нове примусило його здригнутися. Швидко почувися ще постріли, і на деревах голосним сполохом заверещали діти.

— Диви, диви, як стріляють.— Вася швидко підняв очі. По вулиці з площі хутко тікали робітники — жінки й

чоловіки. Падали на брук, важко корчилились, кричали щось, силкуючись звестися на ноги.

— О! Я б йому дав, тому цареві! — гукнув хлопчик, що сидів поруч з Василем. Він міцно зціпив дрібненькі кулаки, і очі його зайнялися помстою.

Вася боязко подумав: «А де ж мій тато?» — і знову його очі вп'ялися у брук.

Ще блимнув блідий вогонь. Над парком зірвався новий гострий вітер. Затріщали віти, захиталися злякано дерева, й діти сипнули додолу. Товариш, що сидів поруч з Василем, звільна випустив з рук гілля, посунувся і важко впав. Стріляли по хлопчиках. Вася з іншими швидко скочив додолу. Тут корчилися поранені й забиті, а вгорі на вітах ще зривався олов'яний вітер і ще долітали сухі постріли. Вася зрозумів.

«Робітників розстрілювали. Хіба ж він, такий добрий, може,— крадькома думав Вася про царя.— Ні, це брехня, він не стрілятиме».

По вулиці бігали на конях солдати, і всіх, хто не встигав утекти, вони ловили й били, тягнули кудись через майдан.

Схилившись до паркана, Вася не знав, куди йому йти, і все думав про батьків.

Коли останній козак сховався за рогом, Вася вийшов з парку і пішов боязко вулицею. По ній несли забитих і поранених, везли на санках, несли на руках. Злякано, крадькома іноді зазиравав Вася в мертві обличчя і все думав про батьків. Ще везли, несли й вели поранених. Всюди летів стогін, прокльони й благання.

Вася положливо кидався з одної вулиці на іншу, сам не знаючи, куди він прямує. В голові роїлися важкі думки і всі сходилися на одному: «За що їх так дуже побито! Адже ж вони не лазили по деревах, не сміялися». Так думав Вася і, заховавши жах, шукав вогкими од сліз очима своїх батьків. Він довго ходив так, дивився, як робітники й робітниці швидко, озираючись, переходили вулиці і хутко тікали, раптом ховаючись у двори, коли з-за рогу з'являлися солдати. Вася знав, що його батьки йшли теж з цими робітниками, а зараз їх немає.

«Де вони?» пнулася й все зростала тривогою думка.

Довго ходив так, шукаючи, і нарешті стомився. Він

сів на розі якоїсь вулиці й гірко заплакав. До нього, побачивши, підійшла огрядна висока пані.

— Хлопчику, чого ти плачеш?

— Немає тата. Вони пішли до царя і я пішов, а тепер їх немає...

Вася мало промовляв, не переставав схлипувати, довго мовчав і потому ще повторив:

— І я пішов, а тепер їх немає.

Пані спитала, де він живе, і уважно розказала, куди йому йти. Вася зрадів і, не чуючи під собою ніг, побіг додому.

«Ось ріг і площа, де я зустрів хлопців. Он парк той...»

І щось холодне притулилося до Василевого серця. Під деревами на снігу лежали трупи дітей і корчився під парканом поранений робітник.

— Тато, мабуть, уже дома. Треба йти швидко,— і, не озираючись, він побіг.

— Дома все розповім татові. Він не буде битися... А може, він і сам бачив усе,— і Вася знову здригнувся і важко замислився.

— А може, тато й коньок приніс.— Остання думка примусила Васю озирнутися— він шукав очима ковзалки, що була біля їхньої хати.

— Може, тато...—далі обличчя йому скривилося. Він розгублено озирнувся навколо. Безсило впали заляклі від морозу руки, і в черевиках танув сніг, що насипався в дірки. Вася знову заблудився, а мороз усе збільшувався, та й ніч була зовсім близько. Зігнувшись, він довго стояв на вулиці, не знаючи, куди йти, бо навколо не було ні душі. Тільки на протилежному розі маячило дві постаті городовиків, але Вася їх побоювався... Вони були з рушницями.

III

Вечоріло вже.

Сонце слало холодні передвечірні поцілунки хмарам. Мороз, здається, вилазив з кожної крихти землі й міцно зо зла щипався за вуха, ніс, щоки, найбільш діймаючи ноги. Завивав пронизливий вітер, лягав на посинілі стегна, влітав і вилітав у дірки Василеної штанини.

— Бр...— задрижав хлопець.— Холодно.

Лягала вже сіра ніч. Боязко було Васі, й він вирішив іти на ріг, щоб розпитати поліцаїв. Він намагався рушити з місця, але ноги не йшли. Вася скривився, дужче наліг на праву, тоді потяг і ліву.

— Дядю, чи ви не бачили тут мого тата,— підійшов він до городовика.

Той скоса оглянув хлопчика, не відповів нічого і закутувався дужче в башлик...

— Тато пішли до царя,— продовжив тремтяче хлопчик і став, чекаючи.— Я не знаю, куди додому йти... Ми живемо отам.

Поліцай обернувся і зо зла вдарив Васю ногою.

— Пшол вон, щенок! — Потім він швидко підняв піхву і з усього розмаху штовхнув хлопчика в спину.

Вася вже тікав од поліцая і тільки тому скажений штовхан піхвою не збив його з ніг.

— Тата йому... Тут замерзнеш скоро на такому морозі, а він тата,— бурчав поліцай, оддираючи з вусів лід і дужче закутуючись.— До царя їм. Цар не вами зайнятий.— І він знову загорнувся з очима в теплий башлик.

Вася швидко, не озираючись, тікав вулицею. Скрізь було мовчазно. Лише солдати, швидко бігаючи на конях, часто перегороджували хлопчикові шлях. Тоді він кидався до паркана і, притаївшись, сидів, доки вони не зникали з очей, потому він знову пускався бігти що є сили.

Нарешті Василь зовсім стомився. Серце швидко стукало, й густо дрижали коліна, прохаючи відпочинку. Вася трохи зігрівся, біжучи, і зараз міг роздивитися, куди він зайшов. Його погляд швидко загорівся радістю: перед очима були знайомі будинки й вулиці.

«Пробігти за ріг, там ковзалка, а тут і мій дім». Вася рушив і тут же дуже старанно обмірковував, як виправдатися перед батьками. Йому страшно було з'являтися, але й дуже кортіло. Вийшов за ріг і злякано озирнувся — він помилився, вулиця була чужа. Віконниці чисто скрізь були вже позачинені, вже зовсім вечоріло. Надії Василеві зразу згасли. Треба було шукати дому. Стояв, не знаючи, куди йти, і довго б так простояв, коли б якась незнайома жінка не вказала йому дороги. Вася зрадів і хутко побіг додому. Голод і мороз та бажання побачити батьків гнали його так, що він спинився тільки тоді, як його стомлена рука упала на холодну за-

щіпку. Вася полохливо вбіг по східцях до підвалу, рвучко одчинив двері і мерщій кинувся у кімнату.

Глянув... Підвал був порожній. У сирих від холоду кутках лягли чорні вечірні тіні й лякали Васю.

«Немає їх... Може, вони там лишилися».— І щось тривожно лягло до серця й тягло його на вулицю.

— Іди, шукай, вони там,— промовляли до нього тіні з чорних кутків.

Вася заплакав.

— Немає ні тата, ні коньків,— стогнав він. Пригадав парк... Тікали від куль люди... падали.

«Цар то стріляв,— ударило в вуха, мов уперше там, у парку,— дядя казав, що стріляв цар. А де ж мій тато? Значить у мене коньків не буде. Так, цар стріляв», ще лізло в мозок.

Вася хутко схопився з місця, добіг до стіни, спинився. Похапцем зірвав календар з царем. Глянув на портрет, потім узяв його у руки й став шматувати. Він клаптями кидав його на підлогу і щосили топтав і бив драгими черевиками, примовляючи:

— Ось тобі, ось тобі, поганий.— Хлопчик зітер усе в порошок, розігнувся і, піднявши очі, безпомічно обвів сумним поглядом навколо й заплакав. Почуття самотності й незахищеності гнітило його.

Вася схилювався на низьке, холодне підвіконня, і все його маленьке тіло підкидалося од важкого ридання.

Різкий гуркіт за вікнами підняв його і кинув нову крихту надії: може, тато й мама... Він одразу кинувся до вікна і швидко одхилився. Козаки гнали робітників. Проти вікна один з робітників став сперечатися й не хотів іти. Козак наставив на нього револьвера. Вася злякано припав до вікна, чекаючи, що буде.

Хутко Вася побачив, як з чорної дірочки револьвера раптом вискочив маленький клубочок диму, й робітник, захитавшись, упав.

«Де ж тато», прорвалося в голові. Хлопчик швидко зачинив двері і по східцях вибіг на вулицю.

Сонце вже зовсім збиралося ховатися за містом, коли Вася знову дійшов до площі та парку... Він тепер ішов шукати батьків.

Тут, як і раніше, несли поранених і звозили забитих. Перед ним ще слалося широке поле. Далі он міст, а біля нього трупи... трупи.

Вася нагинається над кожним, розглядає їх, пізнає. Його вже кілька раз проганяли студенти, але він не слухав. І довго його маленька обшарпана постать тужно хилилася від одного трупа до іншого, уважно розглядаючи білі виснажені обличчя. Але ось Вася раптом злякано зігнувся. Він зробив несміливо один крок, і очі врізалися в чоловічу постать, що, розпластавши руки, лежала на снігу. Він дужче похилився, зробив ще кілька кроків до неї і безсило сів на снігу.

— Тату! Тату, вставай! Я сам боюся,— сіпав він за холодну батьківську руку.— Тату, вставай! — але постать не ворушилася.

«Вмер... Убили». Думки важко билися в маленькій голівці і, не знаючи, що тепер йому діяти, Вася заплакав. Він близько ліг біля батька й обняв його шию рукою. Він обнімав його так щодня, коли батько повертався з роботи.

І довго б так пролежав Вася, а може б, лишився і назавжди, коли б хтось з поранених не почав болісно гукати. Він побачив, як недалеко між трупів підняла голову якась жінка. Вася глянув, здригнув, але вже не злякався: він підвівся і швидко пішов до неї.

Голова жінки тільки трохи затрималася і важко впала на сніг, а її руки стали болісно шарпати повітря, мов силкувались когось обняти. Вася підійшов ще ближче і одразу замер. Це була його мати.

Обличчя її було бліде, і з голови по ньому текла тонка червона смуга. Кров замерзала на обличчі, й тому здавалася тонкою червоною корою. Вася далі не міг триматися, обернувся і злякано побіг до батька. Він розумів уже, що батька немає, але Вася його не лякався. Батькове обличчя було спокійне, руки тихо лежали на снігу, а мама ворушилася. Він сів біля батька і тихо й довго дивився туди, не одриваючи очей і не блимаючи повіками. Його погляд, здається, назавжди замер і був холодним, льодовим.

Труп матері важко здригнувся ще раз, і до Васі долетіли вже останні благання. Вона вмирала. Він це знав, і безнадійна туга стиснула йому груди. Василь знову схилився до батька, взяв його руку, притиснув до себе і так змовк.

Холодне сонце, не кваплячись, повагом осіло за будинки й поклато на них і на трупах лякливо тіні.

Далі постріли збільшилися. З вузької вулиці вибіг натовп робітників, за ними сказано гналися на конях козаки.

— Тікай, тікай!..

Вигуки й постріли злякали Васю, а тупотіння кінських ніг враз підвело його на ноги.

— Тікай, товариші! Тікай,— кричали робітники, перестрибуючи через трупи. Вася схопився на ноги і злякано озирнувся навколо. Він бачив, як на площу хутко вилітали козаки, наздоганяючи робітників, що тікали.

Вася зірвався з місця і теж побіг за міст з робітниками.

IV

Важко здригається вулиця, і з важким стогоном падають підпилені телеграфні стовпи. Їх швидко кладуть робітники упоперек вулиці. Хутко скочують бочки, несуть столи, ящики, будують барикаду. Вася добіг до барикади і в ту ж мить почав працювати. Він теж швидко бігав, котив, як і інші, діжки, носив обаполи, дошки і важку червону цеглу.

Барикада швидко росла. Василя помітили робітники й вирішили одіслати додому.

— Іди, синочку, спати. Ти малий, а вже вечір.

Вася підвівся навшпиньки й ображено заявив:

— Мені одинадцять років.

Високий чорнявий робітник узяв його за руку й привітно всміхнувся. Другий, зацікавившись, підійшов, і погладив його по голові, й спитав, як звати. Вася випростав і, веселіючи, рішуче випалив:

— Василь, а по батькові Артемович.

— Маладець, а де твій тато?

Вася не сказав нічого і, тільки скривившись, показав рукою туди, відкіля прибігли робітники. На очі йому на вернулися зрадливі сльози.

— Цар убив?

Вася нічого не відповів, і тільки з очей текли й важко падали сльози.

— Товариші, кінчай роботу.

Робітники ще ретельніше взялися до праці. Знову важко, з потроеним завзяттям заторохкотіли діжки, за-

лущали телеграфні стовпи і боляче залящав розірваний дріт. Робота кипіла.

Далеко десь почувлися гострі, знайомі постріли і знову змовкли. Вася, падаючи з ніг, все підносив важку червону цеглу. Барикада хутко росла, а до неї, мов до безпечної фортеці, підходили все нові й нові робітники. Всі бігали, нервово готувалися, як ось одразу почувалася команда:

— Готуйсь! На барикади всі!

На шлях прудко вилетів кінний загін козаків і тупо став проти робітників.

Вася пильно стежив, як вони підскачили зовсім близько, швидко позлазили з коней і враз полягали на снігу. Він напружено чекав, не зовсім розуміючи, чого їм падати на землю. Швидко почувалася команда й перший козачий постріл лягнув півсотнею куль по барикаді.

Тепер Вася зрозумів.

Робітники відповіли козакам пострілами, камінням, лайкою і важкою цеглою.

Вдруге вирвалася команда, і знову на барикади лягла смерть. Робітники відповіли з більшою силою.

— На барикаду! — командує офіцер. Козаки зриваються з місць і біжать. Сотні куль стеляться на барикаді, рясно кладучи її оборонців. Ще постріли... Постріли без кінця. Каміння... А Вася швидко підносить цеглу. Він би й сам стріляв козаків, та не вміє.

Ось гримнув ще сильніший залп, і робітник, що стояв біля Васи, раптом упав. Рушниця випала з його рук. Василь хапає її, міряється, націляє на козаків, але вона не стріляє. Він живо несе її іншому робітникові. Той кидає останньою цеглиною на козаків і бере рушницю.

— Я ось його зараз здійму, — цілить він в офіцера, але в цю ж мить куля попадає йому в голову, і він, як і перший, падає мертвий.

Роздратований ворогом, Вася кидається до рушниці.

— Я ось тобі дам, — зціплює він маленькі кулачки. Дружний постріл та цегла з потроєною силою полетіла на козаків.

Вася все вовтузився над забитим робітником, силкуючись витягти з-під його важкого тіла велику рушницю.

— Ану, бомбу їм! — командує офіцер.

Велика бомба падає біля Василевих ніг в ту мить, коли він цілить у офіцера, безнадійно смикаючи за курок.

Страшний вибух на мить приглушив й сховав усе.

Барикада гостро затріщала й одразу запалала. Дошки й бочки зі стогоном розскочилися й далеко розлетілися по брукованій вулиці.

Робітники, що лишилися живими, одстрілюючись, швидко тікали вулицями.

Над барикадою, застилаючи вогняні язики, піднявся важкий сизий дим.

Козаки перескакували через барикаду й добивали тих, хто не міг тікати. На ній смертельно боролися ще одиниці й важко стогнали поранені, благаючи про допомогу.

За годину все змовкло. З-за будинків вирвався холодний вітер, і там, де ще хвилину тому стояла загрозлива барикада, сумно знялася вгору хмара сірого попелу...

1922

У ЖОВТНЕВУ НІЧ

I

Сьогодні день відпочинку.

Я йду до музею історії юнацького руху. Уважно, відділ за відділом проціджую очима, перевертаю в голові сторінки славної історії Комуністичної Спілки Молоді.

Фотографії, відозви, перші газети часу військового комунізму, зброя, багато іншого.

Зразу ж в першій кімнаті в очі впадає обріз, а на ньому чітко вирізано: «За комунізм». На сірому папері кілька рядків (вирізка з газети), що з'ясовують, чому саме цей обріз потрапив сюди. Я не витримую — переступаю музейні закони — «не трогать руками», — беру, перевертаю його й читаю на другому боці — «До загину». І тоді обріз, цей символ бандитського часу, символ смерті солдат революції, навиває смертельну жагу боротьби й родить непереможне бажання продовжувати справу тих, хто поліг у боротьбі. Чітке і ясне гасло: «За комунізм! до загину!», що вирізане глевкою рукою комсомольця, — лягає глибоко, западає в мій розум і серце, будить бажання — боротися до страти життя.

Цей обріз приковує мою увагу, і я довго стою, замислений, згадуючи, як умирали ці юні герої.

Потому йду далі, — в очі впадає жалібна комсомольська газета. Нахиляю голову — читаю. Міцно виведені літери оповідають коротку історію п'яти.

Кожний рядок переносить мене в минуле 1919 року, коли робітничий клас та незаможне селянство боролися з

численними ворогами. Яскраво, мов бачу зараз їх, встають пожежні села, пролітає тривожний шепіт минулого, і мені чомусь здається, що стою я біля майстерні домовини.

У моїй пам'яті постають одна за одною ці п'ять дівчаток і серед них Валя — маленька голубоока дівчина, така завжди жвава й бадьора. Я ніби й зараз відчуваю її дзвінкий сміх і бачу її великі живі очі.

Пригадую: закінчивши засідання, ми іноді йшли до Дніпра.

Далеко за містом. Навколо тихо, тільки широко ходить легкий степовий вітер та м'яко шелестить під ногами трава.

Ми сідали на березі. Збоку блимало тривожними ліхтарями місто, а перед нами кружляли, то завертаючи, то знов виправляючись, тікаючи в невідому далину, дніпрові хвилі.

На березі десь плакала немовлям чайка та ще пищали тоненько кулики. Тоді здавалося, що біля нас немає міста, що навколо безкрає зоряне небо і синій степ.

Валя брала мою руку, клала собі на коліна й, здавалось, завмирала в якомусь урочистому мовчанні. Що вона думала тоді? Сумувала чомусь.

Я теж мовчав, а обоє ми знали: швидко вже доведеться прощатися з цим тривожним спокоєм...

У місті білі. Ми готувались до повстання, і я вже цілий місяць працював з нею разом. Мене незабаром мав одкликати ревком.

Я не був сином села, бо давно полюбив громохке місто, хоч часто сумував за солодким спокоєм степу. Цей спокій любила і Валя, і в передчутті грози ми спочивали ранковим сном на тій дніпровій кручі.

— Ти вже швидко від'їдеш,— говорила тихо Валя, і її м'який голос падав на моє хворе серце й боляче тиснув його.

Але я тоді не думав про себе.

— Ти хочеш поїхати зі мною? — питав я.

Валя, розуміється, хотіла бути на фронті, але вона пам'ятала: у місті немає ні одного партійця, всі виїхали, коли сюди вступили білі. Вона одна з кількома комсомольцями мала проводити всю підпільну роботу. Вона не могла й не хотіла покинути підпілля, повного суворої відповідальності й щохвилиної небезпеки. І здається, з кожним днем Валя росла в розумінні цих своїх обов'яз-

ків та ролі, бо її великі очі гострішали, а на лобі лягли виразні смуги упертості.

— Я не поїду, Павле! Я останусь тут, доки переможемо! Мені ж не можна,— усміхалася вона.

Я знав, що вона скаже саме так, і тільки хитнув тихо головою, повернувся й глянув на воду.

Вона, як і раніше, текла, кружляла у заводях, а потім, вирвавшись, випрямлялася і зникала невідомо де, далеко. І з цими хвилями, здається, текли й зникали мої думи.

Зі степу знову долітали сумні квиління чайки, та на узбережжі пищали кулики.

Ми мовчали. Я повними легеньми вбирив серпневу ніч і стежив, як у білястій блакиті перепорювали глибоке небо іскристі зорі. Це було в серпні, на межі прощання з літом.

Валя тихо підвелася, стала на коліна й швидко нахилилася через плече.

— Ходім вже,— хвилюючись, промовила вона, випустивши мою голову, й дуже засоромилась.

— Ходім,— відповів я, але з місця не рушив. Я відчував, як теплінь життя розходилась по всьому тілу, наливала серце, розум і м'язи й виривалася наверх. Мені хотілося тоді крикнути радістю першої людини-дикуна, але я чогось теж соромився.

— Ходім! ходім, ледашо! — засмикала мене Валя.

Я швидко скочив і взяв Валину руку. Тоді яскраво відчував: зоряну ніч, п'янючі пахощі степу, гарячі подихи Валі та дику радість первісної людини. Я відчував ще: свою могутність, юність Валі та доторки її гарячої щоки.

Над вухом дзизнув, як пересторога, комар. Я посміхнувся: пригадав, що Валя порівнювала їх з білоармійцями.

Повітря прорізавав сполоханий птах, і знову було тихо.

На сході лягали вже рожеві пасма, а Дніпро кутався в густий туман. Надходив ранок і будив місто й степ, кликав працюючих до життя, а на ньому лежав денікінський нагай, тюрма та невимовна туга сполоханих сіл.

.....

І яким дорогим, яким рідним здається тепер те далеке минуле! Якою радістю наливається серце, коли на розум спадає хоч незначна подія із спільної праці. Вона будить

далеке минуле, постає маленькими рисочками й кличе до нової боротьби.

Але мій розум опановує інша подія, трагічна історія п'яти в жовтневу ніч за містом.

II

Пригадую: прощався з товаришами, прощався з Валею.

Ревком наказав прибути негайно, і я мав від'їхати на фронт.

Мені дістали товариші селянське вбрання і я, одягшись, вийшов.

Думки вже снували за містом і тільки трохи хвилювала й непокоїла одна: документи про стан організації повстання були заховані добре, але чи зможу їх донести, куди потрібно? Чи пройду непомічений за місто? Тільки б за місто, а там...

Минув кілька вулиць. Зустрічав багато військових.

Ішов байдуже, посвистуючи, з чудакуватим обличчям, і зустрічні білі не звертали на мене уваги; але ось раптом почулося:

— Руки вгору!

Я спинився, неприродно, вайлуватو обернувся і зробив ще гупіше обличчя.

Думки тривожно забилися на моєму одягові й на документах ревкому, що були зашиті у високий комір сорочки.

— Чого вам? — розтяг я, силкуючись надати виглядом і голосом чимбільшої дурнуватості.

— Куди йдеш?

— На село, — ледачо й похмуро відповів я.

— А звідки?

— Найматися оце приходив у город, — все також тяг я офіцерові.

— Щось непохоже... Дуже погано на тобі лежить вбрання це, з чужого плеча, мабуть?..

Я відразу гостро відчув, як моє серце стиснулося й застукало дужче.

— Ні, це мої штани, — продовжував я до нього тим же голосом, притискуючи на «штани».

— Ходім за мною, «штани», — зовсім непривабливо процідив офіцер.

Я здригнув, але покiрно пiшов,— знав, куди це йти «за мною»...

Перед очима контррозвiдка, катування, розстріли.

Я занепокоєно, як зловлене звiратко, забiгав очима навколо.

— А чого мені йти? — розтягав я, щоб виграти час і хоч трохи оволодіти собою.

— Там дізнаєшся! — крикнув офіцер і штовхнув мене в спину.

Ледве перетягаючи ноги, я поплентав за ним.

Надворі вечоріло. Ми йшли зовсім повагом, поспішати було нікуди.

«До контррозвiдки ще далеко...» обмірковував я.

Знав — є два кінці: або врятуюсь, або смерть. Коли за мною хряпнуть двері контррозвiдки — кінець. Коли оце зараз тікатиму, то або пристрелять, або втечу. Середини не було, і я обрав останнє.

Я вирішив тікати. Серце скажено билосся, заважало мені думати і, здається, йти, очі нервово скакали по заулках, парканах та воротах. Як зацькований звiр, озирючись, я шукав дірки Ішов, ледве рухаючись,— хапатися було не в моїх інтересах. Офіцер гнівався, нервував, штовхав мене в спину і підганяв, бо йому дуже не подобалася моя «воляча хода».

Йшли довго. В голові роїлися вже інші думки: тікати було дуже небезпечно. Одне — може тут же забити, друге — на постріл налетять ці «комарі», й мене тоді спіймають вже напевне. Вагався й губив вже всі надії. Але я знайшов третє: забити офіцера, і вже напружено вичікував, доки ми зайдемо десь у самотню вуличку, на якій провінціальне місто дуже багате.

Руки мої нервово тремтіли, голова горіла, а скроні, здається, готові були розірватися.

Над містом розпластався синій вечір, лягали вже лякливо вечірні сутінки. Я радів, бо це полегшувало мій план, робило його реальнішим.

Кілька разів я вже збирався вчепитися цьому «приятелеві» в горло, і тільки намічав це, коли всі мої м'язи напружувалися,— з-за рогу з'являлася якась постать або близько проходили дозорці. Їх я боявся найдужче: офіцер міг мене передати їм. Тоді справді моїй справі кінець: од двох-трьох тікати нікуди.

Але мій приятель, мабуть, бажав «собственноручно» доставити мене і з насолодою професійного ката слідкував за моїми хвилюваннями.

Я боявся, що він уже впізнав мене, бо зробився обережний і з рук не випускав револьвера.

Ми йшли якоюсь тісною сірою вуличкою. Обабіч тяглися похилі паркани та низенькі будиночки.

Мені тоді чомусь пригадався міщанин: «хоч маленький самоварчик, але свій», і такими бридкими й ворожими здавалися мені ці воронячі гнізда.

Далі думка скакнула до офіцера, пильно намацувала його рухи, ловила їх. Нарешті він трохи пристояв і тріснув порттабаком.

«Ага! це якраз», подумав я і метнув по вулиці очима,— було порожньо. Він дістав цигарку, витяг «зажигалку» й надавив коліща. Воно сухо черкнуло, і я вже хотів кинутися, але помітив, що гніт не загорівся. Офіцер черкнув ще.

Я ще кинув очима,— на вулиці, як і раніш, було порожньо.

Офіцер вилаявся, підкрутив камінчика і ще черкнув. Гніт заплomenів, і офіцер швидко нахилився. Я знав, що зараз вся його увага на цигарці, і всім тілом кинувся вперед...

Він забився, застогнав і підкошено впав.

Я не пам'ятаю нічого, тільки відчув, як у своїй руці я стиснув щось холодне й тверде, та як гаряча рука послала його ворогові.

В голову швидко било: тікай! тікай! Я звівся, глянув на ворога, кинув револьвера і вітром понісся за місто.

З того часу я лишався в загоні і зв'язок з містом підтримував через товаришку Надю. Щотижня знав, що робилося там, знав про Валю й немало хвилювався...

Контррозвідка довідалась про те, що в місті були комуністи, і її шпиги сновигали десятками, щоб вислідити й «накрити червоних».

«Найбільше обережності, найбільше конспірації в революційному підпіллі», було моїми вимогами до Валі та її товаришів, але на це я одержував коротку відповідь завжди:

— Ми поширюємо роботу й почуваємо себе зовсім спокійно.

Находила баюрна осінь. Червоне військо гнало білих з півночі, а ми тривожили й руйнували тил і готували повстання в місті.

Наближалися другі роковини Жовтня.

Наша перемога була очевидна, тому нальоти на знервованого ворога ставали сміливіші й сильніші.

У місті робітники готувалися до свята. Справою підготовки керувала загальна підпільна п'ятірка на чолі з Валею.

Після чималої перерви в нашому зв'язку з містом я одержав звідти такого листа:

«Павлуша, вітаю тебе з другими роковинами Жовтня. Ми сподіваємося, що наше свято будемо святкувати разом, що ми викуримо-таки цих проклятих «комарів». Нам потрібні відозви, передай товаришам, хай присилають їх побільше. Нас тепер сотнею не задовольниш. В день, коли Ви почнете н... [наступ], ми тут вже будемо готові. Робітники готові...

Дожидаю тебе, друже, сподіваюся, що на нашу кручу ми підемо вже разом! Адже ж ти прийдеш до нас? Дивись не «зрадь». Дожидаю всіх.

В».

Якою бадьорістю й силою віє від цього листа, якими рідними й любими здаються мені ці криві літери! Який я радий, що цей документ зовсім випадково схоронився до сьогодні! Він хоч в невеликій мірі дає образ молоді, ніжної комунарки, яка за справу визволення готова на боротьбу до страти життя.

Я перечитав листа, згорнув і потім ще раз прочитав. Пригадав: підпільні вечорові засідання, збори робітників, розповсюдження відозв та за містом кручу.

Пригадав зоряну ніч, синій степ та гарячу شوку Валі. І хотілося повернутися в місто, щоб у щохвилинній боротьбі й небезпеці відчувати радість життя, але прийшли товариші й коротко передали: виступаємо. Я зрозумів. Поклав дорогий папірець у кишеню, перекинув через плече рушницю, й ми вирушили тривожити білий тил.

Від села до села міряли глевкі чорноземні шляхи. День за днем ганяли на диво лякливих кадюків.

Жовтневі дні були похмурі й слизькі, під ногами чвакало багно, а зверху невпинно сіяли дощі й лягали на землю важкою втомою, та ми не спочивали.

Налапавши білих,— раптово кидались на них, і тоді в степах довго квоктали кулемети, важко кашляли гармати та в'їдливо цінькали кулі.

Ворог ставав все упертіший, зліший, але в цій злості відчувався одчай кінця й безсилля.

З півночі іноді долітало вже далеке й розкотисте гування гармат і все, ніби крадучись, наближалось. Відчувалося, що незабаром жерла їх глянуть із-за гори, за цим полетить похапливе й рясне белькотання кулеметів та застогне важко земля під тривожними колонами білих, що бігтимуть на південь.

Ми знали про це й гарячково готувалися, щоб захопити місто.

Ми давно вже кинули ліс, бо завоювали собі «гражданство» в селах. Тепер уже не нас вишукували кадюки, як було спочатку, а ми їх ганяли без спочинку, до знесення.

Стомившись після довгих переслідувань і відступів од численного ворога, я падав і не ворушився. Лежачи на соломі, я слухав, як стугонить і виє вітер, обнімаючи хату, та як дрібненькі краплі дощу розбиваються на твердому склі. Розум застигла й сковувала тривожна думка: два тижні, як загублено зв'язок із містом. Два тижні, як немає звідки жодних повідомлень.

Послані товариші для встановлення втраченого зв'язку не поверталися. Тривога повзла з усіх боків і хижо обплутувала мої мислі.

І з кожним днем мої думи важчали, важчала голова й болісно билось серце.

Хлопці часто жартували, кликали мене «задумою» та завжди вигадували якусь капость.

Мене це не сердило, але й не веселило: було якось завжди хмарно, сіро і, здається, щодня з рання до ночі дрібненькі краплі дощу розбивалися об тверде скло.

Я горів, я жив єдиною думкою про місто.

З рання до ночі ми міряли горбаті степи, ганяючись за білими, кожний день мали перемогу, але це не веселило мене. Я знав, що так буде, знав, що ми переможемо, і тільки не знав, що діялося в далекому місті. І коли ревком давав наказа — одійти на північ,— у мене падало серце: ми йдемо ще далі од міста.

Знав, що треба йти, цього вимагає боротьба, але голова моя горіла. Я почував, що гублю останні сили, що стаю справді задумою, що обертаюся на ганчірку. Та я не губив надій на те, що швидко дізнаються про місто.

Але сподівання мої були даремними. Даремно стежив я за селянськими возами, що поверталися з міста, шукаючи там знайому постать.

І, певне, через це все мені здавалося таким сірим, нежиттьовим, байдужим, і тільки гостро горіли м'язи й горіла голова...

А потому знову бої й бої...

І коли ми намацували ворога, я забував усе й, мов осатанілий, кидався в бій, а потім, знесилений, падав на солону й мовчав.

Час поволі йшов. Я вже знав, що через два дні ми будемо наступати на місто.

Пам'ятаю, що з кожним днем я бадьорішав, невідомо звідки припливали сили і кидали мене на ворога з потроеним запалом.

Одного разу, одступивши од ворога, ми зайшли йому збоку й зупинилися в селі, розсипавшись у глибокій ярузі. Було наказано: не роздягатися і не спати. Цю ніч ми будемо наступати на місто. Я радів з цього, взяв рушницю й вирушив за село.

Зі степу мені назустріч боязко заторохтіла гарба. В думку вдарило: «біла розвідка», далі тінню майнула надія про місто, але вона якось увірвалася й прудко втекла.

Я уважно прислухався.

Гарба тривожним цокотанням поволі підпливала з темряви. Затискуючи в холодних пальцях рушницю, я мовчазно чекав. Але ось вже віз зовсім близько, на ньому двоє. Приглядаюся, й щось невідомо-радісне наповнює моє нутро. Ще хвилинка—і я, роззявивши рота, кричу:

— Товаришко Надю! Хіба ж це ти? Чого ж так довго? Швидше ж, швидше!

Надя вискочила з брички й нервово підійшла до мене. Потім прудко обернулася, витягла щось з гаманця й дала візниці.

— Скажете, дідусю, що вчительку привозили.

Її нервовий вигляд та рухи боляче здавили моє серце й викликали силу нових думок.

«Вона приїхала з чимсь недобрим», подумав я.

Надя обернулася.

— Я вже вас три дні шукаю...

— Швидше кажи!

— Коротка річ,— усіх спіймали й посадовили.

У мене боляче одірвалося щось у нутрі й важко сколихнулося. Я одразу зрозумів, кого це «усіх».

— Де ж вони? Давно? — вирвалося якимсь тремтінням, і я вже більше не говорив нічого.

— Вони готувалися до свята. Валя приходила на фабрику. Дівчата допомагали їй розносити прокламації і збирати робітників,— долітало до моїх вух, а потому знову тільки якийсь шум, бездумство, порожнеча й сушість у мозкові.

— На фабриці в ячейку... затесався провокатор....

«Провокатор?» ударило, і знов, ніби лякаючись свого запитання, я упадав у бездумство.

— Так, була там дівчина, вона видала, їх заарештували. Вже тиждень, я силкувалася допомогти, але мало самої не злапали.

— Що ж з ними? — в мене вирвалося, чи, здається, це сказав хтось сторонній.

— Хіба ти не знаєш? Полковник сам робить допит,— промовила, трохи помовчавши, Надя.— У першу ж ніч трьох віддав офіцерам, одну на десяток солдат, а Валю забрав собі...

Надя більше не сказала ні слова. Побачивши, як у мене зблідло обличчя й затремтіли руки, вона взяла мене й промовила:

— Ну, ходім до штабу, у мене є нові матеріали.

«Штаб» підвів мене, і я твердо випрямився:

— У місто! Швидше у місто! — хотів я голосно вигукнути.

Надя тихо хитнула головою на знак згоди, й ми пішли назустріч вітрові, що тяг нас на поле, зривав жовтневу вогкість землі й обдавав холодом обличчя,

Похнюпившись, я думав про Валю, думав про нашу конспіративку... Чи витримає вона катування? А що з нею оце зараз? Може, її вже немає, а може...

Надя заговорила. Я підвів голову і злякано озирнувся. Пригадав, що вчора до міста поїхав член ревкому. Він неодмінно буде на конспіративці. Якщо контррозвідка примусить Валю виказати, справа з захопленням міста напевне прогорить. Але мої хвилювання змінилися твердою вірою: Валя витримає, вона не видасть. Надя поспішала, і я хапався за нею.

Доходили до штабу.

Насувалася ніч. Вона кутала далеке місто й бадьорила нас новими надіями.

IV

Прихилившись головою до стінки, Валя сиділа біля вікна. Вона, здавалося, була зовсім спокійна, тільки рідкі й нервові рухи свідчили про її незвичайний настрій.

Кімната вбрана розкішно, світла й велика. За товстими дверима крокував вартовий, та ще ходили вартові на вузькій вулиці й біля самого будинку.

За дверима брязнули остроги.

Валя підвелася й стала дивитися якимось без мети й байдуже на вулицю. Плечі її трохи кривилися, та іноді маленькі пальці нервово барабанили по лутці.

В'їдливе брязкання острог помітно наближалось. Обернувши трохи голову, Валя прислухалася. На обличчі стояло прокляття та якась дитяча заляканість, очі її зробилися ще більші й глибоко-сумні.

Двері одчинилися, і до кімнати повагом увійшов полковник. Валя швидко повернула голову, випрямилася й байдуже заблукала очима по замурзаній вулиці.

— Доброго утра, Валічка! — прохрипів заспано полковник і трохи наблизився до неї.

— Не чіпайте! — ошпарила Валя і знову, мовчазна й ніби зовсім байдужа до всього, дивилася на вулицю. Очі її зупинилися на старих тинах, на вартових, на рушницях і на їх сірих і зовсім байдужих обличчях.

— Валю, ви не кинули свого? — прохрипів п'яно полковник.

Валя мовчала. І тільки іноді її погляд — то спокійний і м'який, то гордовитий і твердий — зустрівач його.

Минув не один день, але вона не промовила ні єдиного слова. Він обвіяв її увагою, був м'який і покірний. Обіцяв одразу ж звільнити, але вона мовчала.

— Валю, киньте свої дурниці. Киньте,— м'яко говорив полковник.

— Скажіть правду. Ви мені подобаєтесь, останетесь у нас, будемо разом...

Валя злісно засміялася. Це одразу протверезило «ніжного» пана. Обличчя йому стало сіре, і з нього раптом упала солодка втома. Очі наллялися червоними слізьми, і він прохарчав з такою силою, що у Валі аж серце тріпнулося.

— Ага, так я ж тобі покажу! Я тебе візьму силою, а потім віддам, хто забажає.

У Валі боляче похололо в нутрі й зайнялася голова.

— Накажіть прийти Городецькому! — крикнув полковник до вартового.

Валя зрозуміла його план, і з зляканими очима, в яких не було уже дитячої ніжності й наївності, вона ходила з одного кутка в другий. Полковник мовчав і, мов гладкий, вайлуватий кіт, повагом брязкав за нею острогами.

Двері нервово хряпнули — влетів офіцер.

— Вона не може бути нашою,— сказав полковник.

— А ви в цьому не були переконані,— засміялася Валя, і цей сміх дратував і мов різав його.

— З нею треба скінчити, але ще до смерті... Вона ж така молода і ніжна,— смакуючи, промовив полковник і загадково глянув на Городецького.

— Слушаюсь! — козирнув офіцер і, мов скажений, кинувся до дівчини.

Вона швидко обернулася й зовсім несподівано до рук офіцера вайко упав стілець. Він повторив свій напад, і Валя вся збігалася клубочком і забилася в куток. Але дужий Городецький дістав і вже хващав її руками. Його кремезні руки грубо обхопили її за спину й гостро вп'ялися в стегна.

Валя пручалася, билася, напружувала всі сили, але даремно,— Городецький переміг.

Він узяв її на руки, приніс і обережно поклав на ліжко.

Вона, злякана й знеможена, зігнулася кошеням і забилася під подушки. Очі її горіли скаженою злістю й оги-

дою, а кругленьке й ніжне підборіддя болісно дрижало.

Полковник, смакуючи, слідував за нею.

— Ну що, тепер повіриш в нашу силу?

— Повірю,— силкуючись оволодіти собою, трехи інтригуючи, відповіла Валя.— Я знала вашу силу й хотіла тільки подивитися, що ви робитимете... Ви силою не здолаєте мене... знайте!

Полковник дуже зрадив: Валя заговорила. О, він давно чекав цієї хвилини, бо ж вона все мовчала й реготала тільки.

Од своїх слів Валя хвилювалася, нервово здригалась, але силкувалася удати спокій.

— Нехай вийде пан офіцер,— трохи оволодівши собою, промовила дівчина.

Городецький вилетів кулею.

— Ідть до мене,— кликала вона, розкриваючи обійми. Він, мов божевільний, кинувся до неї і у звірячому безумстві слинив дівчину. Валя силувала себе усмішкою, але вона ніяк не виходила.

Полковник щось прохарчав і упав у забуття.

У Валі дрижали руки, горіла голова та з орбіт котилися сльози невимовної муки. Але тоненькі пальці вже нервово шукали кнопки.

Валя знайшла її й швидко витягла револьвер. Прислухалася.

Він скажено слинив її тіло, виразно сопів і тиснув її до себе.

Валя, хвилюючись, шукала надійне місце.

Вона хапалася, боялася, що полковник обернеться, і, націливши, хутко одвела револьвер.

Тонкі пальці твердо надавили курок. Полковник болісно крутнувся й забився диким кабаном на ліжкові.

Валя кинулася, щоб тікати, але у цю ж мить влетів Городецький і вартовий.

Вона зробила постріл, але не поцілила, а дужа рука офіцера зразу ж вибила револьвера й боляче скрутила її руку.

Валю зв'язали й лагодились вивести.

Полковник вже не ворухився і, випрямившись, дивився скляними очима й, здається, лагодився гукнути: «На гауптвахту, мерзавець!» — але він уже не кричав: рука комунарки вцілила просто в серце.

Валю повели...

Допити... Знову залицання офіцерів, благання; але вона мовчала. Валя знала про свій кінець і тільки боялася, щоб товаришки не видали конспіративки і щоб «вони» не намацали кого з членів ревкому.

Не дізнавшись ні слова, після третього допиту Валю віддали двом офіцерам. До них приєдналися ще три, і всі, облизуючись, посунули за нею.

Її привели в якусь велику кімнату (там було ще двоє дівчат). Роздягали... Вона сперечалася, билася до втрати свідомості, але коли останні сили кидали дівчину, вони, мов хижі животини, відчувши кров, кидалися на неї. Валя падала в непритомність і більше не чула й не бачила нічого.

Тільки коли за допомогою лікаря її вертали свідомість, щоб знову вести до слідчого, вона вже не могла підвестися на ноги.

Зігнувшись, ледве пересуваючись, під регіт офіцерні Валя йшла на новий допит.

Але, не довідавшись ні слова, як і попереду, її оддавали солдатам. Там знову боротьба до втрати свідомості, а потім знов лікар, щоб вести на допит.

.

З останніми комунарками робили те ж саме, а сорокалітню Дору, що була вже з білою сивизною, зовсім замучили. Вона вже не піднімалася на ноги зовсім...

Та ніхто не сказав ні слова. Четверо сиділи в одній камері, а Валя сама. Всі знущання й катування не лякали їх. Комунарки мовчали, як мовчали брудні й сірі стіни їх камер.

.

Останні три дні їх силою годували оселедцями й зовсім не давали води. Та й це не допомогло.

Вони уперто мовчали, а це мовчання все сильніше едалося з глухим кашлянням гармат, що помітно посувалось з півночі й дуже непокоїло білих.

Потому комунарок ще морили голодом, били, зневажали, примушуючи виказати...

Та вони були німі, як і раніш, тільки обличчя їх стали ще твердіші, сірі й мовчазно-грізні.

Ми підходимо до міста. Гарматний сухий кашель в півночі був уже зовсім близько; це нас бадьорило й надавало сили.

Була темна ніч. У повітрі вогко, аж мокро, а під ногами чвиркало багнище. Ми йшли мовчазно, уперто, міцно, затискуючи в долонях рушниці.

З часу, коли дізнався про Валю, я вже й на хвилину не кидав думки про місто. Ішов першим у лаві. Мої думки про місто блукали по сірих камерах тюрми й одбирали спокій. Я знав, що Валя буде мовчати, що вона не видасть і що її можуть швидко розстріляти.

Ця думка каменем лягла на серце, вона величезними кліщами тиснула мою голову і заважала думати про щось інше й найбільш непокоїла мене.

Було запівніч. Ми підійшли до околиці міста й зупинились, чекаючи на гасло.

До міста за кілька днів виїхав член ревкому, він готував робітників до повстання, він повинен нам і сповістити.

Півгодини... Чекаємо...

Година... дві...

Вже третя година ночі, але очікуваного гасла немає.

На сході починає ясніти сіре небо, а ми лежимо. Лежимо й чекаємо на гасло, а там тільки сірі контури будинків та темне незрозуміле мовчання.

Гострі димарі фабрик підпирають небо, та мені на серце лягла гостра печаль.

Ще мовчання й довге гудіння сирого в'їдливого вітру. Холодна вогкість залазить за шкіру, розсипається осіннім дощем по спині, а моя голова в огні.

Душно.

Мовчання й ніч. Чекання. Чекання... Чекання ще.

Раптом почувся якийсь тупіт. Зойки грубих голосів і стогін... За цим у небо метнулася гаряча ракета й нервові вибухи на вулиці...

— Почалося,— розкотилося по лаві, і ми побігли вперед...

Я, мов божевільний, кидався з вулиці на вулицю, прямуючи до тюрми. Ми мали звільнити заарештованих, мали їх врятувати. Знали: в ці останні хвилини білі розстріляють всіх.

У повітрі клекотали кулемети, цінькали кулі та сухо гарчала денікінська батарея.

Ми тиснули ворожу лаву, білі одступали. Гострі вибухи різали жовтневу ніч, й вона боляче плакала ціньканням куль і стогнала залізним стогоном.

Ми швидко посувалися вперед. Дійшли вже до центра. За квартал — тюрма контррозвідки, й там вони...

Ми вже виразно чули, як здійсмалися «там» короткі й гострі постріли, і все поспішали не спізнитися!

Ще дружний удар, ворог тікає, і я, мов скажений, лечу до тюрми.

Одкриваємо камеру за камерою, звільняємо в'язнів, але їх не знаходимо. Я, хвилюючись, біжу до нових дверей. Враз розбиваю важкі замки, вбігаю в камеру, питаю.

— Он там вони сидять, комсомолки, — радісно промовляє знайомий робітник з металургійного заводу.

Миттю кидаюся до дверей — замка немає... У мене падає серце. Одкриваю двері. Розгублені очі падають на купу одяжі: нахиляюся. На підлозі маленький папірець.

Хапаю його...

У цю ж мить в камеру вриваються робітники.

— Нема, немає! — лунають їх голоси.

— Їх повели тільки що!.. На міст! на міст!

Хутко вибігаю з камери, папірець падає з рук, і я, мов божевільний, кидаюся туди, де одступають білі.

Вони вже зовсім залишили місто, й тільки чути, як біля мосту, що через Дніпро, йде рясна перестрілка.

Добігаю: спереду важким силуетом міст, там чується боротьба й жіночий голос.

Далі короткі сухі залпи й падання на мосту чогось важкого.

Я зупинився. Передо мною міст і білі.

— Стріляй! — ще почулося там.

Я затиснув долонями рушницю й націлівся.

В що ж мить почувся голос:

— Нехай живе революція!

Я знявся і кинувся вперед: це був голос Валі.

Але гострі загрозливі залпи далеко й лунко розкотилися по Дніпру й спинили мене.

Завагався. Біля мене не було нікого...

Потім якась страшна жадоба крові й невідома могутня сила кинула мене вперед.

Білі швидко одступали. Я вбїг на міст і завмер... Майже поруч одна біля одної лежало п'ять комунарок.

Я застогнав, як стогнуть ті, хто дужий прощається з життям і, не думаючи про безпеку, повалився до їхніх ніг.

Був ранок. Сьогодні сонце уперше з'явилося на небі, вітало й гралося на моєму ліжку, зазірало в вічі й кликало на вулицю.

Я підвівся.

Голова була якась порожня й дуже важка. Озираючись — це була лікарня. Навколо лежали поранені товариші й білі. Швидко скочив з ліжка, вибїг на вулицю і тільки, коли зустрів червоноармійця з червоною стрічкою на багнеті, зрозумів: ми перемогли.

Пригадав учора, і мені стиснулося, защеміло серце. Пішов знайомими вулицями до тюрми. В душі було порожньо, холодно, і, здавалось, моросив дощ.

На тюремному подвір'ї, на дверях, у кімнатах — трупи. Між ними робітники й білі.

Стиснувши зуби, я пішов до камер. Тут все, як було вчора, й голова моя низько похилилася. Я знав, що Валі немає, що я втратив своїх товаришів...

Переступаю в її камеру, жадібно оглядаю кожний куточок, шукаю чогось...

Відусіль віє мороком, вогкістю і невблаганною смертю.

Вдивляюся в сіру стіну й кидаюся з радості, читаю...

Так, це вона видряпала в останні хвилини...

«Я вмираю легко, бо до моїх вух вже долітають переможні вибухи гармат. Я знаю, що це наші, бо ці «комарі» зовсім витягли мою кров. Прийшли-таки на...»

І далі не закінчено.

Це її рука писала останні слова, певно, в ту мить, коли у місті вже знялося повстання, коли ми захопили околиці й коли до неї прийшли за життям.

Розлітається враз моя зажура, я відчуваю, як передсмертний настрій комунарки наливає мої м'язи силою, а мозок — жаданням боротьби.

Я нахиляюся до стіни й чую, як щока й мої губи побожно лягли на холодну й брудну стіну...

Я знаю: це її рука, маленька рука комунарки видряпала ці гарячі літери...

В камері чотирьох находжу записку. Це новий документ, що схоронився й тепер.

Розгортаю цей затоптаний папірець і читаю.

«Любі мої, не лякайтеся і вірте цьому товаришеві. Що б не було, як би не мучили, пам'ятайте одне — мовчання. Від того, що ми викажемо, нас не помилують. Кінець усім один,— іншого для нас немає. Будемо вмирати мужньо і спокійно, як борились до сьогодні.

Валя».

Цей лист, певне, підтримав останні сили товаришок і допоміг їм переможно боротися.

Я підвів важку голову й побачив, що на стіні було глибоко видряпано пазурами:

«Вальок, клянемося не зрадить...

Дора,

Віра,

Шура,

Бетя».

Згадка про них перекидає мене до років упертої боротьби й будить бажання — боротися.

1925

В СНІГАХ

I

З часу, як покинув Терешко південні розлогі степи, минуло вже два роки. Тоді був лютий холод, і, рятуючи життя, хлопчик лишив холодну хату й вийшов у степ. Він не знав, куди треба було йти, але від людей Терешко чув про далеку привітну Полтавщину і йшов туди, не сподіваючись навіть на те, що колись йому доведеться побачити її з веселими хатами й чорним хлібом.

Терешко тікав з дому, бо троє дітей, його старший і менший брати та зовсім маленька сестра, не маючи чого їсти, померли на його очах. Батько ледве дибав, а мати зовсім охляла й не підводилася вже з полу. Брати його померли одної ночі разом, і, не здужаючи викопати яму й поховати їх за звичаєм, батько спочатку узяв старшого Оксентія, одніс за хату і спустив у старий льох. Потому також мовчки повернувся, узяв на праве рамено меншого Петра й теж одніс за хату. Мати лежала на полу й боязко, щоб не побачив того батько, знімала з жовтої обвислої шкіри колись вродливого лица великі краплі сліз.

Менша сестра Марійка, тремтячи з усієї сили, продибрала замерзлу шибку напільного вікна й стежила, як батько спускав у льох обох братів. Недужа й висхла, як соломинка, вона ледве злізла з полу і на прохання матері принесла їй бурякового квасу. Квас був єдиною поживою, але і йому вже приходив кінець.

Коли батько переступив низький поріг хати й побачив Марійку з глечиком, одняв квас і довго й люто лаяв матір, а дівчинку грубо взяв за суху синю руку й зозла

шпурнув на піч. Після цього вона заслабла ще дужче. Минуло два дні, а Марійка все мовчала — не прохала у батька квасу і вже не плакала, як було раніше.

Третьої ночі, коли мороз розбивав стіни й пролазив у хату, Терешко зовсім одубів, лежачи біля припічка, й ледве здолав злізти на піч. Поночі він ненароком ступив батькові на руку і той, розгніваний, лаючись і похваляючись, одкинув його у куток. Терешко дуже злякався й мовчки притих, скоцюрбившись. Він сидів так довго, і коли батько змовк і, як здалося Терешкові, заснув, він обережно, щоб не розбудити батька й щоб той не почув,— став уважно шарити руками навколо. Швидко знайшов старий ліжник, обережно підняв його і, радий, що можна хоч трошки зігрітися, припав до теплого череня. Він лежав так довго й не міг заснути.

Терешко довго слухав, як вітер густо засипав вікна сухим, подібним до пилюги снігом, як на причілку жалібно вив рудий Кадет і часто дряпався в двері, певно, гніваючись на хазяйську неуважність і просячи, щоб його пустили погрітися. Терешко лежав і все думав про свого моторного пса, згадував, як він його знайшов на вулиці і як за велику лютість до людей його назвали Кадетом.

На широкому дощаному полу чимсь часто шамотіла мати, та батько важко й часто перекидався під комином. Терешко вже виразно чув і розумів, що вони обое давно не спали, й, боячись, що розгніваний батько згадає про нього та прожене з печі, хлопчик поволі й зовсім нечутно одсувався в далекий куток. Відсунувшись до кутка, він умовстився й жадібно влип до теплої глини.

Згодом із широкого полу почулося виразніше, ніж спочатку, шамотіння матері й за цим слабій, ледве чутний голос:

— Степане... Степане, чи ти спиш?.. Степане...

Батько очевидно не спав, чув, що його кликала мати, але довго не озивався, притих зовсім і навіть не перекидався вже з боку на бік.

— Степане, чи ти не чуєш? — ще стоїнала мати, й почувалося, що вона була безсила хоч трохи підвестися, навіть підклавши під себе руки, й сказати щось голосніше.

— Чого ти рипиш? — не витримав-таки й гнівно кинув батько. Але мати на це не розгнівалася, і ніби навіть трохи звеселилася, хоч їй голос був однаково здавлений

і немічний, немов то говорив хтось крізь щільні двері чи з глухого далекого підземелля.

— Що ми будемо робити з дітьми, Степане? Ти ж хоч трохи ходиш... Може б, хоч хунтик десь борошна... Я б домішала туди трошки глинки. Може, підвелася б та спекла б їм хліба. Хоч би трошки, Степане.

Батько мовчав, але часто повертався з боку на бік, чи з боку на спину, незадоволено шипів великим носом і все болісно покректував.

— Степане, ти таки спиш? Хунтик, може, борошна розжився б десь, а я б глинки туди... Було б трошки. Позахлявали ж вони зовсім...

— Дурна ти, бабо! Я й одної пучки не можу дістати його, а ти хунтик,— знову незадоволено обізвався з печі батько.

Роздратований, він довго мовчав, а мати часто й голосно зітхала і все когось благала про рятунок.

Терешко лежав мовчки. Він напружено здавлював повіки, але скільки не силював себе заснути,— не міг.

— Ти ж, Степане,— з глибокими віддыхами продовжувала мати,— ти ж не кидай, прошу тебе, не кидай мене в льох... Не хочеться на старість до жаб. Попросиш, голубе, людей, може, вони такі хоч для мене підуть. Я хочу, щоб на кладовищі... Ви якось переживете, а там зародить, як не в нас, то в людей. Було ж, голубе, що ми з тобою й добре жили.

Потому чути було тільки тихе схлипування та немічне й часте сякання носа.

Мати говорила ще довго. Вона то надовго змовкала, то починала знову й говорила поволі й з важким віддыхом. Не кваплячись, поволі-поволі, бо не було сили, мати перегортала книгу такого звичайного й немилосердно тяжкого свого життя. Вона довго й принадно згадувала далеку минулу молодість, все клопоталася про долю Терешка, а найбільше про маленьку доню Марійку.

Батько все мовчав, певне, не хотів зовсім розмовляти, але не витримав, і, як мати щось довго прохала про Марійку, щоб хоч її підгодувати та не дати смерті, він байдуже, ніби не до матері, сказав:

— Вона вже готова.. Ще вчора...

Батько випустив цих кілька слів і знову мовчав, як і раніше. Але ці слова страшним холодом обняли Терешка і владно звели з полу матір. Вона, стогнучи, з риданням

і все когось благаючи, довго безпомічно тяглася через широкий піл, потому ухопилася за рубець печі, шкрябула кілька разів по ньому й таки злізла на його край.

Терешко чув, як вона вся тремтіла, ще когось благала про порятунок і мовчазно, не знати для чого, стягала до себе ліжник. Потому стомлено сіла до напiчного віконечка, й у слабкому світлі передранку Терешко побачив, як раптом її голова впала між сухі, загострені, як дві чепіги, коліна і швидко й важко затремтіла в риданні.

Він довго дивився на матір, не плакав, як вона, і все думав про Марійку. І йому чомусь здавалося, що батько сказав неправду, що він хотів тільки налякати хвору матір.

«Хіба ж хлопці Оксентій та Петро, а чи я сам, не лежали так цілими днями?» подумав Терешко. І щоб переконатися, він обережно виліз з-під ліжника й тихо, щоб не почув того батько, крадучись, переступив через його довгі ноги й нахилився в куток, де лежала Марійка. Він помалу знімав з неї батькову свитину й нетерпляче, чогось лякаючись, намацував її руками. Раптом рука досягла сестри й зупинилася на м'якій русій косі, сковзнула по її холодному чолі, й Терешку стало чомусь так терпко й болісно, що він випустив з рук полу свитини, підвівся й важко схилився на комин.

І тоді до ранку гірко плакала мати. Вона, не знати чого, все корила батька, а він лаявся й, розгніваний, не хотів підводитися. І як у вікна стрибнув сірий ранок, він зняв з Марійки свитину й кудись вирушив, не сказавши до матері й слова.

Терешко довго ходив по сусідах, шукав, хто б погодився однести Марійку до ями, але всі відмовлялися, й довелося ховати сестру самому. Він одніс її у льох до хлопців і, загорнену в нове біленьке ряденце, що його мати звеліла дістати із скрині, поклав її поруч братів.

Потому вони довго чекали батька. І як не повернувся увечері й другого дня — вирішили й сподівалися, що він таки пішов кудись, щоб дістати хліба. Але минув у важкому чеканні довгий, як сто років, тиждень, а батько не вертався. За цим минув ще один тиждень, а його все не було. І з кожним днем мати слабла все більше, і вже допивали останній квас. Терешко тепер щодня лазив на горіще, драв стріху й, сидячи біля полу, цілими днями вишукував у старих обмолочених колосках дрібне зерно.

Потому він варив його в малому полив'яному горщаті і протоплював піч. Він сам зовсім не їв зерна, все віддавав матері і, все сподіваючись, що батько вже швидко повернеться з борошном, вони так прожили ще тиждень. За цей час хлопчик перебрав усю нову покрівлю, тепер здирав уже стару, але в старому околоті зерна було мало, а те, що іноді знаходив, було зіпріле, трухле й зовсім цвіле. Тому Терешко вирішив шукати іншої їжі. Він згадав, що на високій бантині в повітчині давно вже висіла стара коняча шкіра. Хлопчик поліз туди, дістав її й, покришивши на дрібні шматки, довго варив. Мати дуже зраділа, їла жадібно та все дякувала Тереня й сказала, що після такого доброго обіду вона вже неодмінно підведеться й десь знайде хліба. Але ще вночі мати почала гостро охкати й болісно хапатися за живіт, важко стогнати й знову благати когось про рятунок. Вона так простогнала день, а другої ночі в страшених муках від болю у животі мати сконала.

Терешко довго не кидав хати. Він сидів увесь час біля хворої матері, допомагав їй, розпитував, але як побачив, що вона вмерла, він позбирав свої нечисленні бебехи, назув великі шкарбани, знайшов облізу, як циганська кобила, батькову шапку й пішов з хати. Поховати матір Терешко сам не міг, в льох лізти вже було страшно й мати була велика, а до сусід вирішив не йти: однаково ніхто не піде й не допоможе.

Тому він залишив хату, вийшов за село й попрямував, куди потрапить, не питаючись і не думаючи, куди йде. Терешко все хапався йти швидше, але кволі ноги зраджували його: підгиналися, слабли ще дужче й примушували часто зупинятися. Але, як тільки він десь пробував присідати,— мершій поспішав звестися й тікати далі. Тікати од матері, що лишилася одинока в холодній хаті-пустці.

Йдучи шляхом, Терешко пригадував її висхлу, як граблище, високу постать, глибоко впалі очі й різкі, високо зняті, мов у подиві, рівні брови. Сині з чорним присмагом уста лишилися болісно скривлені, і одно повіко показувало синові висушене сумом око. Терешко не міг зустрічатися з ним своїм поглядом й лишатися в хаті. Матері вже не було, а око стежило за ним і благало про щось сина чи докоряло, а про що, він не міг зрозуміти. Терешко підходив до неї, питав довго, що їй потрібно,

гнівався на неї, тому довго благав, схилившись до грудей, але мати мовчала, і її руки були холодні й жовті, ніби їх хто навмисно обліпив крижаним воском.

Він досить швидко видибав за село й повернув праворуч натертим шляхом на Полтавщину. Попереду, наскільки сягало його око, й позаду косим шляхом, як чорні похилі паколи, на снігу рябіли зігнуті постаті. Вони кидали давно насиджені місця, братів, дітей і батьків і хапалися втекти од цупких лап голоду, що вартував на них з кожного кутка, на кожному кроці.

Терешко йшов сам цілий день, але, стомлений і голодний, він зовсім охляв, не міг йти далі й безсило ліг на шляху. До села, що боязко визирало големи яворами з яру, лишалося зовсім близько. Він довго лежав, сподівався одпочити й вирушити, але даремно: ноги задубли й зовсім одмовлялися рухатися. Хлопець дуже злякався і хоч довго тримався, але не витримав-таки й почав гірко плакати. Він почував, що вже йому не дійти до цього села й отут, на полі, в снігу доведеться померти. Згадував матір, лякався тепер її і, маленький і зовсім безсилий, ще силував себе йти. Але, як тільки він підводився й ледве ставав на ноги, одразу падав. Тоді він скорився долі, зліг на правий бік і став чекати на інших втікачів. Він так лежав дуже довго, доки, нарешті, такі ж, як і він, взяли його під руки й довели до села.

Переночувавши на м'якій соломі та в теплій хаті, нагодований синім од буряка борщем, Терешко на ранок трохи оклигав і, вийшовши, вже не кидав своєї валки до самої Полтавщини.

Тут, врятований од смерті, він став наймитувати, і хоч з того часу минуло два роки й на південних степах вже не никав ненажерливий голод, та Терешко туди не повертався. Ні батьків, ні братів у нього там не було, а хату ще за голоду люди розтягли на дрова й спалили.

II

Зима довго сіяла холодною мрякою, біла пронизливими вітрами і раптом тихої ночі розсипалась глибоким снігом. Сніг чепурно загорнув далекий степ, важко наліг на густе гілля струнких ялинок панського парку й зовсім загорнув село. Воно з давніх-давен лежало між двох гір

в глибокій вибоїні: літом зелене, як і панський парк, а в сувору зиму зовсім закидане снігом, майже зрівняне з горами.

За селом і попід горами потягся густий, аж синій взимку, своєю мовчазною стіною великий ліс. Він починається з Полтавщини й простягається далеко на захід, до м'якої Білорусії.

Коли немає вітру, тоді в підгірному селі так тихо, що скрізь з кожного подвір'я й на кожній вулиці виразно чути ремигання волів, і задоволене пирскання коней, і зажурне сокоріння курей, і лемент позбавлених води качок.

Коли ж здіймається вітер, тоді раптом на селі стихає все. Тоді все глухне й тільки чути, як глухо й погрозово реве, мов згряя голодних велетенських звірів, ліс, незадоволено покручує верхівіттям і засипає снігом село.

А воно, закутане в солому й очерет, принишкає зовсім і, мов прибитий птах, стуля дрібні рожеві очі й мертво лежить, широко розпластавши білі крила. Тоді мало хто виходить з хат: вікна міцно обняті дрібними віконцями чи пухнастими околотяними матками, двері, рідко й обережно одхиляючись, хутко та енергійно зачиняються.

Але Терешко не боїться ні холоду, ні вітру. Залізши в повітчину, де стоїть двоє череватих коней, він довго сидить так, згадуючи своє минуле і все щось вирішуючи. З повітчини йому добре видно, як кушпелить над лісом сніг і закидає дерева по саме черево, як ліс все намагається не скоритися вітрові — пручається високим дебелим гіллям і все силкується підняти його йому назустріч. Але розгніваний вітер налягає з більшою силою й за таку непокору бере його за кострубатий чуб і нагинає до самого долу.

Ліс тоді безсило хилиться до села й наче в низькому поклоні благає його про порятунок: тужить і, зігнувшись, вже не силкується підводити голови. Вітер радіє, вибухає з потроєною силою, залігає в повітчину і вже не лащить, як раніше, сухими з'їдами до Терешкових ніг, а гнівно хапає знадвору сухий сніг і зозла кидає ним, мов з лопати.

Терешко обтрушується, перетягає в найдальші кутки круглі ясла та важкі довгасті коробки пузатих низеньких коней і йде до хати.

Завтра треба буде рано вставати. Хазяїн зжене ще до півночі й випхає з хати, щоб працював. Грошей він платить три карбованці на місяць і щодня погрожує прогнати, коли Терешко буде скаржитися тим, хто приходить з району на реєстрацію. Зимою важко знайти роботу, і тому доводиться більше коритися й мовчати.

Ще хазяїн часто глузує з Терешкових намірів колись вивчитися на агронома і все вихваляється своїм сином, який вже ось п'ять років, як вчиться теж на агронома, але ніяк не вивчиться. Але Терешко на те не потурає.

«Балакай,— думає собі хлопець,— а раз нам було сказано в районі, що тепер і наймитам можна вчитися,— значить вивчуся».

Терешко, ще коли був дома, ходив один рік до школи й трохи вмів читати й повагом дряпати пером.

«Підросту трохи, справлю короткий козушок, галіфе, як у того, що в районі за комсомольського начальника, шапку й неодмінно поїду в місто. Усі ж чисто казали, що Ленінова влада тільки за бідних стоїть і наймити будуть учитися».

Терешко знав, що цьому правда, бо торік, коли його старий хазяїн захарлив його зароблене й ніяк не хотів віддавати, з району написали в місто, а місто присудило заплатити. Тоді Терешко їздив разом з своїм хазяїном. Довго чекали судді, а потому Терешка багато питали про життя, а він все відповідав. Питали і його хазяїна, він намагався збрехати, але його впіймали на цьому й одразу постановили сплатити зароблене.

«Значить все правда,— думав хлопчик,— і я таки буду вчитися в городі». Він одчинив сінешні двері, пильно обтрусив старим деркачем великі й довгі, аж за коліно, чоботи й пішов до хаги.

Опівночі вітер стих. Стомлений довгим стогоном, ліс задоволено змовк і радо привітався з низенькими хатками, чисто забуркованими снігом. Вони саме починали прокидатися й весело блимали маленькими рожевими плямами сивих од морозу вікон.

— Терешку, Терешку, вставати вже пора.

Хазяїн важко злазить із полу й починає, як ведмідь, топтатися по соломі, весь час про щось бубонячи й голосно спльовуючи.

Терешко швидко підхоплюється, за одну хвилину одягається—і вже на подвір'ї. І ця цілковита тиша, що панує

навколо, ледве вловний в сизій ночі ліс і прищулені димарі хаток — піддають йому сили й бадьорять наймита. Він одшукує велику дерев'яну лопатку й надовго нахилється, прочищаючи товсту повсть легкого снігу.

Навколо поволі стає все прозоріше. Вже он чіткіше вимальовується ліс, і на сході все помітніше блякне хмурне небо. Воно густо вкрите важкими сивими хмарами. Хмари все пухнуть і, здається, ось-ось упадуть на самий ліс і важко притиснуть груди низьких гір.

Навколо спить ще все. Хіба заготить десь у стайні голодна кобила, чи іноді спересердя на ледарів-господарів промерзло забухикає старий пес.

Згодом поволі починає розвиднятися. Вправившись трохи із снігом, Терешко лагодиться подавати худобі.

З вулиці через густий тин знову починає кушпелити снігом. Спочатку несміливо, поволі, так, ніби граючись, але за кілька хвилин все стало, як і вчора. Вітер одпочив за ніч і тепер хижо стрибав, гнівний і пронизливий. Сніг сипався з густих насуплених брів хмар, вилітав з-за тину, знімався із землі й танцював з вітром якийсь божевільний танок.

Упоравшись з худобою, Терешко знову взявся до лопати й увесь зарився в снігу.

Спить Калашникове подвір'я, тільки Терешко, мов купа снігу, поволі просувається од хати до воріт, потому до колодязя — прочищає стежку. Ось він вже дійшов кінця і втомлено став. Спершись на лопату, він важко розгинав зомлілу спину і, похилий і непорушний, слухав, як із степу налітав вітер, хапав і кидав снігом. Брав невидимими руками високого журавля і гнув його аж до землі. Журавель пручався, сердито й болісно рипів дерев'яними зубами й не хотів коритися зухвалому вітрові.

Розвиднілося зовсім.

Сміливо та якомось непривітно скрипнули сінешні двері, й на подвір'я вийшов хазяїн. Він одразу підняв високий комір кожуха і, склавши хрестом руки, пішов оглядати, чи гаразд все зроблено.

А вітер не вщухав. Він все збільшувався, переймав наймита, завертав назад чи бив у стіну, надимав пухирями широкі в холошах штани й немилосердно торсав ними, силкуючись розірвати.

Не закінчивши, Терешко залишив чистити сніг. Він узяв великі, як дві півкулі, в'язані з мотузків носилки

й, закинувши їх за плечі, поволі посунув до клуні. Наймит не звертав уваги на сердитого хазяїна і все думав про минулу неділю. Він тоді ходив на збори в район. З далекого міста приїздив доповідач і довго й не зовсім зрозуміло розповідав про те, як тяжко колись жилося робітникам, як вони боролися з панами та царями. Згадував про тюрми, заслання до холодного Сибіру та ще багато про що, з чого Терешко зрозумів не все.

Але найбільше подобалося йому те, як промовець оповідав про селян. Як вони палили поміщиків, забирали їхню землю й проганяли геть їх самих. Після доповіді всі пішли до комсомольського клубу, і там комсомольський начальник довго закликав, щоб наймити записувалися до комсомолу. Їх було багато, і Грицько, що служив у старого Кульбаби, перший підняв високо руку й сказав, що хоче записатися. За ним ще хтось записався, а потому їх за це ще хвалив комсомольський начальник. Його всі звали товариш секретар, і після його промови всі дуже щось вигукували й захоплено плескали в долоні.

Терешкові хотілося теж тоді підвестися з ослона й сказати, щоб записали і його, але, як тільки він наважувався, одразу ж чогось лякався і спинявся. Серце його стрибало, як несамовите, й дуже боліло, а язик сох і був, як повстаний — ні повернути, ні заговорити ним.

Терешко повертав до кошари навантажений копищею сіна, а Калашник все ходив з чогось незадоволений і голосно та завзято лаявся.

— Чого ти снігу не поодкидав? — недобре зустрів він Терешка.

Наймит спустив додолю великі повні носилки й, не розуміючи, дивився на свого господаря.

— У кошарі по череву, тут пройти ніде, що це таке? — лаявся старий Калашник.

Терешко здивовано здвигнув плечима й виразним рухом показав хазяїнові, що він зробив вже дуже багато.

— Та ти мені не вказуй, не вчи мене, — гнівно гукнув хазяїн на його докази і, загрожуючи, потряс двозубими вилами.

Терешко важко скинув на плечі рептух сіна й мовчки поніс його до кошари.

Розгніваний такою поведінкою наймита, Калашник, мов осатанілий, випереджаючи Терешка, вскочив до ко-

шари, вирвав у нього з рук рептух і грубо одіпхнув хлопця до хвіртки.

— Геть з двору! Тепер вашого брата скільки хочеш. Старцюго нещасний! Я тебе з двору, як собаку...

Терешко довго слухав лайку мовчки, але коли Калашник не спинявся і вже намагався потягти його мішалкою, він не стримався і щось одповів. Хазяїн скипів ще дужче й раптом кинувся до наймита.

— Руки короткі,— вискочив Терешко за хвіртку й почав уже глузувати з хазяїна.— А за роботу я тепер не буду мовчати. Буду робити, як і всі, а не день і ніч. Піду і все розкажу про вас. Було б так не стращати мене та не хвалитися.

— А, так ти ще й огризатися. Ну, будеш ти сьогодні снідати...

— Налякали чим. Мені однаково,— одповів спокійно наймит. Обіпершись об хвіртку, він тепер байдуже слухав хазяйські докори й був дуже задоволений, що хазяїн ні з того ні з сього сам взявся поратися біля худоби.

— Ледащо... Тільки їсти та одіж рвати, а до роботи тобі ліньки,— наступав Калашник.

— Я не лінююся. Нам казали, щоб ми робили по вісім годин, з ранку до полудня, а я день і ніч.

— Вісім годин?! — злякано чи розгнівано протяг Калашник.— Та я тобі за вісім годин і їсти не дам, не то що плати. Знайшов дурня. Вісім годин...

— Наплатили вже,— огризнувся Терешко.

— А що ж? А що ж тобі, по червінцю в день? Ич, персона яка. Може, в кансимол ще записати? Бач, чого він забажав. Персона...

— Я вже тепер знаю, куди треба їхати,— застережливо нагадав йому про щось наймит.

Але не встиг Терешко закінчити й слова, як Калашник шпурнув носилки й, лютий, вибіг з кошари.

— Не приходь же, сукин ти сину, і в хату. Не ходи до нас, коли судом став похвалятися на мене. Та це мене, чесного хазяїна? На мене?

— Не прийду, мені й тут добре...

— Щоб мені було все пороблено, чуеш?

Терешко нічого не одповів. Калашник махнув рукою й зозла, мов вони були всьому виною, дуже хряпнув дверима й, розлютований, пішов до хати.

Двері гримнули сумно, і біля порога опала й розсипалася біла глина.

III

Вже два дні, як Терешко не ходив до хати й не розмовляв із хазяїном. Він гнівався, цілими днями банітував наймита поганими словами, але Терешко мовчав, так нібито говорилося зовсім не до нього, й не розгинався від праці.

Короткий зимовий день, з рання й до пізнього вечора він вештався на подвір'ї з кошари до клуні, з клуні до колодязя, в хлів, у погріб. Скрізь никала його маленька, мовчазна, зігнута постать, і скрізь знаходив він роботу.

Упоравшись по господарству, Терешко подовгу чекав у кошарі, доки маленька хазяйська доня, рудоволоса Оксана з косичками, як два мишачих хвостики, потай від батька приносила йому хліба. Одержавши обід і вечерю разом, він половину з'їдав одразу, а другу лишав на сніданок, а щоб хліб не змерзався, Терешко обгортав його онучею й глибоко заривав у ячну половину.

Калашник тепер не спав ночі. Він довго не лягав вчора і завжди виходив на подвір'я ще вдосвіта, боячись чи вартуючи Терешка. Але ще раніше починав працювати наймит і лягав вже тоді, коли напевне знав, що хазяїн давно заснув.

Калашник погрожував йому, лаяв сусіду за те, що той пускав Терешка до себе ночувати, але був безсилий чимсь дошкулити йому і швидко почав скорятися.

Третього дня надвечір хазяїн довго ходив біля Терешка мовчки, все, певно, збираючись щось сказати, й нарешті таки наважився. Він підійшов до наймита й зовсім лагідно, як не говорив вже давно, почав розмову про господарство, а за цим вже обережно заговорив і про те, що немає вже чого поневірятися по чужих людях, треба приходити додому.

— Ми ж тобі, як рідні. Чого ж ти третій день не йдеш у хату?

Він говорив довго й уважно, все умовляючи його. Потому ще радився з наймитом про те, як краще годувати коні, зовсім розм'як і під кінець вже аж просив Терешка не гніватися на нього, старого, що може тільки ненароком вихопився проти нього із лихим словом.

Після розмови Терешко охоче пообіцяв йому прийти до хати, але, як настав вечір, до нього, як і було умовлено, забіг сусіда — комсомолец, кутковий організатор Павло, й вони разом пішли до клубу.

Калашник довго чекав на Терешка, виходив кілька разів на подвір'я, гукав його, двічі обійшов усю обору, пильно обдивляючись, але наймита не було.

— Ну й кляте собаче хлоп'я,— вимовив він трохи незадоволено й гуркнув засувом.— Тепер хоч і прийдеш, то не відчиню вже,— долетів із-за дверей його суворий голос.

Хлопці прийшли до клубу й ледве туди проштовхалися крізь густий натовп молоді. Попереду просувався присадкуватий куторг Павло, а за ним, ніяково й обережно ступаючи, йшов Терешко. Він цупко тримався, не помічаючи того й сам, за Павлову спину, подивно розглядав на всі боки й, певно, боявся відстати якось і загубитися в натовпі.

В залі, біля низького кону й між ослонів, метушилися комсомольці й довго закликали, щоб усі сіли.

Коли зал здушено стих й очі всіх було звернено на кін, із-за лантушаної ширми поважно вийшов той, що в комсомолі за начальника і що його всі кличуть — товариш секретар. Він підкреслено зупинився, заклав одну руку в кишеню, прокашлявся й пильно обвів очима зал і всіх присутніх.

З вузького правого простінка, що виступав поміж сірою лантушаною ширмою й другою стіною, на зал спокійно дивився, примруживши очі, Ленін, а з другого, увесь пірнувши в сиву бороду, Карл Маркс. Далі на стіні перекошено висів великий портрет з вусами, як бивні мамута, Будьонного та з кутка несміливо лисів Луначарський.

Товариш секретар поволі зрушив з місця, виразно прокашлявся й рівно заходив по краю сцени. За цим махнув правою рукою й голосно заговорив. Він все трохи одходив од лівого боку кону і одразу ж повертався на своє місце, так ніби його було припнуто короткою невидимою мотузкою.

Спочатку він говорив запально й незрозуміло, часто екав, запинався, дуже вимахував руками, голосно кричав і виразними рухами погрожував усім буржуям. Потому

поволі став стихати і слова його виходили простішими і всім зрозумілими.

Слухаючи промовця, Терешко увесь перекинувся в старий далекий Петербург, де на широких вулицях в холодний січневий день було розстріляно невинних робітників. Він уважно слухав, нічого не помічав навколо себе, і тільки сумно й тихо звучали слова доповідача, та над усе, на весь зал, іскрилися до Терешка привітні очі Леніна.

Товариш секретар говорив дуже довго, почувалося, що він вже пробував кілька разів закінчувати й нарешті таки скінчив. В залі одразу всі мовчки й трохи урочисто піднялися, щоб вшанувати пам'ять тих, хто загинув Дев'ятого січня. За цим дуже плескали в долоні й доповідач голосно виголосив:

— Товариші, перерва на п'ять хвилин, потім концерт та наша інсценізація.

Зала одразу загула повніше й весело й ще нетерплячіше заплескала в долоні.

Тоді, як водиться, всі чекали на концерт не п'ять хвилин, а добру годину, але це пусте.

Терешко турбувався, щоб уже йти додому, але його все заспокоював наймитський кутковий організатор Павло. Він обіцяв заступитися перед Калашником і часто бігав підганяти товаришів, щоб швидше починали.

Але ось тривожно й довго закалатав дрібний дзвоник, і до залу враз набилося глядачів — більше, ніж було спочатку.

Як знову загарчала й неприємно засвистіла лантушана ширма, першим вийшов товариш секретар і заграв на балалайці жалібного марша і ще запропонував вшанувати пам'ять.

Другим несміливо вийшов маленький русявий завполіт комсомольського осередку. Він прочитав два вірші, а потому ще щось співав, акомпануючи на гітарі.

За ним вийшов гурток стомлених довгим чеканням школярів, і, на диво всім, вони разом і дружно почали гуртову декламацію.

— Ріємо; ріємо, ріємо
Землю, неначе кроти...—

вдарило на глядачів десятком бадьорих голосів. Коли ж

вони скінчили, весь зал зворушено затрясся, й діти, вдоволені, пішли.

Потому на кін вийшов маленький, як жучок, комсомолец і, манірно закинувши великого чуба, коротко розповів про те, що цього вірша написав Василь Чумак, розстріляний денікінцями. Хтось голосно гукнув, щоб промовець прочитав свої вірші, і він, не чекаючи на дальші запрошення, витяг з кишені засмальцьованого зошита і довго й не вміючи читав їх.

Терешко уважно слухав, силував себе хоч щось зрозуміти, але так і не зрозумів нічого.

За цим вже почалася інсценізація. Товариш секретар одягся в довгу попівську мантию і, вийшовши перед своїх товаришів з хрестом і кадилом, тонким і улесливим голосом запрошував їх іти до царя. Вони надто голосно гукали: «Підемо, підемо», і всі вирушили за товаришем секретарем. За цим швидко з глибини кону почулися раптові дужі постріли. Їдкий дим заповнив увесь зал й боляче та дратівливо тиснув горлянку. На кін похливно вибігали комсомольці й падали, удаючи пораниених.

Терешко сидів не ворущачись. Він і тепер не бачив і не чув нічого. Думки все десь витали в далекому незнайомому Петербурзі, і над увесь зал слався перед ним примружений, ласкавий зір Леніна.

Після інсценізації, склавши рупором долоні, піп Гапон оголосив, що все скінчилося, і пустий натовп почав давитися в дверях.

Терешка запрошували ще лишитися на комсомольські збори, але наймит поспішав і, пообіцявши неодмінно прийти ще, хутко пішов додому. Він був дуже вдоволений з усього, що чув і бачив, і вирішив уже неодмінно щонеділі ходити до клубу й записатися, як йому радив Павло, до лікнепу.

На сході небо зовсім уже зблідло, і на город дядьки густо скрипіли грубими розвальнями.

Терешко поспішав, боячись, щоб Калашник не вийшов до роботи першим та щоб не прогнав його, як часто похвалювався, бо роботу знайти було важко, а, до того ж, познайомившись із комсомольцями, йому не хотілося тепер переходити кудись до іншого села.

Коли Терешко підходив до села, вже зовсім розвиднялося. Здала рівною стіною, як і завжди, синів старий

ліс, укритий легким димом морозу, й ще рідко де над низькими димарями білих в снігах хаток клубився молочний дим.

Хати стояли непорушні й, мов казкові Діди Морози, весело й визивно попихкували люльками просто морозові в лице й дратували його своїм цілковитим спокоєм.

Терешко хвилювався. Йти було ще далеченько, а час був дуже пізній. Він зняв кожуха і, скинувши його на плечі, лишився в одній піддяганці: так було легше, й він немилосердно наліг на ноги. І хоч хвилювався він, боявся і знав, що хазяїн розгнівається дуже, та не корив себе й не шкодував, що пішов до клубу.

Тепер він уже знав, з чого починати: спочатку піде вчитися, буде ходити вечорами, а там, може, й до комсомолу приймуть. Через якийсь там рік навчиться добре грамоти й неодмінно-таки буде агрономом.

«Адже ж Сидоренка Петра, що служив у Бондаря, послали, пошлють і мене».

І, обгорнутий щасливими мріями, Терешко й сам не помітив, як дійшов до Калашникового двору, й тільки тут опам'ятався. Він підійшов до високого тину, знайшов у ньому більшу шпарину й боязко заглянув на подвір'я. Двері до сіней були зачинені, біля порога, зібравшись калачиком, спав Рудько, й на подвір'ї було тихо, немов на кладовищі.

«Хіба він ще спить», здивувався Терешко й, не вірячи собі, хутенько пішов, щоб заглянути в кошару. Але й у ній, як і на всій вулиці, все ще спало, і тільки ледве чутно ремигала стара німецької породи корова, та іноді з хліва долітав ситий стогін свині.

Терешко зрадів, хотів уже було йти до воріт, але, вирішивши, що так буде трохи небезпечно, повернув і взявся за паколи високого тину. Спробував раз зідратися, але не зумів, кинувся вдруге — теж посковзнувся. Тоді він хутко скинув кожуха, перекинув його в загороду і, плюнувши в долоні, враз перекинувся й важко гупнув на мерзлі кізяки. Не встиг він ще й підвестися та потерти боляче забите коліно, як з-під повітки почувся кроки, а за ним густий незадоволений бас Калашника.

— Ти чого тут через тини лазиш? Що тобі вже воріт немає?

— Я більше не буду, дядечку,—вирвалося ненароком

у Терешка, бо він того сказати не хотів. Слова вилетіли якось самі, певно від такої несподіванки.— Я більше не буду,— повторив Терешко, оглядаючи кожуха й лівою рукою тримаючись за розбите до крові коліно.

— Це ж як воно, хлопче, де ти був оце? — заглядаючи Терешкові в лице, трохи пом'якшено спитав хазяїн.

Терешко не хотів говорити, але, примушений другим запитанням і настирливим поглядом Калашника, нехотя одмовив:

— Ходили з Павлом у клуб.

— А, кансимолу захотілося? Огрономом хочеш бути... Чув, чув, як ти Павлові про мене хвалився...

— Хвалитися я нічого не хвалився,— справедливо одповів Терешко,— а Петро Сидоренків теж з наймитів, а його ж послали вчитися,— одповів наймит.

Але за цим одразу змовк і мерщій ухопився за вила.

Він почув свою, хоч і невеличку, провину, що сьогодні прийшов пізніше звичайного в кошару й хотів неодмінно її заглядати.

— А ти ж знаєш, що мій Іваник вчиться п'ятий рік,— многозначно почав хазяїн. (Розмова про сина, який учився в городі, йому завжди була за найлюбішу, і про що б не йшла мова і з ким би він не розпочав її, він закінчував про Іваника). На цей раз він говорив поважно й довго, згадував, як його син ходив ще до школи, як Іваник у неділі й на святах разом з старим батюшкою правив у церкві. Як він одягав яснозолотий стихар і з великою свічкою виходив з олтаря насеред церкви. Іваник тримав одною рукою свічку, а другою перекидав велику в золоті книгу, а батюшка голосно й повчаючи читав. Калашник говорив про це дуже довго й закінчив так:

— Ото було да, а що ти? Ти не пройшов учення, ти, можна сказати, ще як той кабак. Ти тільки не гнівайся, Терешку, я так люб'я тебе. Тільки дуже жалко, що ти забрав собі дурне в голову. З хама не буде пана,— давно сказано. Який-таки з тебе буде огроном. Це дурне, хлопче.

Терешко, що все мовчки скидав на велику кучу мерзлі кізяки, поставив перед себе вила й тихо, спочатку несміливо, заговорив до хазяїна:

— А знаєте, дядьку Платоне, про що колись оце казали на зборах райбатрацтва?

— А що ж там казали? Хто там такий міг сказати,— зацікавлено й разом з цим трохи зневажливо озвався Калашник.

— Приїздив з города, з округу й казав: товариш Ленін наказав, що нам свої специ потрібні, вроді, як з пролетаристів. Робочих, селян, а найпаче, казав він, щоб із наймитів, які на селі.— За цим Терешко змовк, потому подивився на похмурого хазяїна і ще, ніби виправдуючись перед незадоволеним Калашником, додав: — Вроді, як так він казав. Все чисто так.

— Дурний ти, Терешку, дурних і слухаєш,— пожурив його хазяїн.— Я ж тобі вже казав, що Іваник мій так на що вже гострий хлопець. Ти знаєш, він у Кубучі состоїть і сам протоколи чисто всіх засіданій пише, а казав, що з цього діла не вийде. Не так ваші голови стоять. Вам до граблів, до вил, а то діло панське, не ваше діло.

— А Ленін же казав, щоб пролетарські специ, і щоб із наймитів,—з наївним здивуванням чи запитанням протяг Терешко. Він трохи похмурився, плюнув у долоні і знову наліг на вила.

— Е, що тамо Ленін,— незадоволено протяг хазяїн і змовк. Він постояв трохи, витер носа, підтяг довгу ліву халяву, озирнувся навколо й тоді вже додав тихіше:

— Не бачити вже вам Леніна... Хто зна, може він був і добрий чоловік, та вже не видужувать йому. З такої хвороби ніхто ще не видужував. Іваник, як приїздив на різдво, то читав і роз'ясняв мені чисто все,— і за цим вже змовк.

Скрутивши велику цигарку, Калашник припалив її і, пихкаючи сивим димом, повагом пішов із кошари.

Терешко кинув вичищати загороду й довго дивився вслід хазяїнові. Він стежив, як Калашник, не поспішаючи, переставляв ногу за ногою, як він часто й голосно спльовував, глибоко одкашлюючись; Терешко не брав важких вил і тривожно думав про те, про що тільки що оповідав хазяїн. Думав і не йняв віри, не міг повірити, бо тільки вчора ж у клубі читали й пояснювали лікарський бюлетень та повідомлення про те, що Ленін вже їздив на полювання.

— Бреше, куркуляка. Чисто все бреше,— уважно подумавши, неголосно вимовив Терешко. І, задоволений з такого рішення, з полегкістю продовжував працю. Коли ж він на хвилину розгинався, щоб відпочити, липкий

мороз пролазив через тисячі йому одному відомих шляхів і примушував Терешка не баритися й не стояти. Але, втомившись, наймит таки припиняв роботу і, спершись на тин, чомусь сумно вдивлявся в снігову далечинь степів, що простяглися праворуч за ліс і тонули десь за далеким обрієм, в глибоких снігах республіки.

IV

З неба, що, як забруднене рядно, низько звисало до землі глибоким черевом, одривається сніг і чепурно вкриває оголені стежки пухнастим простирадлом. Сніг падає поволі, кружляє в повітрі, завертає вгору, густо летить вбік, але, стомившись, сніжинки починають тремтіти, як руки у старого діда, перекидатися й безсило падати до низу.

У повітрі цілковита тиша, й на снігу сердито поскрипує мороз. Він позадимав вікна товстим шаром сніжаної криги й старанно причепував дерева у довгі й легкі білі сукні, майстерно виліплені з лапатою інею.

Дерева стоять рівні й не порушені, як великий загін юних фізкультурників, що очікують гасла на виконання якихось величних і поважних вправ.

Розвиднілося зовсім. Терешко упорався в загороді і вийшов до воріт.

Вулицею між високих стін снігу, що зовсім зрівняв тини, довгою смужкою тяглися одні за одними навантажені дровами сани, й передні з них вже ховалися за густим рогом лісу. За ними поспішали господарі, похукували у великі рукавиці й підганяли білих у пухнастому інеї коней. Вони тільки іноді перекидалися короткими словами й густо попихували білим димом цигарок.

Десь збоку спочатку рівно й розмірено захекав паровий млин. Потому він то дихав важко, то стомлено сапав, то зовсім притихав, ніби засинав, чи раптом одсувався далеко за село.

Ще молодий кутковий організатор Павло, що жив тут через вулицю, неприємно рипів старим журавлем, пораючись по господарству, та десь голосно через вулицю лялялися дві баби.

Терешко стояв мовчки. Похилившись на низькі ворота, він пригадував розмову з Калашником, одкидав його твердження про невиліковну хворобу Леніна, будував

плани про своє навчання, і увесь час правою рукою вертів приколотий на пазусі маленький жетон.

Він обережно одгортав полу кожущини й, заглядаючи на груди, подовгу милувався з нього, думав про вчорашній вечір і був зовсім певний, що через рік Терешко Лозина буде вже неодмінно вчитися на робфаці.

— Інакше, нащо б вони мені дарували Леніна, — цілком впевнено говорив наймит. Він непомітно для себе вертів у руках маленький жетон. Йому було приємно, що той, кого всі називають — «товариш секретар», що з великим чубом і з полотняним ящичком під пахвою, куди він складає книжки й папери, учора підійшов до нього й просто сказав:

— Товаришу Лозина, на оце тобі на пам'ять товариша Леніна. Носи й ходи до нашого клубу.

По цьому він дружньо поляпав Терешка по плечі, а після смуглявий кутковий організатор Павло довго розповідав йому про товариша секретаря й закінчив так:

— Він хоч і приїжджий, але парень свій у доску. З ним хоч куди. Все він знає і всього вміє.

— То ж люди бувають, — заздро вимовив Терешко й не встиг докінчити думки, як з порога розлігся Оксанин голос:

— Тереню, йди вже снідати...

Вона ще раз гукнула й, коли хлопець обернувся, щоб іти, поспішно хряпнула дверима й сховалася в глибоких сінях.

Йдучи до хати, Терешко весь час думав про те, чи показувати хазяїнові Леніна, чи одразу сховати його.

Адже ж коли в хаті скинути кожуха, тоді його видно буде зовсім і Калашник неодмінно причепиться. Обмірковуючи, Терешко якийсь час вагався, вирішуючи, чи не краще буде дійсно сховати його в кишеню. А може, зовсім не піти в хату? Але ховати Леніна в забруднену кишеню він ніяк не хотів, але не хотів також бути й без сніданку.

«Що ж робити», вертівся він біля порога, вагаючись. Далі щось раптом вирішив, махнув рішуче рукою й притьмом увійшов до сіней.

У хаті Терешко спокійно зняв кожуха й сів до столика. Наймит озирався, часто незвичайно поглядав на хазяїна, мацав кілька разів на грудях, ніби пробуючи, чи є жетон, але всі мовчали й ніби не помічали ніяких змін.

Терешкові навіть стало прикро. Він хапцем посьорбав юшки, з'їв шматок засмаженої на соломі перепічки й, підвівшись, не пішов, як завжди, до порога, а сів біля столу.

Хазяїни кінчили сніданок. Батько за щось корив хазяйку, а вона гнівно заперечувала й густо торохтіла словами.

Вовтузилися біля столика діти, виразно шкрябали дерев'яними ложками об миску, голосно сьорбаючи юшку і ще голосніше підшморгуючи застудженими носами.

Терешко ще посидів трохи й, дуже невдоволений з чогось, почав збиратися. Він без нужди пройшов кілька разів по хаті, заглянув у вікно, повертівся біля мисника й тоді вже надів кожушину й кудлату, як Рудьків хвіст, овечу шапку.

— Злагодиш сани, Терешку. Завтра поїдемо в город.

Терешко кивнув хазяїнові головою на знак згоди й мовчки дістав з-під печі вовняні рукавиці.

— Гнідою будемо їхати? — запитав наймит. Хазяїн невиразно щось муркнув і, щось зачувши, нетерпляче кинувся до вікна.

— Чого вони біжать? — вигукнув він здивовано й трохи схвильовано.— Диви, диви!

Калашник кинув вікно й, ухопивши шапку, раптом одчинив двері. В хату вдарило тривожним дзвоном і сумним стогоном млинарського гудка.

— Чого вони? Яке це нещастя на нас,— захвилювався хазяїн і побіг до жердки.

Двері лишилися трохи відчиненими, і в хаті виразно було чути, як довго й густо били на сполох.

— Може, церкву обікрадено? Терешку, ходім швидше,— й вони обидва вибігли на вулицю.

Дзвони не вшухали, гув тоскно млинарський гудок, і шляхом все бігли кудись люди.

— Когось обікрали... Дивись тут, хлопці, на вулицях.

— Та чого їм усім бігти до тої сільради,— заклопотано крутився й гнівався десятихатник.— Терешку, бери вила та ставай тут,— гукнув він.

Терешко миттю ухопив вила й став на перехреснім шляху, пильнуючи обох кінців.

— Ну що воно за напасть. Що воно й хто воно на

нас,— побивався старий Калашник і тривожно бігав від хати до воріт.

А дзвони все били густіше, тривожніше та так тужно й довго тяг млинарський гудок, що Терешкові зовсім не стоялося. Він швидко кинув свою варту й простягся до воріт, тут залишив свої вила і швидко побіг за людьми.

— Куди ж ти тікаєш, щеня,— визвірився на нього десятихатник.— Треба тут дивитися, наймит ти нещасний. Вернись мені зараз,— гнівно гукнув Омелько.— Та нікого мені не пропускати. Стоп, стоп,— зупинив він сани.— Ану, ставай! — гукнув Омелько до їздця.

— Кого там пограбовано? Та це ти, Сидоре, а я й не пізнав. Що там таке в сільраді? Чого воно дзвонять?

— Ленін умер,— коротко сказав Сидір і чомусь похнюпився.

До нього одразу підбіг Омелько й, не вірячи, здивований і вражений, сердито вихопився:

— Що ти сказав, Сидоре?

— Ленін умер,— викинув він із саней два важких слова тим самим тоном і знову чомусь похнюпився.

Терешко, що неподалеку стояв прислухаючись і все чув, раптом зворухнувся, підбіг до самих саней і, трохи нахилившись до Сидора, погрозив вилами:

— Я вас тут... Не брешіть.

Але він швидко опам'ятався, притих і знову, не вірячи своїм і його словам, зовсім нишком спитав:

— Що ви сказали, дядьку? Ви пошуткували з нами?

Сидора з саньми швидко обгорнув великий натовп цікавих, який все одштовхував Терешка. Але він ніби не помічав нікого, не відходив од саней і, не дочекавшись відповіді, ще спитав.

— Та хіба ти не чув, дурню! Ленін умер,— аж вигукнув він до Терешка і знову похилився.

Наймит незрозуміло й трохи вороже подивився на Сидора й, зустрівшись поглядом з Калашником, що теж прийшов сюди, виразно й незадоволено вимовив:

— Він бреше.

За цим рішуче кинув вила й швидко пішов від саней.

Калашник підняв їх і, скинувши на плечі, пішов додому.

Він швидко нагнав похилу постать наймита.

— Що, не я тобі казав, дурню? Тепер знатимеш, що

мій Іваник ніколи в світі не брехав ще. Як у око ліпить. Як сказав, так і сталося.

— А Сидір збрехав,— одповів йому Терешко, поспішаючи й намагаючись лишитися наодинці з собою.

— Ленін, учора казали, їздив на полювання. Він не умер. Бре-е-е-шуть вони,— болісно й трохи хвилюючись, витяг хлопець і швидко побіг до куткового організатора.

Але Павла він дома не застав і тому швидко повернувся ще схвильованийший і дразливіший.

— От тобі й вивчився на спеца,— якось особливо співчутливо чи насмішкувато зустрів його на воротах хазяїн.

— Вивчуся... Вони брешуть, брешуть,— повторював він це слово так, ніби інших не знав, чи зовсім не вмів їх вимовити.

Терешко поникав недовго на подвір'ї, збігав у хату і знову повернувся до воріт. Він боровся з тривожною думкою, одкидав її й не вірив тому, про що сказав Сидір.

Але вулицею, як і раніше, люди поспішали до сільради, тужно гув'гудок і часто били на сполох. І все це родило тяжкі думки й швидко збільшувало неспокій.

— Хіба ж тому правда. Ні, це не так,— заперечував він свої думки, виходив на шлях в напрямі до сільради, дивився, наче силувався щось там побачити. Ще бігав до Павла, хапався за роботу і знову кидав і біг до воріт.

Дехто, дійшовши до сільради, повертав вже назад, і Терешко бачив, як вони тихо й обережно оповідали про щось зустрічним.

«Вони всі обдурюють мене... Я знаю... Ленін не може вмерти... Треба самому...» гарячкувато вирішив наймит.

Але й це рішення не могло заспокоїти його. Тому він кинув подвір'я й миттю понісся до сільської ради.

Терешко й незчувся, як пробіг три довгих версти, і навіть не помітив комсомольського куткового організатора, який кликав його, як Терешко перебігав останню вулицю. Біг, засапаний і спітнілий, просто через майдан до високого ганку сільської Ради.

З дверей часто виходили з похилими, непокритими головами селяни й, мовчазні, лишали ганок. Інші, теж

мовчазні й похмурі, щільно товпилися біля високої стіни й примушували себе підняти похилі голови.

На стіні було розіпнуто великого білого папірця, з якого визирали чорні непривітні літери:

«О 6 годині й 50 хвилин в Горках біля Москви вмер Ленін». Підпис голови окрвиконкому й секретаря парткому.

Терешко зійшов на ганок, проштовхався крізь натовп до стіни й довго читав, силуючись зрозуміти це повідомлення.

— Це тут написали,— вимовив він голосно.— Бре-шуть вони. Всі брешуть, я знаю...

На нього незадоволено озиралися селяни і знову журили непокриті голови. Селяни стояли мовчки, і з кожного засмаженого морозом обличчя виразно спадав біль і почуття якоїсь вини.

— Не вгледіли,— сказав хтось важко й щиро зітхнув.

— Писар це сам придумав,— твердо вирішив Терешко, важко сходячи з ганку й ще раз озирнувшись на білий папір.

— Дурень,— хтось незадоволено й роздратовано відповів на це і вколов хлопця у саме серце.

— Я все взнаю... Сам дізнаюся... Швидше в город,— спалахнув він одразу і, вже не обмірковуючи й не зупиняючись, збіг з останніх східців і простягся на сніжний шлях.

V

Стурбований з такої новини й не ймучи їй віри, Терешко йшов, чимраз більше поспішаючись, не озираючись і боячись хоч на хвилинку десь затриматися. Він швидко поминув широкий з церквою, як журавель, вигін, пройшов повз велику з рудої цегли школу й хутко пірнув у вузький провулок.

Дійшовши до кінця, наймит миттю перехопився через скошений перелаз, перебіг невеличке подвір'я, і, обігнувши сільську кооперативну крамницю, він вже знову простував вулицею.

Поспішаючи за село, Терешко неспокійно думав про те, щоб не запізнитися, щоб хоч на полудень, але дійти-таки в місто і обов'язково дізнатися.

І що далі відходив наймит од центра села, то спокійнішими й зовсім безлюдними ставали сільські вули-

ці. Це заспокоювало Терешка й ще більше переконувало в тому, що те важке було неправдою, що його й людей сьогодні обдурено.

— Це ж з ними вже не перший раз,— промовив уголос хлопець. І, згадавши про те, що так траплялося вже не раз, тільки в інших справах, він настільки упевнився в цій брехні, що ладний був уже кинути думку про місто й повернути додому.

«Завтра ж з хазяїном поїду», нерішуче зупинився й завагався наймит.

«Йти чи ні?» нерішуче думав Терешко, він озирався назад і ніяк не міг вирішити.

«А що, як завтра Қалашник не поїде?» Він ще якусь хвилину стояв кінець села, борючись з цими думками і, згадавши про сільраду, про тужний млинарський гудок і про наліплена телеграму, рвучко ступив наперед і подався шляхом до лісу.

До міста Терешко мав пройти тридцять кілометрів з гаком, а короткий зимовий день не чекав на нього, й рожеве сонце підбилося вже до раннього снідання.

«Сьогодні неодмінно дійти до міста, дізнатися про все й одразу ж повернутися додому», вирішив хлопець і що було сили наліг на ноги.

Він швидко дійшов до лісу й, трохи зменшивши кроку, йшов там трохи повільніше.

На думку чомусь яскраво спало те, як він тікав цим шляхом від голоду. Два роки тому, ледве живий, Терешко взяв цей шлях уперше і довго змушено відпочивав саме отут ось під товстим дубом. Тоді так хотілося їсти, треба було йти, але йти він не міг. На ногах поздималися великі водянки, й вони гостро різали й пекли вогнем. Тому йти Терешко не здужав і йому доводилося лізти на колінах. Це саме звідси, від цього великого лісу до самого села, він довго й важко повз на колінах. І тільки край села взяли Терешка до хати, зняли мокре од талого снігу лахміття, вилікували ноги, й тоді вже пустили.

Наймит положко озирнувся й, ніби лякаючись минулого, зміряв цей простір на око. Він швидко зупинився, важко зітхнув і повернув у ліс.

Ліс стояв трохи похмурий, непорушний і величний. В ньому було так тихо, що кожне шаркання Терешкової ноги чи крик птаха віддавалися сотнею найрізно-

манітніших звуків і пливло десь далеко за ліс, в степи.

Терешко швидко знайшов, яку йому було потрібно галузку, наліг на неї, зломив її, міцно скрутнувши її, одірвав від прикорня. Старанно обчухрав дрібне гілля та висхле листя, чепурно одломив з другого боку й тепер мав доброго костура.

За лісом, розірваними на велику далечінь хатами, далеко простягся хутір Покотилівка. Терешко добре знав, які там собаки, й готувався зустрітися з ними цілком озброєним.

Скинувши костура на праве плече й високо над лобом піднявши кострубату шапку, він наближався до хуторів.

Калашник довго й нетерпляче чекав наймита. Він знову суворо лаявся, розпитував людей, що поверталися від сільради, чи не бачили вони там Терешка, й погрожував прогнати його з двору, як стару собаку.

Упоравшись на подвір'ї, він таки не витримав і сам пішов до сільради.

Але як тільки вийшов за двір, зустрів сусіду і той йому з сміхом і жартами оповів, що божевільний Терешко нічому не вірить і подався сам в город, щоб дізнатися, чи цьому правда.

— У город йому. Чи ти бачив такого дурня. Ні, таки справді сказився мій хлопець. Як затявся: буду та й буду вчитися. Ленін сказав, що з нас спеці. Та щодня, щогодини,— скаржився Калашник високому, з бородою, як мігла, сусіді.

— А ти не знаєш, що з такими робити,— ніби здивовано спитав сусіда.— Що ж, ти йому служиш чи він тобі? Знайшов пана.

— Та вже годі. Минеться йому,— погрозився хазяїн.— Хоч знаєш, Пилипе, він таки добрий робітник. Воно мале, в харчі багато не затягне, а до роботи, як комаха. В десять разів більше від себе тягне. Та, день і ніч, день і ніч...

— Ну то, конешно, діло воно твоє і тобі, може, видніше, та тільки дивись, щоб він тобі не наробив чого... Такі до добра не доводять. Учитесь йому... Чи ба який вчений задався...

За цим сусіда голосно харкнув й, одвернувшись від Калашника, поважно сплюнув набік.

— Ти, Платоне, ірода годуеш, он воно що... Я чув, що він давно вже з цим Павлом водиться. Хіба ти не знаєш, що вони під різдво витворяли...— сусіда надто довго мовчав, крутив цигарку, запитливо поглядав на Калашника і, хоч той, певно, чекав ще на щось, більше не сказав нічого.

— Ти, Пилипе Омеляновичу, правду кажеш. Ірод, нестемно він. Хочеш вже прогнати його... Я пробував це не раз. Лагодишся, думаєш, рішиш вже, а воно тиць — і стало. Як зачарований. Те або те, а він ні гу-гу, все про навчання щось верзе, своєї та й своєї, одне слово — кат зна що, а не людина. Сміття чисте.

Калашник сердито одірвав від вуса людинку й зозла, ніби в цьому був виною теж Терешко, ударив її об тин.

— Це так, це так, сусідо,— підтвердив Пилип Омелянович і, злегка піднявши шапку, задоволено й поважно попрощався з Калашником.

— Гляди ж, сусідо, ти сам вже добре розкусив його,— вимовив він останні слова і за цим повагом пішов далі.

Калашник якийсь час стояв, щось уважно розмірковуючи, креслив щось на снігу гострим залізним зубком великих вил й, певно, щось вирішивши, твердо вдарив вилами в землю й теж повагом, думаючи про «першого на селі хазяїна» Пилипа Омеляновича, пішов на подвір'я.

Трохи одпочивши в знайомого дядька на хуторі, Терешко напнув старого кожушка й знову вирушив у путь.

День уже помітно вклякав, і зі сходу ледве вловними тінями непомітно, широко простягався вечір. За ним десь за лісом вже синіла ніч і похвалялася дужим морозом. Треба було поспішати, й Терешко це знав.

На шляху було холодно й безлюдно.

Тільки іноді проїжджало кілька широких розвальень-саней, хутко пробігав заляканий пес чи полохкий заєць, що, наблизившись до шляху і в такий час побачивши людину, прудко тікав у сніги.

Не минуло й двох годин, як, переваливши високу гору, над рівною білявою степів Терешко побачив високі димарі міста.

«Заводи», подумав наймит і ще більше наліг на обважнілі ноги. В голову знову в'язли думки про минуле. Він згадував батька, голод, стару матір, що лишилася на полу і маленьку Марійку. Ще пригадувалося попереднє життя. Теж убоге й важке, але хоч іноді з радістю. Батько приходив із заводу і, здіймаючи з руки кошика, тепло говорить:

— На тобі, Тереню, це од зайчика...

Хліб узимку був холодний, навіть іноді мерзлий, але чомусь такий смачний. Терешко поділяв його на шматки й роздавав усім. Марійці він давав найбільше, бо вона завжди, як тільки діставала від матері цукерку, давала шматочок й Тереневі. Вона довго не вміла вимовити літери «р» і чудно так говорила:

— Телень, на й тобі шматочок.

Терешко пригадав її вимову й посміхнувся. Він ще довго згадував минуле й тільки іноді, ніби пригадавши щось, раптом полохко кидався, ішов швидше, але враз стишався і знову йшов, як і спочатку. Згадував минуле, перебирав усе найтяжче, так ніби хотів чимсь задушити тривогу, яка з наближенням до міста все зростала.

Але ось шлях потроху все зводиться вгору, за цим низько падає, загинається ліворуч і вже рівно іде до залізниці. Вона помітно випнулася вгору блискучими од морозу рівними рейками й десь далеко застряла в густому передмісті.

Терешко підходить до залізниці й поволі зменшує кроки. Думки про те страшне й, може, неминуче зовсім опанували ним, пройняли всю його істоту, сповнили його тривоною й надією. Він озирається навколо, пильно вглядається в робітниче передмістя, але скрізь тихо й безлюдно. Це помітно непокоїть наймита й підтягає йти швидше.

Терешко доходить високого залізничного висипу, минає вартову будку й, нервуючись, все наближається до передмістя. Назустріч йому виїздять двоє селянських саней і з перших хтось голосно гукає на всю вулицю.

— Терешку, куди ти? Їдьмо додому! Чуеш? Тю, побіг, несамовитий! — гукає він до другого.

— Ого-го-гов! — гукає другий. — Тере-е-шку!

Терешко злякано зупиняється й, упізнавши сусід, ще швидше рушає до міста.

«Що, коли вони скажуть? Що, коли правда, що Леніна немає, що Ленін вмер?» тривожаться наймитські думки й хутко несуть його вперед.

— Та що з ним? — зупинивши коня, питає другий.

— І правда, сказився хлопець. Диви, диви, як побіг.

— Так це, мабуть, вже і з цим судиться. Ти ж чув. У них там щодня ціла катавасія. Наймит в одну душу учиться, а Платон терпить. Він уже двічі в комсомол ходив, а Платон на те ні гу-гу.

— Н-но. Рушай, Гнате, хай їм обом. Не наше діло, — і, цьвохнувши батою, задній з них зручніше вмовився і змовк.

Коні легко трухикали шляхом й нетерпляче одмахувалися хвостами на хазяйський батіг.

Але вже ось і кінець колії. Спереду низенькі робітничі будинки і збоку, погримуючи рейками, попихкує поїзд. Він ніби все прискорює ходу й надривно кричить, хрипко та довго. Терешко хутко збігає з колії й зупиняється.

Він міцно влип очима в паротяга й не може їх одірвати.

«Хіба цьому правда? Хіба ж правда?» важко й недовірливо б'ють думки, а очі пнуться за поїздом услід червоно-чорному прапорові і швидко сохнуть.

«Чи ж правда? Чи ж правда?» загускла голова єдиною думкою, вона важко стиснула груди й витиснула всі інші.

Але Терешко цьому не вірить. Він перемагає свої хвилювання, одкидає тільки що припущену думку і з новими надіями й сподіваннями швидко ховається в густих вулицях міста.

VI

На вузьких вулицях старого міста урочисто-скорботне мовчання.

Люди безперервно, як різноманітна лінія паса, йдуть в напрямі до центра міста. Вони не хапаються, пливуть похмурі, але не суворі, німі всі. Їх лиця глибоко зосереджені й кроки обережні. Здається, що вони тільки ось зараз зрозуміли увесь зміст втрати, всю відповідальність перед прийдешнім і несуть тягар свій покірно й обережно, щоб десь не звихнутися, щоб донести його до кінця.

З неба густо сиплеться лапятий сніг і товсто засти-
лає вулиці.

Мороз враз підхоплює його, однімає у вітра й суворо
притискує до землі.

Сніг непокірно рипить білим беззубим ротом, але,
притиснений тисячами людських ніг, кориться своїй долі
й, поскрипівши якийсь час, змовкає.

Над густим натовпом хиляться жалібні прапори. На
них налітає вітер, міцно хапає за кінці, й тоді над коло-
нами виразно чути сумне тріпотіння прапорів. Воно на-
гадує трепет крил умираючого, тяжко пораненого птаха
й обнімає сумом.

Терешко йшов швидко. На заміських вулицях він зу-
стрічав все більше людей, і всі вони були якісь чудні,
незвичайні. Вони теж йшли в напрямі до центра, тільки
ніхто з них не поспішав, як Терешко, і кожний був спов-
нений чимсь одним, суцільним, міцним.

Ще пройдено одну вулицю, й на великому чотири-
кутному майдані Терешко вже бачить двоповерхове по-
мешкання Окружного Виконавчого Комітету Рад. На
майдан з усіх боків сходяться процесії й, мовчазні, з по-
хилими в жалобі прапорами, густо шикуються в лави.
Вони поволі посуваються в напрямі до окрвиконкому й
помітно зменшують площу великого майдану.

— Значить, правда, правда,— з боєм вимовляє наймит.—
Правда, правда,— повторює він сумно, й дуже стомле-
ний, ледве плентає до окрвиконкому.

«Тут торік я судився,— пригадує Терешко.— Не хотів
віддавати... Присудили все до копійки». І короткі, як
хвилі вітру, спогади викликають ще більший неспокій,
більшу тугу.

Терешко яскраво бачить перед себе великий зал. За
столом, що вкритий червоним сукном, проворного, ко-
роткононого суддю у великих окулярах. Поруч двох його
товаришів.

З боку їх стояв Терешків хазяїн, який не хотів спла-
чувати грошей за наймитство, та із стіни дивився вели-
кий, великий Ленін. Він поглядав на всіх рівно, спокійно,
й тільки, коли зустрічався з його поглядом Терешко, то-
ді Ленін всміхався. Терешко це зовсім добре пам'ятає.
Ленін справді всміхався й ніби потихеньку казав до
нього:

«Не бійся, Терешку. Тепер право наше. Віддасть він твое зароблене, віддасть до копієчки».

— І так і вийшло,— несподівано голосно вимовив наймит і раптом зупинився перед широкими сходами.

Він тільки тепер опам'ятався й стояв серед понурих людей, розгублений і нещасний.

З майдану вже підступав натовп до самого будинку, й Терешко яскраво бачив чорні прапори й похмурі обличчя людей. В багатьох місцях над рівними колонами легко гойдалися чорні прапори з виразними білими літерами й портретами Леніна.

Наймит довго стояв, не знаючи, що робити й куди тепер вже йти. Він трохи недовірливо чи із захованою зненавистю оглядав людей, що густо й невпинно виходили і входили до окрвиконкому, і не рушав з місця, так наче він когось тут пильно очікував.

Далі не витримав, зрушив з місця і швидко, трохи похитуючись, пішов на майдан. Він боявся взнати правду, дізнатися про те, чому зібралося так багато людей, але там він бачив багато портретів Леніна, обведених чорним, і бажав швидше вже переконатися.

Терешко все йшов поволі, і, як став зближатися з натовпом, він ще зменшив кроки й за цим сумно звів голову. Тихо й ніким не помічений він підійшов до лав і приєднався до мовчазних в жалобі колон.

«Правда, значить, цьому... правда... Значить, то була правда», неслися, як вихор, думки, потому раптом зупинялися й кам'яніли. Терешко хотів підвести голову й не міг. Щось важке, як земля, як передчасна смерть давило його до снігу і владно клонило голову.

Деся сумно загойдалися звуки, й жалібний марш тихо обгорнув журую мовчазний натовп. Звуки краляли серце й ніби поволі остуджували в жилах кров.

Колони стояли без шапок, похилі і все такі ж мовчазні. І як стих сумний оркестр зовсім,— Терешко так яскраво відчув глибоку безодню. Всі надії й щасливі сподівання кудись раптом і всі разом зникли. Тепер він тільки й відчував глибокий біль за Леніна, тяжку втому, натруджені працею руки, шкарубкий чужий кожушок на плечах і драні хазяйські шкарбани.

«Куди тепер мені,— важко думав Терешко.— Все це не моє... Наймит, доки буду й жити», тривожилася його мала голова й хилилася все нижче.

Знизу десь знову знялися жалібні звуки й щільно в єдиній думці об'єднали натовп. За цим колони легко загойдалися, болісно скрипнув непокірний сніг, і всі рушили вперед.

Терешко підвів голову, і його стомлені очі зупинилися на чорному плакаті.

«Смерть вождя і учителя Володимира Ілліча Леніна», прочитав він. Подивився кудись набік. Швидко заблимав повіками, стримуючи сльози, й знову зупинив погляд на плакаті й ще раз прочитав.

Натовп поволі рухався. До одного оркестру приєднувався другий, до нього третій. Вони з'єднували колону з колоною, рамено з раменом, заливали сумом місто й пливли далеко в степ, в сніги.

Терешко вихопився наперед, потому хутко зупинився, трохи підвів одну руку, силуючись чомусь ухопити себе за чоло, й не впав, а поволі сів біля ганку. Над ним сумно розпластали великі чорні крила прапори й легко загойдалися на вітрі. Вони рівно витяглися чорними крилами вниз і забилися у важкому трепеті.

Обличчя наймитове враз стало яскравожовте, очі лишилися широко розплющені й верхня губа неприродно скривилася, вона все легко здіймалася й болісно дрижала.

Вітер лопотів прапорами, як осіннім листом, і плунався в густих телеграфних дротах. Вони виразно вели в мертвій тиші якусь сумну мелодію й ніби разом з колонами гірко вимовляли:

«Ленін вмер. Вмер Ленін». Обережно брали ці тривожні слова й сумно несли далеко, в глухі степи молоді республіки.

Як підвели Терешка,— питали, чи він не змерз, чи не з голоду. Хтось приніс йому кухоль води і два великих бублики. Терешко жадібно напився, а бублика тільки вкусив раз і поклав до кишені. Його уважно питали, чому він не хоче їсти, а він мовчав. Великі і ясні, як живосрібні, сльози швидко викочувалися в нього з-під дрижачих повік і хутко котилися додолу.

— Чого ти плачеш? Змерз, хлопчику? Змерз? — ласкаво допитувалася якась дівчина. Вона взяла Терешка за руку й хотіла кудись одвести.

— Я не піду,— промовив наймит і заплакав дужче. Навколо їх уже зібрався натовп, і він лякав і непокоїв

Терешка. Тому він швидко змовк, утерся виразно за-смальцьованим рукавом кожушини й вийшов із мовчазного кола. Він обійшов одну колону й, силкуючись бути непоміченим, приєднався до другої.

Оркестри вже мовчали, й натовп все щільніше обступав великий будинок окрвиконкому.

На балконі з'явилося кілька чоловіків, й за цим швидко почулися промови.

Всі говорили коротко, слова виривалися з боєм, і, як важкі грудки землі, вони падали в натовп. А він стояв покірний, широкий і мовчазний з пониклими в жалобі головами.

Терешко слухав промовців, бачив, як вони, закінчивши промовляти, поспішно й не так, як всі люди, виходили з дверей, про щось розмовляли внизу і знову повагом входили в будинок.

Він непорушно стояв, як і всі, і тільки уважно слухав тих, хто промовляв з балкона. Похмурий, з виразом безнадійно-тяжким, він стояв, як мертвий. Але ось враз його обличчя ожило, зайнялося попереднім життям, і весь він якось аж потягся до високого балкона.

На балкон вийшов на коротких ногах той самий суддя й, задираючи через високе перило голову, почав промову. Терешко весь онімів, застиг, як стигне на морозі вода, й боявся пропустити хоч одно слово. Товариш суддя говорив більше, ніж попередні промовці, і все звертався до робітників.

Він розповідав про перші роки революції, про боротьбу з багатіями, з куркулями. Розповів, як було тяжко поранено Леніна вісімнадцятого року, й під кінець запально кинув заклик:

— Товариші робітники, нам треба виконати все, що сказав товариш Ленін. Ми тепер будемо гуртом, усі разом! — і за цим швидко одійшов.

«Значить, і для наймитів робитимуть усе, що велів Ленін», думав Терешко. Думки непевно плуталися, виривалися і знову верталися до промовців.

З балкона ще довго промовляли. Виходили робітники, селяни, молодь, і всі говорили про одне: закликали до праці й обіцяли перед всіма зробити все, що заповів Ленін.

Терешко уважно слухав, і поволі й непомітно десь зникла його безнадія.

Але ось закінчив останній промовець, за ним коротко знявся і знову завмер жалібний марш, і в тужній жалобі схилилися прапори.

— В цю хвилину хоронять товариша Леніна,— надивно важко долетіло з балкона. І тоді все змовкло й ще нижче схилилося до землі.

В повітрі знов важко загойдався жалібний марш, із станції долетіли тривожні гудки сирен та ще із-за міста сумне гукання прощальних гармат.

В натовпі почулися глухі ридання й густі схлипування.

І як минуло п'ять хвилин мертвої тиші — колони легко хитнулися й з головами, непокритими й похилими, поволі потекли з майдану.

Прапори болісно лопотіли на вітрі і зникали за широким чотирикутником міського майдану.

Терешко ще довго стояв біля помешкання окрвиконкому й чекав на товариша суддю. Але, не дочекавшись, він рушив і теж швидко заховався в синіх сутінках вулиць старого міста.

Він швидко проминув останній робітничий квартал і вийшов у білий степ.

«За ніч треба неодмінно дійти. Інакше Калашник прожене», думав він, трохи побоюючись останнього і все поспішаючи. Стомлені ноги підгиналися в колінах, як підрубані, й благали про відпочинок, але Терешко не сідав.

«Не запізнитися, прийти, щоб і не бачив хазяїн», турбувався він одним й все налягав на ноги.

Згори на шлях густо сипав дрібним зеленавим промінням холодний місяць, та вітер, що віяв з міста, наганяв наймита й на легких крилах приносив струни жалю. Але Терешко йшов швидко і вже не плакав.

Він міряв кілометр за кілометром, не зупиняючись і не спочиваючи, і на світанку дійшов до густого лісу.

Терешко підходив до села. Він зійшов на останню гору й, переваливши її, полегшено зітхнув.

З підгір'я вже яскраво виднілися Млини, ліворуч від них стояла мертва стіна чорного лісу, а з-за гори помітно рожевів широкий край зимового неба.

Терешко зайшов на мертве в передранковому сні Калашникове подвір'я й одразу ж попрямував до кошари.

Він узяв великий рептух і поволі, одпочиваючи тепер від подорожі, посунув до клуні.

І знову день за днем і довгі ночі працював Терешко, не розгинаючи спину. Він став зовсім тихий, мовчазний і зосереджений і все працював уважно, без спочинку.

Калашник полаяв його за самовольство перший день, лаяв другий, а далі, бачачи, що наймит добре з усім справляється й працює ще більше, ніж раніш, змовк.

Минув тиждень. Терешко все працював, а ввечері, коли хазяїни вже лягали спати, тоді він ішов до смуглявого куткового організатора, товариша Павла.

З ним вони довго вистоювали в теплій стайні, і тут Терешко вислухав не одну лекцію про завдання КСМ. Потому ще Терешко ходив до клубу, але завжди повертався вчасно, і, щоб не гнівити хазяїна,— пильнував годити йому в роботі.

Одної неділі Терешко одпросився в хазяїна, й коли до нього зайшов Павло,— вони обое пішли до клубу. Там було, як завжди, не зовсім чепурно й досить холодно. В залі сиділи, чекаючи на початок зборів, комсомольці, та із стіни в чорній лиштві привітно посміхався Ленін.

Незабаром прийшов комсомольський товариш секретар і, про щось пошепотівшись із товаришами, одкрив засідання бюро й разом загальні збори осередку.

Терешко притулився в далекому кутку залу й уважно слухав, про що говорили комсомольці. Він дивувався з їх сперечання, думав про свою заяву й дуже хвилювався.

Вони довго й завзято сперечалися, старанно доводили щось один одному, з чого Терешко розумів не все. Найдовше й найголосніше говорив товариш секретар і все вимахував довгими руками. Потому всі проголосували разом, і товариш секретар оголосив про поточні справи. Тоді маленький патлатий завполіт підвівся з місця й узяв до рук якийсь папір, лагодячись прочитати. Враз у нього був серйозний, але було видно, що він помітно стримував щирий сміх.

Терешко впізнав у руках завполіта свою заяву й серце йому затьохкало швидко й боляче. Він кругнувся на місці, хотів встати і щось промовити, шукав очима Павла й не знав, що йому діяти.

— Увага, товариші,— промовив вже зовсім серйозно завполіт і почав читати.

«До Млинівського осередку КСМ.

Товариші осередок. Я чистий пролетарист і всім стою за пролетарію. Тільки у вас жизнь, а скрізь притіснення, я, товариші осередок, не можу так далі жити, хтось должен загинути: або куркуль мій, або пролетарист, но я за те, щоб куркуль, він експлоататор і скритий гад і тільки прикидається, що він новий. Я саму правду пишу вам, товариші комсомол».

В залі було так тихо, що, коли завполіт перегорнув на другий бік заяву, вона голосно шаркнула й зовсім знервувала Терешка.

Він помітно зблід і, ухопившись двома руками за стільця, увесь тремтів. Чомусь було так страшно й соромно за написане. Він кидався, корив себе за те, що не попрохав, щоб за нього написав заяву Павло. Терешко з тривогою думав про те, що товариш секретар, який так красномовно й подовгу завжди говорить, ось підведеться й суворо скаже: «Нам таких заяв не треба». Але товариш секретар спокійно сидів й уважно розглядав якісь папери.

Прокашлявшись, завполіт доходив вже кінця заяви:

«Я ще дуже хочу записатися в комсомол, у вас тут всяке просвіщеніє, а я сам желяю й не могу. Жить мені хочеться страх як, так він же, Калашник значить, наступив на мою жисть».

У другому кутку залу хтось, не стримавшись, зарозливо чмихнув, і Терешко увесь здригнувся і боязко зігнувся.

Товариш секретар суворо стукнув чимсь об стіл і хутко підвівся.

Терешко ще більше згорнувся й, думаючи, що товариш секретар гнівається на нього, ладний вже був схопитися з місця і шосили тікати із залу.

— До порядку, товариші,— наказав суворо секретар, і по цьому все стихло.

Терешко розправився й швидко заспокоївся зовсім.

«Так я так що зашити у вас, товариші осередок, прошу, як по лічному моменту й жду, які будуть од вас розпорядження. Просить вас Терешко Лозина».

Чубатий завполіт дочитав заяву й поважно сів.

Після цього комсомольці задавали запитання, й Терешко докладно відповідав, заявляючи за кожним разом своє бажання бути членом комсомолу.

Він швидко одійшов від переляку зовсім, повеселів і говорив спокійно й розумно.

— Годі,— запропонував хтось. Збори не розпитували вже його більше, й Терешко спокійно сидів поруч із смуглявим куторгом, товаришем Павлом.

— Хто «за»?— спитав товариш секретар. За цим, як водиться, питав, хто «проти», хто «втримався», і, на задоволення всіх, він голосно вимовив:

— Одноголосно.

В залі заплескали в долоні й виразно загуркали лавами, уможуючи їх для глядачів.

За п'ять хвилин згодом, заgrimований під неможливість для виконання ролі з п'єси, товариш секретар говорив до повного вщерть залу про роковини Червоної Армії та про завдання молоді.

Зал гучно плескав в долоні й нетерпляче вимагав починати виставу.

ПІД ЛІСОМ

На степи падала мжичка. Вона почалася ще тиж-
день тому і сіяла щодня від рання до вечора, дні
і ночі. Мжичка родила грязюку, забаюрила чорноземні
шляхи, розквасила важкий степовий глей. Вона обняла
всі садиби, ліси, переліски й левади, наказавши зноси-
ти села із селом аж до перших морозів.

Ліс набубнявів, обважнів бурштиновим листом і
стояв тепер, похилившись під вагою того мокрого листу.
З-за лісу на село важко повзли, мов ситі воли, сірі хма-
ри. Вони повагом пропливали над селом, клубочучись і
струшуючи із себе мільярди найдрібніших краплинок
води, і десь зникали, повагом одгортаючись на схід до
низького сірого обрію.

Літо ще конало в останньому зеленому листі молодих
дубчаків, і в гіллях міцних сосен зароджувався той ла-
гідний спокій, що за кілька місяців мав остаточно запа-
нувати над цілим їхнім загоном, рівних, з ніжнорожевими
стовбурами. Сосни ті починалися десь далеко і вщерть
підходили до школи, що стояла наприкінці села, одно-
ка, ніби випадково забута кимсь річ. Багато є тих шкіл
на нашій землі, і все ж катастрофічно мало їх.

Із низьких дверей школи ще тиждень тому щоранку
виходила немолода вже людина і йшла в ліс. Вона веш-
талася там від стовбура до стовбура, часто нахилилася,
а повертаючи додому, завжди несла за плечима обере-
мок сухогілля. Людина працювала так щодня, а довги-
ми вечорами готувалася до зимового навчання. То був

краснокутський вчитель Панас Петрович Недоріченко. Він готувався до зими, знаючи її лють, бо денікінська державність, захоплена фронтами й походом на Москву, не могла гарантувати йому нормальної платні. Це добре знав Панас Петрович і, хоч як важко йому було вчора йти на ті збори громади, та все ж він пішов. Панас Петрович не просив собі слова, щоб говорити, сидів і слухав, про що говорили інші. А говорили там довго й запально. Промовці брали слово і, звертаючись до Панаса Петровича, запитували, скільки йому потрібно платні і чим платити: картоплею чи хлібом. Ще хтось, узявши слово, пропонував платити вівсом, але вони ніяк не могли домовитися до чогось конкретного. Говорили ж на зборах тільки ті, хто міг дійсно платити; біднота, тероризована заможними, тиснучись на краї натовпу, мовчала, мовчали, вичікуючи, й старанні господарі, сподіваючись, що справу буде розв'язано «добрими хазяїнами» і без їхнього втручання. Але відомо, що першийліпший з тих «добрих господарів» радше й спокійніше уб'є за копійку людину, ніж погодиться винести ухвалу, яка б хоч на гріш чіпала його матеріальні інтереси. Тому, ухваливши принципово призначити платню вчителю (пса й того треба годувати за службу — сказав серйозно Радивон Михайлович), вони ніяк не могли домовитися про розмір платні.

Панас Петрович мовчав. Він не хотів втручатися до розмов і про щось говорити. На селі й так ходили не зовсім добрі для його спокою та праці чутки, а недавній приїзд сюди численної білої контррозвідки не обіцяв нічого приємного. Панас Петрович бачив, що начальник тієї контррозвідки зупинився у місцевого панотця Андрія, знав попову ненависть до себе за ліквідацію запільної у попа школи із «законом божієм» і, дбаючи про те, щоб лишитись у Краснокутному й хоч трохи допомагати колишньому своєму учневі Архипові Товчигречці, що правив зараз у цьому районі за повстанського ватажка, — він велів краще утримуватися від виступів і жити мовчки. Недоріченко побував уже раз із Архипом Товчигречкою у гетьманській варті, знав ще царську тюрму, висидівши там понад два роки, але, коли країну свавільно захопили білі, він забув про всі перипетії й охоче допомагав тепер Архипові Товчигречці в організації збройного повстання проти білих, що, будучи раз

роздавленим, готувалося вибухнути з потроєною силою. Тож не дивно, що на всі запитання та селянські пропозиції Панас Петрович відповідав коротко, більше одмовчуючись і посилаючись на те, що він охоче прийме все, що вирішить громада. Почувши таку відповідь, Радивон Михайлович, який уже мав нагоду висловити свої погляди із цього приводу, узяв слово і, підпираючись довгим ціпком, коротко звертаючись до зборів, запитав:

— А скільки ми платимо Івашкові, нашому чередникові?

— Десять пудів до Петра і п'ятнадцять від Петра до покрови,— відповіло йому кілька голосів.

— Два пуди з хунтами на місяць,— долетіло з другого кутка.

— Два пуди,— повторив чийсь хрипкий голос.

— Ну от, так я так думаю, хазяїни, що і Афанасій Петрович не повинен у нас менше получати. Два пудики щомісяця дамо,— безпомилково зрозумував загальний настрій Радивон Михайлович. Помітивши, що всі охоче пристали на його пропозицію, він поважно поправив на голові круглу, чорного смушку шапку і також поважно вийшов з кола. Селяни мовчали й чекали, що скаже вчитель.

Панас Петрович легко зрушив кутики густих, круто зламаних брів, і в його стомлених старістю та довгою працею очах блиснув злий, ніким не помічений вогник. Він добре знав сільського чередника Івашка, і, згадавши про його недорікуватість та пришелепуватість, Панас Петрович не міг не подумати про свої двадцять років учительювання в цьому селі, як і про те, що на цих зборах стояв не один чоловік, навчений грамоті його власною працею.

— Спасибі й за це,— одповів Панас Петрович, коли на ньому запитально зупинилося пар із сто очей.— Спасибі,— повторив він і, підсмикнувши на голові старого, що лишився ще з учительської семінарії, кашкета, Панас Петрович пішов додому.

Сидячи над стосами старих шкільних паперів та зшитків і вибираючи звідти все, що можна було використати дітям до навчання цієї зими, Панас Петрович згадав про ті загальні збори. В пам'яті знову промайнули промови, і думка рішуче зупинилася на чередникові. Схвильований такою ухвалою про платню, Панас Пет-

рович кинув розсортовувати папери, важко замислився. Він добре знав своє село, міг сподіватися на таку ухвалу, але формула, що її дав Радивон Михайлович, вразила Панаса Петровича так, що він ось уже другий день не міг заспокоїтись. Тож не дивно, що Панас Петрович дуже хотів комусь розповісти про свої болі, почути ухвальну думку про свої міркування й знайти десь хоч хвилину заспокоєння. Він уже кілька разів обертався в куток, але там, окрім убогого ліжка, що його ще з учора поставила його колега Ольга Федорівна, не було нічого. Глянувши в куток, Панас Петрович ніби тільки зараз помітив її залізне скошене ліжко, як і те, що ліжко своє Ольга Федорівна не поставила зовсім близько до його ліжка. Панас Петрович здивовано здвигнув плечима, замислився і, поміркувавши кілька хвилин, уважно подивився на стелю. Вона майже вся густо підтекла з осіннього дощу, посиніла й набрякла, а її чорна штукатурка черевато поодвисала і місцями загрожувала сохвилинною катастрофою.

— Уся ж школа така,— глухо зітхнув Панас Петрович і обернув очі до дверей. З дверей якраз вийшла Ольга Федорівна і, не звертаючи жодної уваги на Панаса Петровича, рівною ходою прийшла до свого похилого ліжка й тихо сіла.

Панас Петрович запитливо й довго дивився на колегу. Зважуючи її немолоді літа, він, мабуть, думав про те, чому їй було перебиратися до нього в учительську, коли вона не розмовляла з ним ось уже майже рік.

Знаючи, що Ольга Федорівна буде мовчати, про що її не питай, Панас Петрович почував себе не зовсім добре і старанно дошукувався причин, з яких вона перемістилася сюди. Він підкреслено замислювався, збирав у вузол густі на переніссі брови, лявся нишком з її впертості, але це не могло зарадити його становища й хоч чимсь допомогти в налагодженні давно зіпсованих відносин поміж ним та Ольгою Федорівною. Як і коли те трапилося, Панас Петрович давно вже про це забув, але він добре знав, що протягом останнього року Ольга Федорівна не говорила з ним і, розуміється, не віталася. Спочатку це вражало Панаса Петровича, але коли, на всі його спроби заговорити, вона відповідала зневажливим мовчанням, Панас Петрович кинув цю думку і пішов, як кажуть, за своєю долею. Та всьому на світі буває край!

Можна не вітатися, коли зустрічаєшся на добу, наприклад, п'ять чи там якихось десять разів, можна не розмовляти, коли людей розділяють простір чи холодні стіни, але не розмовляти, коли їхні ліжка стоять поруч, аж ніяк не можна. Коли ж до цього додати ще те, що Панас Петрович не запрошував до себе Ольги Федорівни, а також і те, що він не мав до неї навіть найменшого почуття закоханості чи товариської приязні, то стане цілком зрозуміло, чому він, як тільки Ольга Федорівна сіла, поставив їй таке запитання:

— Ольго Федорівно, що це означає? — Панас Петрович трохи обернувся в її бік і, підтвердивши поглядом своє холодне запитання, рукою показав на її ліжко.

Ольга Федорівна враз обернулася до Панаса Петровича і, забувши на мить про те, що вона ж «не розмовляє й не вітається із цим старим грубіяном», несподівано й швидко випалила.

— Там скрізь... те... — Але, почувши свій голос, вона пригадала про свій бойкот і знов увірвала відповідь, навіть не договоривши того важливого, про що мала йому сьогодні сказати.

— Я вас не розумію, — лагідніше сказав Панас Петрович, помітивши її хвилювання. — Треба ж хоч сказати було про це, — нагадував він Ользі Федорівні про елементарні закони ввічливості чи просто хотів сказати до когось хоч слово.

Ольга Федорівна презирливо скривила своє дуже немолоде й не дуже вродливе обличчя, різко підвелася із ліжка і, сівши поруч із Панасом Петровичем до столу, взяла аркуш паперу.

— Я з таким грубіяном і нахабою не розмовляю, — написала вона нервово, здригуючи головою, і, зашелестівши папером, передала записку колезі.

— А я вас хочу тільки спитати, — відповідав Панас Петрович, — чому ви, не повідомивши і не сказавши мені навіть слова, перетягли до мене свої бебехи? Це ж не зовсім добре, — лагідно говорив до неї Недоріченко.

Ольга Федорівна нервово сіпнула свій аркуш паперу і швидше, ніж Панас Петрович підвівся, відповіла йому на запитання.

— Там скрізь тече, стеля в моїй кімнаті вчора завалилася, а в класах немає вікон — холодно... Треба ж вам про це знати?

Панас Петрович нарешті зрозумів, з яких причин переселилася до нього Ольга Федорівна, охоче вірив, що їй справді ніде було сховатися від води та холоду, і все ж перспектива жити поруч з людиною, яка тебе зовсім не поважає, була для нього мало привабливою. Подивившись на обоє ліжок, що лагідно стояли поруч в єдино сухому кутку вчительської, він легко посміхнувся й м'яко вимовив:

— Ольго Федорівно!

Вона знов обернула до нього голову. Помітивши на його обличчі ту легку, незлобну посмішку, Ольга Федорівна трохи розтопила в своїх очах кригу й навіть зовсім повернулася до нього.

— Чи ви можете, Ольго Федорівно, поручитись за себе? — весело вимовив Панас Петрович, наполягаючи в тоні запитання на поставлені поруч двоє ліжок.

Ольга Федорівна, мов опечена, підскочила на своєму ліжку і, гостро клацаючи давно вже скривленими закаблуками, підбігла до столу. Вона дуже нервувала. Це було очевидно.

— Нахаба! Грубіян! — завихрився в її руках олівець, звиваючись на папері, і за кілька секунд той самий папірець полетів Панасові Петровичу межі очі.

Панас Петрович прочитав. Не гублячи свого непоганого настрою, він ще лагідніше запитав її:

— Чому б вам, Ольго Федорівно, не перевестися до якоїсь іншої школи? Ми так уже набридли одне одному і ви так не любите мене, що вам, безумовно, буде краще кудись переїхати. Я вас по-товариському. Вам же краще буде.

Ольга Федорівна миттю скочила на ноги й випрямилася. Недобре блиснувши очима, вона вибігла на середину кімнати й зупинилася.

— Ось нате, — вимовила вона глибоко ображеним голосом. — Цього не бачите? — обурливо запитала вона і на доказ свого протесту показала Панасові Петровичу зовсім зруйновані, саморобні, із сірого селянського полотна черевики. — Куди я можу їхати, коли я не можу навіть на подвір'я вийти.

— Ну, то я за себе не ручусь, — усміхнувся все тою ж лагідною, батьківською посмішкою Панас Петрович.

Ольга Федорівна круто обернулася в напрямку до виходу. Сильно хряпнувши дверима, вона густо засту-

кала в коридорі оголеними дерев'яшками скривлених за-
каблуків.

Панас Петрович почував свою провину і, щоб заспо-
коїти Ольгу Федорівну, хутко пішов їй услід. Але, одчи-
нивши двері, він раптом зупинився. Назустріч йому про-
сто із надвірних дверей бігла Клавдія, Архипова Товчи-
греччина дружина. Вона шукала когось очима і, зустрів-
ши вчителя, нервово схватила його за руку.

— Його знов шукають, Панасе Петровичу. Рятуйте!
У мене ж шестеро дітей. Об'явили сто карбованців, хто
впіймає. Там похвалялися, так він сюди перейшов. Ря-
туйте,— тремтіла, поспішно інформуючи вчителя, Клав-
дія.

Панас Петрович слухав її уважно, співчутливо ди-
вився в її вродливе, зблідле від переляку обличчя, зга-
дував, яким воно було ще кілька днів тому, коли він ходив
одвідати Архипа, пригадував, скільки було за її пле-
чима дрібних безпомічних ротів, і цілком поділяв Клав-
діїні надмірні хвилювання.

— Де ж саме Архип? — запитував тихо Панас Петро-
вич, намагаючись хоч трохи заспокоїти її.— Чого ви при-
бігли до мене?

— Архип, я кажу, тут. Він ще вночі перейшов у
Краснокутське. Але про це вже дізналися, і до вас швид-
ко приїде контррозвідка,— дріботіла, захлинаючись від
страху, Клавдія.— Я прийшла сказати вам і просити до-
помогти,— хвилювалася жінка.

— Де ж він? У кого, скажіть мені, ради бога?

Клавдія якусь мить дивилася недовірливо чи з бла-
ганням на Панаса Петровича і, знижуючи голос до шеп-
оту, відповіла:

— Він у Оверка, в Марченка. Але там його хтось ба-
чив уже. Мені сказали так. Я боюся, Панасе Петровичу,
що його тут спіймають. На степену ноги не витягнеш, а ліс
голий уже,— плакала Клавдія.

— Не бійтеся,— одповідав їй Панас Петрович, уваж-
но оглядаючи забрьохану аж до пояса Архипову дружи-
ну.— Ми якось зробимо, влаштуємо. Хто його бачив тут?
Хто його бачив? — перепитав Панас Петрович, помітив-
ши, що Клавдія ще дужче зблідла й, відчувши, що її
лишають сили, схилилася на стіну.

— Сусіди Марченкові,— одповіла вона, ледве зрозу-
мівши, про що її питав учитель.

Панас Петрович заклопотано озирнувся навколо і, запропонувавши Клавдії трохи відпочити, хутко надів кашкета і вийшов з кімнати.

Вчитель бачив її хвилювання, розумів, що Архипові загрожувала велика небезпека і мав зробити все, щоб урятувати його, а разом із ним і справу нового повстання.

Клавдія полегшено зітхнула, глибоко вірячи в те, що Панас Петрович допоможе врятувати її чоловіка, вона одпочивала й починала потроху заспокоюватися. Але за якусь хвилину до кімнати несподівано повернув Панас Петрович. Він, не роздягаючись, підійшов аж до столу, де сиділа Клавдія, і зразу ж запропонував їй іти за ним. Клавдія не сперечалася. Вона пішла за вчителем, не питаючи, куди він її вів, і тільки в коридорі, коли Панас Петрович обернувся до неї й тихо сказав: «Вони увійшли вже в село»,— Клавдія зрозуміла все. Тіло їй боляче занило, заскакало швидко серце, і ноги ще дужче обважніли, поклякли, ладні кожної хвилини зламатися в колінах і odmовитися слугувати надалі.

— Сюди, сюди,— говорив Панас Петрович, поспішаючи здати Клавдію до простого сховища — улаштувати її в кімнаті шкільної служниці.— Тут буде вам безпечніше,— промовив він востаннє і, щось прошепотівши до немолодої вже жінчини, яка охоче прийняла до себе Клавдію, поспішив на вулицю.

Панас Петрович хапався якомога швидше дійти до Оверка Марченка й докладно дізнатися, чи правда тому, що Архип Товчигречка перекочував сюди. Він радів, сподіваючись на можливе побачення із своїм улюбленим учнем і товаришем, але те, що Архип зупинився в Оверка Марченка, безпосереднім сусідю якого був Радивон Михайлович, зовсім не тишило його, а, навпаки, хвилювало й примушувало поспішати. Адже ж було цілком зрозуміло, що коли не попередити нещастя, організувавши добре справу, та натякнути Радивонові Михайловичу про те, що ми знаємо, що саме він може виказати, то не мине й години, як Архип Товчигречка буде в руках карного загону контррозвідки. Коли ж Радивонові Михайловичу якось нагадати про нашу поінформованість, він, знаючи, які можуть бути наслідки, побоїться цього виказу і буде мовчати.

Обмірковуючи так, Панас Петрович поминув центр села і дійшов у куток, що звався Холошею. Зваживши ще раз своє міркування, Панас Петрович зупинився перед великою оборою, за цим переступив високий перелаз і, незважаючи на свої немолоді літа, хутко пішов на подвір'я до Радивона Михайловича.

— Як буде, так і буде,— мурмотів він, прямуючи до великої під бляхою, фарбованою в зелену фарбу, хати і старанно маневруючи поміж черідкою свиней, що заповнювали довгий прямокутник подвір'я, та півдесятком найлютіших псів.

Радивон Михайлович зустрів учителя на порозі, не пустивши в хату. Та все ж, не більш як за два десятки хвилин, Панас Петрович, задоволений із своєї видумки (розмова про ремонт школи), кидав подвір'я Радивона Галагана і йшов уже до другого сусіди. Радивон Михайлович, почувавши щось непевне, випроводжав його аж до вулишніх воріт, тюкав на лютих псів і, поглядаючи до сусіди, ехидно посміхався, намагаючися захвати свій неспокій.

Але, коли Панас Петрович, бажаючи вплинути на нього, знову повторив свої думки про те, що Радивон Михайлович єдина людина, якій можна доручити таку важливу справу, як хазяйнування та догляд по відремонтуванню школи, Галаган одкинув усі сумніви та підозріння до вчителя і, скося позираючи на вбоге подвір'я Оверка Марченка, посміхнувся.

— Гість дорогий,— казав він шепотом до Панаса Петровича.— Раненько прийшов, ще й на світ не благословлялося.

— А ви, Радивоне Михайловичу, краще мовчіть,— говорив співчутливо вчитель.— Час тепер непевний, а добра у вас немало, попрацювали, то треба й пожити,— радив його Панас Петрович, пильно перевіряючи, яке враження справляли на нього ці слова.

— Та тут ніхто не знає,— одказав Радивон Михайлович.— Я виходив доглядати коней. Вийшов за клуню. Слухаю, ніби щось плямає. Прислухаюся, думав собака. Аж гульк — дві людини з берега ледве ноги волочать. Попереду Оверко, а за ним Архип. Я його давно знав, служив же в мене. Пішли, пішли та підтюпцем, підтюпцем дійшли до повітччини та й зачинилися. Я постояв, подивився та й пішов мовчки.

— Краще змовчати,— кинув байдуже Панас Петрович, виходячи за ворота.

— Та воно так. Обійди, кажуть, біду, як хочеш, щоб обід тебе не обходив. Я мовчатиму, а от другі...

— Більш ніхто не знає про те, що він тут. Я обходив увесь цей куток, і ніхто й слова,— ще раз попередив його Панас Петрович, знаючи, що про Архипове переховання у Марченка насправді мало хто знав із цього кутка. Тож, обійшовши застережливо сусідів, Панас Петрович, нарешті, зайшов і до Марченка.

За кілька хвилин Панас Петрович сидів уже в невеличкій повітчині і, пильно прислухаючись до чимраз більшого лементу собак на селі, чекав на Архипа Товчигречку.

В село, чути було, вступала значна військова частина: іржали коні, торохтіли на шосе важкі гарматні двоколки, й зрідка розлягалися випадкові постріли. Панас Петрович прислухався до того, що робилося на селі, нетерпеливився і, часто та неспокійно поглядаючи під солом'яний дах повітчини, бажав швидше вже побачити там знайому постать Архипа, свого колишнього учня, а тепер найбільшого товариша й спільника.

В повітчину, легко озирнувшись, хутко увійшов господар Оверко Марченко і, двічі кашлянувши, подав цим сигнал, що можна вилазити. З горища долетіло обережне густе шарудіння, посипалося сухе сіно, і дві важких у чоботях ноги забовтались у повітрі, раптом звисившись із невеликої дірки, що вела на горище. Потім ноги враз вирівнялися, ставши подібними до двох товстих колодок, і, шугнувши вниз, вони витягли за собою вродливого чоловіка, високого, поставного й не старого віком.

— Здрастуйте, Панасе Петровичу,— промовив Архип Товчигречка, струшуючи на собі пилюгу та сіно і пильно вдивляючись, силкуючись розгадати, з якими новинами прийшов учитель.

— Твоя Клавдія прибігла,— сказав тихо Панас Петрович, пильно розглядаючи Архипове обличчя.

— От дурна баба. Якого їй чорта було сюди теліпатися,— розгнівався Архип, підвищивши так тон, що його сильний бас, напевне, чути було аж на вулицю.

— Ти не дуже кричи,— попередив його господар.— В село зараз увійшов великий загін кадюків.

— Чув,— кинув недбало Архип.

Над дахом, ніби підтверджуючи Оверкові слова, зойкнув неприємно, пролітаючи кудись далі, гарматний набій. За ним якомсь сколихнулося вогке повітря й важко охнуло від пострілу двох тридюймовок.

Всі, зачувши постріл, на момент стихли і, поглядаючи один на одного, силували себе розгадати, що визначало це не зовсім приємне перше здоровлення. За першим пострілом долетів другий, і десь зовсім поблизу хрипко розірвалася шрапнель.

— Стріляють з-під лісу, од вашої школи, Панасе Петровичу,— сказав Оверко Марченко.

Архип Товчигречка поправив при боці свого маузера і, звертаючись до вчителя, тихше, але ще настирливіше, спитав його:

— Чого вона прийшла, Панасе Петровичу? Ви питали її?

Панас Петрович ніяково здвигнув плечима і, не розуміючи й сам добре, чого-таки прийшла Клавдія, Архипова дружина, одказав:

— Вона просить допомогти. Сказала, що тебе шукали там і що вони ідуть до нас...

Архип сердито вилаявся. Запаливши цигарку, він поставив категоричну вимогу, щоб до нього негайно покликали дружину.

— Цього ми тобі не дозволимо. Це небезпечно і не потрібно,— відмовив Панас Петрович.

— Тоді я сам піду до неї,— відповів рішуче Архип і вже зробив крок наперед, як його ще рішучіше перейняв Оверко Марченко.

— Я не хочу потрапити здуру на розстріл і забороняю тобі виходити. Лізь одразу на горище і будеш лежати там до вечора.

— Я не полізу,— ошкірився Архип.— Дітей копиця, а вона чорт його знає чого шляється. Я піду, бо вона ей-ей наробить нам лиха.

— Ні, ти не підеш,— суворо зупинив його Панас Петрович.

Біля воріт верескливо засюрчав старшинський сюрчок, і за ним долетіло сильне гепання по воротах ломакою.

— На сход! На сход! — гукали від воріт, коли з повітрини визирнув Оверко Марченко.

— Хто не піде, того зразу ж будуть арештовувати,— попереджала людина, пильно озираючись назад і на щось

вичікуючи, ніби бажаючи підтвердити ці свої повідомлення.

Оверко залишив вчителя та Архипа і, відійшовши трохи на подвір'я, зупинився. Саме цієї хвилини до воріт підлетіло дві чеченські бурки. Змахнувши чорними крилами, вони разом брязнули об землю дзвінкими острогами.

— Чеченці,— гукнув Оверко до повітчини. Не бажаючи допустити їх на подвір'я, він поспішив до них назустріч.

Архип миттю одвернув полу короткої кавалерійської бекеші і, зашивши руку за пояс, витяг звідти чималу паку якихсь паперів.

— Оперативні та мобілізаційні плани,— вимовив поспішаючи він і передав папери Панасові Петровичу.— Це я забрав у забитого нами генерала Висоцького. Сховайте їх. Якщо можна буде використати, одразу ж передайте до запільного ревкому. Я боюся, що мене тут викажуть, а палить їх шкода, пригодяться, може.

Панас Петрович дбайливо заховав документи в халюву. Зачувши Оверків умовний сигнал, Архип миттю одірвався від землі і за найкоротшу мить високо майнув ногами в повітрі й заховався на горищі.

— Ідуть сюди,— кинув Оверко, помітивши якусь вчителеву нерішучість чи розгубленість.— Швидше на горище нехай,— хвилювався він, зауваживши, що трое озброєних чеченців вбігли до хати.

— Ідіть до них,— наказав Панас Петрович.— Мерщій! — підтвердив він свій наказ.

Оверко кивнув головою і кинувся до воріт, щоб зустріти ще там чеченців і не пустити їх на подвір'я.

— Молока! — гукнули вершники разом і, почувши Оверкову негативну відповідь, вони так само разом повернули назад і швидко пішли до коней, наказавши Оверкові негайно йти на збори. Оверко зрадів з того, що так несподівано легко минула небезпека і, обіцяючи одразу ж виконати їхнього наказу, повернув до повітчини.

— Архип уже на горищі,— зустрів його Панас Петрович.— Вам треба неодмінно йти на збори. Ставайте там біля Радивона Михайловича і пильнуйте його, не спускаючи з очей і на хвилину. На збори йти теж краще

разом з ним. Ви ж знаєте, що це за тип,— закінчив Панас Петрович і вийшов з повітчини.

Оверко виряджав учителя аж за ворота і, як помітив, що Радивон Михайлович вже зібрався, щоб іти, він миттю повернув до хати, а за хвилину, прибраний у крашу святкову свитину та ціленьку сіру шапку, Оверко вже наздоганяв Радивона Михайловича, що йшов, як і він, до школи, де було призначено загальні збори.

По вулицях гасали вершники. Десяцькі, зганяючи селян на збори, глушили ломаками по воротах, зрідка зривалися постріли і ржали десь коні. Село жило тим тривожним настроєм, що траплявся в ньому майже кожного тижня, бо вже ось кілька місяців, як до нього, наче умовившись, заходили по черзі то білі, то повстанці. Але останніми днями білі послали свої карні загони, і в дводенному бої вони розбили повстанський загін Архипа Товчигречки, мало не впіймавши і його самого. Тож, помщаючись за цей бій, Архип Товчигречка з кількома товаришами винюхав, де зупинився штаб якоїсь маршової білої дивізії і, налетівши несподівано на сонних, забрав все, що тільки могли донести на власних раменах десяток таких, як і він, одчайдушних повстанців. Порубавши кілька старшин, а разом з ними й генерала Висоцького, командира дивізії, не забувши витягти з його сумки всі документи, Архип Товчигречка встиг утекти. Про його хоробрість та сміливість ходили неймовірні чутки, до дійсних вчинків Архипових охочі вигадувати додавали силу найнеймовірніших подробиць, сплітаючи навколо його особи вінок первісної, незаплямованої справедливості та великої його щирості і доброзичливості до убогих. Тож не дивно, що, знаючи все це про Архипа, як і те, де він зараз переховується, Радивон Михайлович, як тільки його наздогнав Оверко Марченко, звернувся до нього з таким запитанням:

— Кажуть, що Архип Товчигречка знову десь накрив необачних?

— Не знаю,— неохоче одказав Оверко, помітивши, як особливо пильно дивився на нього Радивон Михайлович.

— А я щось чув. Кажали, що за його голову об'явлено у нагороду сто карбованців. Тому, хто, значить, упіймає,— пояснював Радивон Михайлович, пильнуючи гостріше, ніж голодний кіт мишу, свого співбесідника.

— Плата нічого,— сказав байдуже Оверко.

— Нічого,— голосно засміявся Радивон Михайлович, помітивши, як Оверкові зворухнулися скивиці.— За таку плату можна добру конячку купити,— перевів він ту ціну на господарський еквівалент.

— Можна,— одказав Оверко і показав рукою наперед.— Ото бачили?— запитав він, зупинившись.

Радивон Михайлович теж зупинився і з надзвичайним зацікавленням роздивлявся, що діялося на другому краї вигону, до якого вони зараз якраз підійшли.

— Невже ж то їх пов'язано, Оверку?— запитав Радивон Михайлович,— показавши на кількох селян, що їх гнали козаки на збори, і ще не вірячи в цю цілковиту реальність.

— Як видно,— одповів Оверко.— Бачите, як гуси,— посміхнувся він, зауваживши, що всіх селян було пов'язано за руки попарно.

— Ці вже дійдуть. Мабуть, не хотіли йти на сход,— догадувався Радивон Михайлович.— Е, та це ж та кумпанія! Диви, он Шили, Миколенків двоє, Самокиш, Царенко та, диви, вся тобі кумунія! От лахва буде їм. Ну це буде тепер роботи!— закінчив свої міркування Радивон Михайлович, обертаючись до Оверка.

— Мабуть, буде,— одказав той, не одриваючи пильного погляду та намагаючись зрозуміти, що їм готувалося на скликаних контррозвідкою зборах.— Буде,— додав він на вимогу Радивона Михайловича, помітивши його трохи перебільшену зацікавленість до себе.

Вигоном, в напрямку до школи, промчало кілька вершників. Радивон Михайлович помітив, що, доїхавши протилежного краю майдану, вони зупинили коней і, позлазивши на землю, приєднались до загального натовпу, що чимраз збільшувався. До нього з усіх кутків села поспішали цивільні, перемішані з військовими, добровольці разом із пов'язаними, хто не хотів зовсім йти на збори, літні жінчини і навіть підлітки. Їх, забираючи вдома, зганяли на майдан з усіх вулиць і провулків, ловили на шляхах і навіть стягали з ліжок хворих.

Радивон Михайлович чув уже, з якого приводу скликається цей сход, думав про те, сказати йому чи ні, де переходується ймовірний убивця генерала Висоцького Архип Товчигречка і, побоюючись, щоб про його виказ не стало відомо поміж селянством, вагався. Адже ж правду говорив Панас Петрович про цей неспокійний час та

повне аж до вінець господарство Радивона Михайловича.

«Адже ж, коли дізнаються, ба, коли навіть найслабша тінь підозрінь впаде на мене,— тоді мені не жити та й доброві моему край», думав Радивон Михайлович, поважно підходячи до великого, зігнаного з усіх кутків села натовпу, пильно озираючи його й намацуючи там очима гідну собі компанію.

Натовп глухо гув. Його оточували, узявши в коло, озброєні чеченці, забороняючи вийти тим, хто намагався рухатися і навіть розмовляти. За густою лінією озброєних рушницями похмурих мешканців гір стояло два кулемети. Тонкі дірочки їхніх цівок було спрямовано просто до натовпу, а тіла їх було пронизано кулеметними стрічками, готовими кожної хвилини викинути сотні розривних куль. Далі за вигоном, трохи підвівши круглі сталеві писки, стояло дві гармати. Одна вартувала ліс, а друга, мов шакал, одкривала чорний голодний рот до натовпу. Біля кулеметів та гармат повагом ходили, пильно озираючись на всі боки, озброєні люди, і мертво, не ворушачись, стояло залізне коло чеченців, варта, що їй було наказано, певно, не тільки охороняти селян на цих зборах. До натовпу ще з усіх кутків села підходили люди, але з кожною хвилиною їх меншало на дорогах та вигоні, що визначало те, що на збори з'явилися всі п'ятсот господарів, кого ж не було з них вдома — приходила дружина, чи хтось із родини — наказ начальника загону про те, щоб з кожної хати хтось був на зборах, виконувався точно.

З боку від натовпу в напрямку до школи стояв гурт офіцерів. Вони часто позирали до натовпу, радилися про щось, і один з них майже щохвилини нетерпляче запитував, чи всі вже зібралися.

В натовпі ходив здушений шепіт. Всі оповідали про те, що то був начальник цього загону, брат забитого генерала, полковник Безрук, будували непевні здогади, намагаючись угадати, про що буде говорити з ними полковник. Але ніхто докладно не знав нічого. Доводилося стояти мовчки й чекати.

Люди, які ще зрідка приходили на збори, вигнані чеченцями, приносили відомості про те, що солдати карного загону почали забирати майно, і натовп починав хвилюватися, глухо бубонячи й хвилиною гойдаючись у залізному кільці чеченських багнетів. Але хвилювалися не всі.

Радивон Михайлович, наприклад, був зовсім спокійний. Він знав, що цей загін не зачепить добрих господарів, і тільки коли на його кутку знявся до неба товстий стовп диму, Радивон Михайлович захвилювався:

— Когось підпалено... На Холоші горить... Чи не Радивон Михайлович,— почув він біля себе чийсь голос і боязко оглянувся. Просто на нього дуже уважно дивився Оверко Марченко. Радивон Михайлович важко затряс головою і неспокійно затупцював на вузькій ділянці свого місця.

— То моє горить,— сказав спокійно Оверко Марченко.

— Якби то так,— відповів йому Радивон Михайлович, високо задираючи через натовп голову і намагаючись переконатися, чи правда тому, що зараз сказав Оверко. За хвилину дим знявся ще на одному куткові, за ним на третьому, а ще за кілька — село горіло одразу у кількох місцях.

Натовп загув сильніше, неспокійніше забився в мертвій петлі й чомусь почав горнутися на пагорок, під ліс.

Полковник Безрук заходив нервовими кроками біля своїх товаришів і, гукнувши команду, дав якогось наказу. За мить в похмурі небо крихко зойкнуло півсотні рушничних пострілів і ніби в лісі одривчасто закохкав триногий кольт. В натовпі залунали сполошені вигуки благання, і, коли вони трохи вщухли, над ним із силою вибухнуло жіноче тужіння. Плакала якась незнайома, чужа, зайшла сюди жінка. На її ридання перший звернув увагу Оверко Марченко і, трохи просунувшись наперед, одразу ж упізнав у ній Клавдію, Архипову дружину. Тоді він зробив ще зусилля і, розірвавши кілька зліплених селянських свиток, став поруч Клавдії. Він дуже хвилювався, вирішуючи, що робити.

— Якого чорта тобі вить, собаче стерво,— вилаявся він і, зціпивши кулака, сильно вдарив ним Клавдію в голову.— Тут і так не знаємо, що буде. Геть к чорту від нас!

Клавдія важко хилитнулася назад і, одержавши дружого стусана, схопилася за голову й одразу ж сіла на землю.

— От маладець,— почув Оверко біля себе голос Радивона Михайловича. За ним розлігся загальний шепіт задоволення всього натовпу.

Оверко мовчки дивився якусь хвилину на прибуту до землі постать Клавдії. Переконавшись, що вона не мала паміру підводитися і що на нього зараз ніхто не дивився, він нахилився до неї, побоюючися, що його кулак міг бути занадто важкий. Нахилившись, Оверко знайшов Клавдію між десятками селянських ніг у забруднених чоботях і, помітивши, що зараз усі селяни звернули увагу на якесь нове розпорядження полковника Безрука, він упіймав її за руку й категорично наказав мовчати.

— Згоріла хата, а він у повітчині,— тільки й встиг шепнути він Клавдії, бо натовп захвилювався і, гойдаючись від краю до краю, загрожував звалити кожного додолу й підтоптати собі під ноги.

— Ями копать! — першим долетіло до Оверка, коли він підвів голову нарівні з іншими.— Ями... ями... — повторював увесь півтисячний натовп, хвилюючись і все підгортаючись до лісу.

Від гурту селян чеченці відчахнули перших, хто потрапив на очі, і, озброївши їх лопатами, вивели наперед усіх.

— Вкопати там ями! — наказав полковник Безрук.— Якщо мені не видадуть того, хто вбив генерала Висоцького, буду розстрілювати кожного десятого. Марш! — скомандував він і показав рукою, де копати.

Десятків зо два піджаків пополам із свитами та короткими чумарками швидко заковилияли ногами і, одійшовши на вигін не далі як наполовину гін, зупинилися. До натовпу звідти долетіло різке, на ламаній мові чеченця, розпорядження копати довгу неглибоку яму. Перістий натовп селян, звиклих до праці, покірно й разом нахилився, і важко загукала мокра з великих лопат земля. Копали ями — це було очевидно для всіх, але мало хто вірив полковниковим словам — в селі ніколи чогось подібного не траплялося.

З офіцерського гурту вийшов знову полковник Безрук. Наблизившись до селянського натовпу, він подав команду припинити всі розмови. Натовп ушух, готуючись до чогось надзвичайного, і гострі слова начальника загону контррозвідки, мов блискавиці, прорізали кожного з присутніх.

— Там буде розстріляно сотню,— показав він у тому напрямку, де два десятки працьовитих і майже завжди покірних селян копали довгу яму.

— Першого, хто порушить порядок і не скориться тому, чого я вимагатиму,— попередив полковник.

Перші з селян, хто стояв зовсім близько до Безрука, неспокійно зрушили із своїх місць і похилилися в протилежний бік, густо зачовгали ногами, приготувавшись слухати, що він буде говорити далі. Але полковник мовчав. Він вивчав натовп, пильнуючи за найдрібнішими змінами в його настроях, сподіваючись спочатку залякати їх і тоді вже примусити сказати все, що буде вимагати, бо ж певності, що вбивця генерала у цьому селі, у Безрука не було. Стоячи так, Безрук помітив, коли з дверей школи вийшов Панас Петрович, він також помітив, як сприйняла його з'явлення селянська юрба і те, що прихід учителя ніби заспокоїв її й надав більшої певності.

Панас Петрович ішов не поспішаючи. Він бачив, з якими намірами приїхав карний загін контррозвідки, добре розумів, що копання ями може лишитися не тільки «агітаційним» заходом цього цивілізованого в лайкових рукавичках ката і, уявляючи, що може статися, якщо Радивон Михайлович не витримає й видасть Архипа Товчигречку. Недоріченко обмірковував, як краще зробити, щоб запобігти лихові. Він думав про підготовку повстання, що, організоване Архипом, мало ось-ось вибухнути новим гнівом, думав про Архипову дружину та його шестеро малечі й про свої старі роки. В голові промчала якась хистка, неясна думка про допомогу, промчала й десь згасла. На очі з'явилася перелякана, біла, мов вишварувана вапном, Клавдія, промайнула і теж десь зникла.

— Треба якось допомогти,— прошепотів Панас Петрович і, згадавши про молоду сторожиху, якій він залишив копії білогвардійських документів, помацав ті, що лишив при собі, вирішуючи питання про допомогу.

Загнаний на збори козаком, він не встиг їх десь заховати і тепер хвилювався: адже ж особистий обшук за тих часів був звичайним явищем.

— Тепер уже всі,— почув Панас Петрович, коли Безрука повідомляв низький, опецькуватий старшина. Тоді полковник знову подав якийсь знак рукою, і холодне кільце чеченців, зрушивши із місць, щільніше обгорнуло натовп.

Панас Петрович безборонно поминув варту і, діставшись до натовпу, зупинився. Озираючись, він шукав ко-

гось серед строкатого людського гурту і, коли помітив серед інших високу постать Радивона Михайловича, Панас Петрович, не вагаючись, пішов просто на неї.

— От ми і знову разом,— посміхнувся вчитель до Радивона Михайловича. Радивон Михайлович нічого не одповів, а натомість підсмикнув угору шапку і, трохи нахилившись, голосно сякнувся.

— Чого ж це ви мовчите? — запитав його Панас Петрович, найпильніше вивчаючи настрій Радивона Михайловича та бажаючи розгадати, які мислі ховалися під його круглою смушковою шапкою.

— Нехай балакають інші. Мені сьогодні можна й помовчати,— одповів Радивон Михайлович.— Хто ж його розбере, куди воно верне,— додав він.

— На печінки,— кинув глумливо Оверко Марченко, і, вдоволений з того, що на збори підійшов учитель, він одмовився вартувати Радивона Михайловича, передавши ці функції досвідченішому й більш поінформованому Панасові Петровичу.

Панас Петрович охоче погодився на мовчазну Оверкову пропозицію, і, коли той десь пірнув між натовпом, він ближче підійшов до Радивона Михайловича, найпильніше вивчаючи його сусідів та приятелів. Панас Петрович мав точно дізнатися — знають чи ні Радивонові сусіди про переховування Архипа Товчигречки на подвір'ї в Оверка Марченка, мав якнайкраще вивчити, про що думав зараз Радивон Михайлович, щоб своєчасно попередити чи, коли можна, запобігти нещастю та врятувати свого улюбленця й товариша.

Стоячи між селянами, Панас Петрович пильно прислухався до того, про що вони говорили, й дуже швидко його вухо впіймало ледве вловний шепіт сусіди:

— Він тут десь. У Марченка кажуть, чи що. Але ж сказати страшно,— передавав літній чоловік свіжу новину, яка, мов дим, широко розпливалася по схвильованому й стомленому невідомим очікуванням натовпу. Чоловік той низько нахилив голову і, інформуючи свого сусіду, показував головою на джерело інформації. За кілька спин від нього стояв Радивон Михайлович. Він дивився кудись через голови інших, неспокійно перекидав очі в той куток села, де здіймалися нові стовпи диму і видимо нервувався. Адже ж, хоча він і докладно вже знав, що горіла Оверкова Марченкова хата, та ніхто не міг пору-

читися, що вогонь якось не перекинеться на його обору і не спопелить усього дощенту.

Село палало з усіх чотирьох кутків, і дим густо слався по землі.

Від бору війнув сильний вітер. Дрібні краплі мжички сильніше захльоскали в обличчя й примусили Радивона Михайловича так зітхнути, що на нього обернулися всі.

— І до мене ж добереться,— вимовив він до сусіди, показуючи на пожежу, з'ясовуючи цим причини свого надмірного хвилювання.— Ще поки вітру не було,— простогнав він і, одмітивши, як сильно зашуміли сосни, Радивон Михайлович нетерпляче завертівся на місці.

Панас Петрович бачив, чого він нетерпеливися, добре розумів його думки і, знаючи, що в такому стані Радивон Михайлович піде на все,— вирішив його трохи втішити.

— Ваша ж обора далеко, Радивоне Михайловичу. Дахи мокрі, та й вітер від вас.

Радивон Михайлович незадоволено чи недовірливо блимнув на вчителя, але, прислухавшись, про що той казав, і зваживши обставини, він почав заспокоюватись.

— Може ж таки господь одведе,— говорив він, високо піднімаючи над натовпом голову, вдивляючись туди, де курілися селянські оселі.

Над натовпом знову зойкнув залп. Луна розлетілася на всі боки і, далеко покотившись у бір, десь застряла. Панас Петрович підвів голову і зразу ж констатував, що намічений полковником Безруком план почав обертатися в жорстоку дійсність.

Полковник вийшов за кілька кроків від натовпу. Він ще раз озирнув селянський гурт, місце, де він стояв і те місце, де копали довгу яму.

— До мене! — наказав він чеченцям. Залізне кільце покірно розійшлося, одразу оголивши селян з усіх боків, і за найкоротшу мить воно вже стояло рівною, напруженою лавою, настановивши чорні цівки рушниць просто на перісту селянську масу.

— Хто посміє рушати з місця — стрілять!— дав наказ полковник.

Сірий натовп завмер у чеканні, підтягся і збився ще дужче в кучку. Він мовчав, невідомо що ховаючи за кожними схвильованими грудьми, чекав і пильно тисячею заляканих очей впивався в коротку Безрукову постать.

— Кулемети наперед! — голосно, певне навмисно, щоб усі чули, скомандував Безрук.

Кулеметники враз зняли кулемети і за хвилину поставили їх на першу лінію.

— Очередь! — крикнув Безрук.

Кулі боляче розпороли вогке повітря, пролетівши над головами натовпу, і тисяча очей бачили, як важко здригнули триногі потвори-кольти. В натовпі знову заохкали, застогнали й верескливо заплакала якась жінка.

Безрук короткими кроками заходив між натовпом і цівками кулеметів, зупинився недалеко від першого кулемета і, переконавшись, що селяни всі до єдиного напружують свої очі й вуха, силкуючись не пропустити жодного його слова, наказав:

— Приціл по юрбі! Стрілять, як тільки скомандую.

Кулеметники нахилили ситі хоботи кулеметів до землі і заніміли в чеканні.

— Яма готова,— повідомив Безрука коротконогий опецьок.

— Пригнать усіх сюди! — наказав полковник.

Старшина кинувся виконувати розпорядження, і за хвилину двадцять чоловік селян підходили до натовпу. Вони ледве волокли ноги, йшли похмурі, мовчазні: привид такої безглуздої смерті відняв у них силу й забарвив обличчя у сірі, землисті фарби. До натовпу вони прилучилися теж мовчки, привітавши його потом і духом свіжої, паркої чорноземлі.

Переконавшись, що підготовку до розмов проведено як слід, та ще раз перевіривши селянський натовп, Безрук вирішив розпочати розмову. Він був певен того, що залякане ним селянство одразу ж викаже, де переховується Архип Товчигречка, скаже, хто його приятелі, і віддасть усю зброю. Ставши на якесь підвищення і підвівши високо руку і голос, він почав так:

— Ваше село оточено мною з усіх боків. Ніхто не може втекти за його межі, так само, як ніхто з вас не може втекти із цих зборів. Ви в повній моїй владі, і хто не скориться, хто не піде на мої вимоги — того одведу на ту яму! — Безрук обернувся і різко показав рукою на свіжі купи землі, що їх нагребли з викопаних ям.— Чули? — закінчив він суворо свій вступ.

Натовпом від краю до краю прокотилася хвиля не-

спокою, вдарилася об береги і вшухла: ніхто не промовив ні слова.

Безрук нервово крутнувся на своєму підвищенні і, ще вище скинувши руку й голос, повторив:

— Чули?

Натовп мертво мовчав. Ніхто не рухався і, мабуть, навіть не дихав.

— Раз! — вигукнув Безрук. — Два, — повторив він. — Три! — несамовито закричав полковник і, мов скажений, обернувся до кулеметника.

— Чули, — глухо вилетіло з натовпу.

Безрук знову обернувся до зборів і, впізнаючи перші ознаки зламаной криги, трохи заспокоївся.

— Чули, пане полковнику, — повторило кілька голосів, і з-поміж них добре виокремився голос Радивона Михайловича.

Панас Петрович помітив різку зміну в його настрої і, побоюючись, щоб Радивон Галаган не сказав про Архипа одразу, підійшов до нього ще ближче. Радивон Михайлович, мабуть, зрозумів, з якими думками підходив до нього вчитель, поступився назад, і, коли той підійшов до нього, він лагідно посміхнувся. Панас Петрович не одповів на його посмішку і, впіймавши на обличчі Радивона Михайловича якусь нову, незнану дотепер рисочку, захвилювався.

«Він хоче мене обдурити. Він видасть його», пронеслися тривожні думки, і очі його знову зупинилися на Радивонові Михайловичу.

— Я вимагаю, — долетів до вчителєвих вух знайомий вже голос, — щоб ви сказали, де переховується Архип Товчигречка, убивця генерала Висоцького.

Натовпом пролетіла хвиля шепоту. Глянувши на Радивона Михайловича, Панас Петрович помітив, як на його обличчі враз зросла та нова рисочка, як йому неспокоїно забігали очі й нервово засмикалися плечі. Радивон Михайлович вагався: сказати страшно, але й мовчати не легше, — думав він.

— Коли добровільно не видасте, я спалю до єдиної хати і тоді знайду. Коли ж не допоможе й це, — у мене вистачить набоїв, щоб зробити із вас кашу. Признавайтесь, інакше почну стріляти, — Безрук обернувся до кулеметників.

Натовп мовчав. Лише сьорбали зрідка носи, стримано кашляли й чекали, що буде далі.

— Чули? — повторив своє запитання Безрук.

З натовпу не обізвався ніхто.

— Чули? — вигукнув полковник голосніше. — Буду стріляти, — крикнув він, загрожуючи.

Тоді із гурту знову долетіло жіноче тужіння і проймаючий дитячий плач. Плакало кілька жінок і з ними діти-підлітки.

— Я вас питаю! Команда! — вигукнув полковник.

Радивон Михайлович розправив лікті і, легко огорнувши набік своїх сусідів, зробив кілька кроків наперед.

— Пане полковнику, — вимовив він покірно. В цю мить до нього проліз Панас Петрович і, упіймавши його за руку, прошепотів:

— Радивоне Михайловичу, не виривайтесь. — Радивон Михайлович зрозумів, про що нагадав йому вчитель, і, коли Безрук повторив своє запитальне «ну», він звів свій сумнів до благання.

— Та, може ж, у нас і немає, — простогнав Галаган.

Натовп ухвально загув, зашелестів сухим шепотом і змовк під ударами нових Безрукових слів.

— Одібрать кожного десятого, — наказав він своєму помічникові.

Тоді миттю вибігло із лави кілька озброєних контррозвідників. Вони забігали хутко, рівняючи селянську масу, і за кілька хвилин вишикували її лавою, по два у ряд.

— Кожного десятого буде розстріляно, — сухо вимовив Безрук, силкуючись не наголошувати досить впливового слова «розстріл».

Селянська маса полохко забігала очима од краю в край, зупиняючись на ймовірних жертвах полковникової розправи.

— Ви чули?

З лави вирвалося з півдесятка сухих відповідей.

— Чули, — харчав хтось. — Чули...

Останні мовчали, обурені з нечуваних заходів полковника Безрука.

— А може, краще видать одного, — запитав з посмішкою полковник. — Чи всі за одного, — глузував уже Безрук.

Натовп мовчав.

— Одцитати і кожну десяту пару вивести наперед. Рахувати з обох країв,— наказав полковник.

Селянська маса зойкнула, захвилювалася й густо забігала очима із краю в край.

Солдати вийшли на фланги й почали одраховувати, виводячи за кілька кроків кожну десяту пару.

Панас Петрович стояв із якимсь невідомим йому селянином посередині лави. Поруч з ним стояв Радивон Михайлович, а позад, йому в спину, Оверко Марченко. Радивон Михайлович неспокійно тупцював на місці, позиравав то на один, то на другий бік. З кожною хвилиною зростав його неспокій і помітно блідло його велике, завжди рожеве обличчя. Він чуйно прислухався до солдатських слів, пробував виглянути й угадати свою долю і через те, що не міг знати про неї, хвилювався ще дужче.

— Раз... три... шість... десять,— долітали до Панаса Петровича шматки похапливого солдатського ліку.

— Виходь, виходь,— кидали страшні слова з другого боку, все наближаючись.

— Раз... три... п'ять... десять... Марш!—роздалося чітко й зовсім близько, і, обернувши голову, Панас Петрович злякано сіпнувся назад і, хилитнувшись, вирівнявся.

— Вона,— прошепотів перелякано вчитель, побачивши, як разом із якимсь селянином до числа засуджених смертників потрапила й Архипова Клавдія.

Клавдія його, мабуть, теж побачила, бо, обернувшись, вона скам'яніла, і скільки її не штовхали, вона не рухалася. Дивилася просто Панасові Петровичу в обличчя, і з очей її, великих і червоних, невпинно текли сльози.

— Раз... три... п'ять... десять,— почув Панас Петрович і разом з останнім числом побачив на плечі у Радивона Михайловича солдатську руку.

— Виходь,— скомандував чеченець і так потяг призначену пару, що Оверко Марченко одразу вискочив із лави, а Радивон Михайлович зблід до крейди і, крокнувши наперед, мало не впав.

— Рятуйте,— простогнав він одчайвно.— Рятуйте,— тремтіла вся його постава. Він не міг йти далі наперед і, обернувшись, пильно дивився на Панаса Петровича: сказати чи ні,— билася в нього думка.

— Лавою до ям!— наказав Безрук.— Всіх, хто десятий, поставити потилицею до нас, останніх розташувати лавою вздовж понад ямою!

Натовп колихнувся, густо зачавкав ногами на багнистому вигоні і, розгойдавшись, сипнув до лісу, уростіч. У відповідь на це різко тріснули рушниці і, ляснувши, їх гострі постріли потонули в риданнях. Після цього натовп швидко ущух і, залишаючи на вигоні пораниених і забитих, покірно пішов до ям. А за кілька хвилин вони всі вже стояли уподовж невеликого валу землі й мовчки дивилися у спину п'ятдесятьом чоловікам, яких поставлено, щоб тут же розстріляти.

З флангів і спереду лави рівно, з рушницями наготові стояли чеченці й козаки.

— Тепер говорю востаннє,— вимовив Безрук.— Або ви негайно видасте мені того, хто вбив полковника Висоцького, і я його на ваших очах тут же розстріляю, або ж я розстріляю усіх п'ятдесят чоловік. Вибірайте. Ваша воля,— засміявся він.

Натовп мовчав. Кожний дивився в спину якогось засудженого й чекав, що буде. Віра на порятунок зникла — Безрук був суворий і невблаганний.

— Раз! — крикнув він, втрачаючи притомність.

Засуджені тривожно хилитнулися над ямою й нервово засіпали ногами.

— Два!

В повітрі крихко клацнула сотня рушничних замків, і до селянської лави разом обернулися двоє засуджених: Радивон Михайлович і Клавдія.

— Змилуйтеся,— підвів руку Радивон Михайлович і зробив крок наперед, лагодячись вимовити те, що він знав.

Тоді з селянської лави спокійно вийшов Панас Петрович і, звертаючись до полковника, тихо промовив:

— Висоцького забив я. Я не вірив, що ви так жорстоко будете платити за того, хто розстріляв сотні невинних людей, спаливши десятки сіл.

Радивон Михайлович одступив назад, а Клавдія зробила ще один крок і, знеможена, безсило сіла на чорному горбкові.

Селянською масою пройшов дужий вітер, захвилював нечесані чуби, завихрив нескладні мислі й зціпив усім уста. Всі чекали, що скаже Безрук.

— Безобразіє! — крикнув він.— Кого ви обдурюєте,— визвірився полковник на вчителя.

Тоді із лави засуджених вийшов Радивон Михайлович і, ледве тримаючись на ногах, тихо вимовив:

— Він... він, пане полковнику... я знаю...

Панас Петрович не звернув на це уваги. Він дістав із кишені забрані в штабі Висоцького папери і подав їх Безрукові.

— Ось ваші папери! На жаль, їх не можна вже використати,— заявив Панас Петрович, не забувши й тут про підготовку повстання.

— Він... він, пане полковнику,— повторив Радивон Михайлович і знову замовк, чогось не договоривши.

Учитель стояв мовчазний і спокійний.

Два озброєних козаки взяли Панаса Петровича під руки і, трохи одвівши, поставили над свіжовикопаною ямою. Він не сперечався. Стояв спокійно й рівно. І тільки коли полковник Безрук подав команду, Панас Петрович зняв свого потертого кашкета і, махнувши рукою в тому напрямку, де на свіжій чорній землі сиділа Клавдія, обернувся до ями.

НАДЗВИЧАЙНА КАР'ЄРА ОСТАПА СВАТЮКА

I. Початок блискучої біографії Остапа Антоновича

Остап Антонович Сватюк, голова Ганджівської сільради Глухівської округи, був переконаний, що він дуже схожий на голову окрвиконкому цієї ж самої округи — товариша Пимона Сотника. Це переконання склалося у нього давно, ще з того часу, як три чи чотири роки тому на голову окрвиконкому було обрано вищезгаданого товариша. Обрання те було зроблено, як і водиться, на окружному з'їзді Рад за всіма радянськими законами й радянською конституцією. Виборці послали депутатів, депутати вибрали виконавчий комітет, виконавчий комітет обрав президію, і президія, як і належить, обрала собі на голову товариша Пимона Сотника.

Але зовсім іншого погляду тримався Остап Антонович Сватюк. Він був глибоко переконаний, що коли б не його гаряча промова на тому з'їзді, що коли б, наприклад, його не послали з якихсь там причин делегатом того ж таки окружного з'їзду Рад, обрання було б менше вдалим, а може, як іноді думав Остап Антонович, і весь з'їзд пішов би зовсім по іншому шляху. Це неодмінно призвело б до якоїсь затримки в роботі, до перебоїв, неладів, можливо — до суперечок поміж членами президії за першість і, зрештою, — до краху. Крах однієї округи, — думалося Сватюкові, — призвів би до краху роботи в інших округах, а з округ же складається Україна, з України — цілий Союз. І тоді занепад роботи та боротьба за першість в Глухові могли б призвести до знищення радянської влади та повернення на престол того самого Миколи, якого так безжалісно ски-

нув Остап Антонович Сватюк, перебуваючи ще на дійсній військовій службі, чи гетьмана Павла Скоропадського. Щоправда, добре знаючи про свою участь у поваленні царату, як і в боротьбі проти гетьмана, Остап Антонович не схвалював її тепер, але й не гудив себе, більш замовчуючи це: кому ж було б приємно в наш найреволюційніший час показувати себе боягузом чи елементом відсталим? А Остап же Антонович не стояв збоку. Він ходив сімнадцятого року разом з іншими по вулицях і співав революційних пісень. Остап Антонович, розуміється, не пішов, як це було, наприклад, року 1905, добровільно бити «бунтівників-матросів», але й з матросами він теж не пішов.

— Хіба нам не набридло стріляти на німця, щоб ще й на своїх стрілять,— говорив він, мотивуючи цим свій повний нейтралітет та одверто виявляючи презирство до всіх тих, хто ще не навоювався.

І хоч з того часу минуло вже кілька років і оцінку подій визначила невблаганно жорстока історія, та Остап Антонович не міг повністю визнати своїх помилок й погодитись на те, що він не брав активної участі в революції.

— Адже ж по вулицях я ходив? — Ходив! — Революційних пісень співав? — Співав! — відповідав сам на свої запитання Сватюк. І, все більш переконуючись у величезній ролі тих своїх пісень, Остап Антонович гордий був із того, що він не проспав революції, як інші, не пролежав її на печі з бабою, перегортаючи ногами просо, в чому були повинні тисячі інших невідомих йому, Сватюкові, ледачих і неповоротких. І від самого початку революції, від перших її днів, як відомо, з попереднього і до сьогодні, Остап Антонович жодного дня не забував про свої обов'язки громадянина — працював і працював, як стверджувала Марфа Єреміївна, з великою користю, з наслідками. Але робота в Ганджах не задовольняла його.

«Хіба такий талант можна марнувати в глухому селі? — думалося часто Остапові Антоновичу.— Мені треба далі, на велику роботу, в центр!»

І саме ця думка була найулюбленішою для Остапа Антоновича. Вона, звичайно, виходила за межі щоденної Сватюкової дійсності і становила не тільки хвилині турботи, але й мету його життя. Бо Остап Антонович

Сватюк, як відомо, мав те переконання, що він був дуже схожий на голову окрвиконкому, відіграв неабияку роль в обранні цього ж таки голови і врятував цим, як він одверто говорив Марфі Єремїївні, від розкладу й за-непаду радянську владу.

— Що не що, а на члена окружного виконавчого комітету повинні вже цього року мене обрати,— переконував себе Остап Антонович, мандруючи через великий вигін до помешкання сільради, де очікували на нього ще зранку люди.— У нього ж серце не з каменю, він же не забув, мабуть, моєї вирішальної промови, тієї промови, що одразу розвіяла всі сумніви, розрубала всі запитання й поставила справу на-попа,— не закінчив своїх міркувань Остап Антонович, зупинившись на вигоні якраз напроти попового вікна. Піп мешкав поруч із сільрадою, у другій половині цієї ж самої хати — невисокої, критої під бляху і, може, єдиної на все село, бо сільська школа стояла напроти й сердито супила до Сватюка нерівні стрьопкуваті острішки брів.

— Да, якби не я, йому б напевне не бути головою,— вимовив Остап Антонович.

Побачивши у вікні попадину голову, Сватюк весело посміхнувся й низенько вклонився їй. Він глянув до сільради, обернувся до сонця, що вже сідало за крайніми хатами і, не розмірковуючи, вирішив зайти до Марфи Єремїївни.

Тож добре розуміючи, яку просто-таки колосальну роль відіграв Остап Антонович Сватюк у обранні голови окрвику, він, натурально, не міг не відчуті свого неабиякого місця в цілій системі радянського будівництва, свого впливу на нього і особливо того, що вся робота по окрузі ось уже протягом чотирьох років виконується заходами голови окрвиконкому — товариша Сотника. Це того самого Пимона Сотника, за якого, як згадувалося, рішуче голоснув Остап Антонович Сватюк і на якого він був так дуже подібний. Цю думку, правда, поділяли не всі, не всі годилися на висновки Остапа Антоновича, але це не вражало й не дивувало його.

— Хіба ж ці люди можуть інакше мислити,— запитував себе Остап Антонович, зважаючи на той факт, що село Ганджі, може, найнещасливіше, а разом і найщасливіше з усіх сіл республіки.— Адже ж ніхто з них не був на тому з'їзді Рад, ніхто не бачив ув очі това-

риша Сотника, ніхто не чув моєї промови; а раз не чув, то й не може зрозуміти чи гідно оцінити її.

— Адже ж ніхто з них,— думав далі Сватюк про місцевий актив,— не буває в городі, ніхто й ніколи не був навіть на порозі окружного виконавчого комітету. До міста сто верстов, до залізниці — шість десятків, і лише я один, хто зв'язує Ганджі із світом, лише я є той, хто думає й дбає про село, інформуючи його про різні події та новини. Остап Антонович навіть забував на цей раз про окружну газету, про ту газету, яка чомусь коротко й цілком зрозуміло називалася «Тернистий шлях комуністичної революції», мала за редактора певно політично грамотну людину, щодня містила величезні розпорядження та об'яви Глухівського окркомгоспу та іноді довгі статті голови окрвиконкому товариша Пимона Сотника про своєчасне сплачення продподатку. Газета писала ще щодня про Чемберлена, про план Дауеса, про перспективи англо-американських взаємин та іноді писала ще й про заходи до поліпшення сільського господарства. Остап Антонович дуже високо цинив її за це, схвалював її методи пропаганди агрикультурних засад, і свої думки він висловлював приблизно так:

— Найвищий закон у пропаганді — це мінімум часу і засобів та максимум досягнень. Столичні газети займаються чепухою. З якої речі день за днем пропагувати там якісь колгоспи, комуни, сози і таке інше. У нас немає часу, щоб розвивати наші духовні сторони, а вони цілими роками дзвонять про свої комуни. Чому б, наприклад, у столичній газеті «Комуніст» чи принаймні у «Вістях» не завести відділу: «Як у найкоротший час навчитися на письменника»? Чому б? Саме про останнє Остап Антонович думав найчастіше. Справа в тому, що він давню почував внутрішній потяг до мистецької діяльності, до поезії, музики. Це призвело його до великих витрат на купівлю книжок на тему: «Як у найкоротший час вивчитися на письменника», до неймовірного захоплення писанням віршів (стінгазета сільради як друкований орган) та до веселої попаді Марфи Єреміївни, що мала в кімнаті старого грамофона та чомусь не конфісковане піаніно.

Тож нехай не здивує нікого той факт, що, зупинившись перед вікном попаді, Остап Антонович стояв перед ним не дуже довго, а, з'ясувавши, що отця Серафима

немає вдома, повернув не до сільради, куди він ішов з самого ранку, а зовсім в інші двері. Причина цього полягала і в тому, що Остап Антонович не відокремлював, як це, наприклад, робить сила-силенна вульгарних матеріалістів, поезії та музики від чаю із вишневим варенням, а те й друге давала йому весела попададя Марфа Єреміївна, що була не тільки жінчиною веселою, а й досить доброю жінчиною. Ця добрість її була оскільки певною, як її сміливі рухи, і Остапу Антоновичу не загрозувала навіть найпильніша РСІ, бо ж тут не було бодай найменших ознак використання свого службового становища. Щоправда, селяни чогось там бубоніли, а, згадуючи Остапа Антоновича, згадували заодно і Марфу Єреміївну. Але ж вони згадували ще й Параску Федорівну Святючку — Остапову дружину та кругловиду комсомолку Таню.

— Він — як той бугай, — сказав зараз низенький селянин, показуючи на товсту червону холку Остапа Антоновича, що свіжою найчервонішого кольору бараниною здіймалася йому з-під піджака й звисала через тугий комір сорочки. — Дивись, знов пішов до неї, — закінчив низенький чоловічок.

— Це вже поки й смеркне просидить, — додав хтось.

— Щоб він кругом світу навприсядки пішов, — висловив своє щире побажання другий і, голосно сякнувши, сердито й довго розтирав віскряк той важким юхтовим чоботом. — Сонце заходить, а він ще й не навертався. Народ від ранку чекає, — закінчив він свою думку.

Але Остап Антонович не чув того й не бачив. Він приємно вітався з Марфою Єреміївною за її пухку руку і, лагідно умошуючись у пухке ж, невеличке, зеленавого кольору кріселко, щось витягав із кишені.

— Ось, Марфо Єреміївно, — простяг він їй руку з фотографічною карткою. — Це найновіший знімок, і ви подивіться, як він страшенно схожий на мене!

— Трохи скидається, — сухувато вимовила попададя.

— Не скидається, а точ-в-точ, Марфо Єреміївно. Товариш Сотник — що брат мені! Ви тільки придивіться! Очі мої? — Мої! — Губи мої? — Мої!

— У нього губи трохи повніші, значить, — гарячіший мужчина, — зауважила попададя.

— Зате у мене повніше отут, — показав Остап Антонович на свою коротку шию.

— Лоб же мій? — продовжував Сватюк свої запитання, показуючи їй картку голови окривку.

— Лоб ваш, але у нього трохи вищий, — тихо вимовила Марфа Єреміївна і, звівши очі, зауважила, що лоб у Остапа Антоновича сьогодні був теж вищий, трохи незвичайний. — Що ви зробили? — запитала Марфа Єреміївна, показуючи йому на лоба.

— Трохи підголив. Це так, значте, для зручності. Крім того, у нас скоро вистава буде, я там граю — так і щоб з-під парика не видно було волосся.

Марфа Єреміївна лагідно посміхнулася й ближче стала до Остапа Антоновича.

— Це дуже цікаво, — сказала вона. — Остапе Антоновичу, а чи не зробите ви протекції й для мене? Я теж хочу грати, а у вас же, мабуть, обмаль жінок?

— Обмаль, — сказав Остап Антонович і тяжко замислився.

— Не замислюйтесь, ви ще не граєте, — вимовила, заграючи, Марфа Єреміївна і, обіпершись високими грудьми, злягла на стіл поруч з Остапом Антоновичем. — Так що ж? Хіба не хочете? — зареготала сласно попадая й положила на товсту шию Остапа Антоновича свою ніяк не тоншу руку.

— Треба подумати, я ж за це, Марфушко, — вимовив інтимно Остап Антонович і встав із кріселка. — Ми з вами будемо грати разом! Правда?

— Це не потрібно, — сказала з сумом розсудлива Марфа Єреміївна. — Ваша Параска й очі мені видере, — додала вона і, обернувшись, зупинила Остапа Антоновича якраз тоді, коли він, згадавши про обов'язки голови сільради, надівав своє надмірно довге, трохи подібне до попового підрясника пальто, лагодячись залишити попове приміщення.

— Це ще не все, — рішуче зупинила його попадая. — Ви обіщали, Остапе Антоновичу, щось прочитати мені. Пам'ятаєте, ви хвалилися, що пишете якесь спеціальне сочиненіє?..

— П'єску, — відповів Остап Антонович поважно.

— Правда, Остапчику? — сплеснула руками Марфа Єреміївна. — От чудово! А як зветься ваша п'єса?

— «Куркуль Дмитро Горлуватий, або від сільради до центра», — твердо й рішуче вимовив Остап Антонович.

— Чудово! — сказала попадая. — Чудово! — повторила

ла вона і зразу ж стягла із Остапа Антоновича пальто.— Отець Серафим поїхав аж на хутори,— додала, як пояснення, Марфа Єреміївна, стягаючи із Остапа Антоновича й піджака.— Так краще буде,— оцінювала вона пророблену роботу, тепер зовсім не ховаючи перед ним своїх намірів.

— Я зараз принесу чайку,— весело закрокувала Марфа Єреміївна.— Чайок з вишнівочкою,— грала очима Марфа Єреміївна.

— Козак із дівочкою,—кинув Остап Антонович тоненьким голоском і пильно глянув на попадю, силкуючись впізнати, яке враження справило на неї його досконале знання на вірші.

— Я завжди твої вірші любила,— відповіла захоплено Марфа Єреміївна на його мовчазне запитання і важко подвигтіла своїм круглим, мов бочка, тілом до іншої кімнати.

«От жінка, та тільки кому попалася», подумав заздрісно Остап Антонович. Він одвів од неї очі й перекинув їх до вікна. І не встигла ще Марфа Єреміївна повернутися й до кімнати, як Остап Антонович одягся й ще швидше вискочив.

— Параска! — крикнув він до неї не своїм голосом і мерщій подався до сільради.

Марфа Єреміївна лишилася з цього не зовсім вдоволенна, але, приставивши лоба до вікна й помітивши, що висока й сухорлява, аж чорна, Параска Сватючка, навіть не глянувши до неї у вікно, помандрувала з костюмом просто до сільради, заспокоїлася. Вона добре знала Параску Федорівну, її надзвичайну силу й ту простоту її звичаїв, що дозволяли їй одлущувати тим костюмом першого ж, на кого впаде її гнівне око, і там, де той винуватця їй зустрінеться.

II. Остап Антонович героїчно витримує атаку Параски Федорівни

Остап Антонович Сватюк увійшов до помешкання сільради якраз тоді, коли секретар цієї ж установи, Таня Таранущенко, вийшла із дверей його кабінету і, обернувшись обличчям до дверей, підняла вгору свою

руку, маючи, мабуть, на меті в одну мить і саме тоді, коли не було Остапа Антоновича, зруйнувати одно з його найбільших досягнень. Що це було так — свідченням тому був хоч би той надзвичайний інтерес, що його виявляли до Таниної руки пар із п'ятнадцять селянських очей, і той зляканий вигук Остапа Антоновича, що зупинив її руку якраз тоді, коли її пальці досягли вже бляшаної дощечки із зазначенням чину та прізвища Остапа Антоновича та трохи незвичайним, сказати б категоричним, застереженням «Без сповіщення не заходь!».

— Схаменіться! — вигукнув Остап Антонович і, розштовхуючи селян, миттю прискочив до Тані.

— Що ви робите? — запитав він суворо, і, як помітив, що Таня не розгубилася, Остап Антонович перейшов у гнів.— Це справа не ваша! — крикнув він, а як Таня не звернула належної уваги й на це, його попередній гнів перейшов у страшний гнів.— Хто вам дозволив це робити? — запитав її Остап Антонович, здіймаючи вище свій голос та одпихаючи Таню від дверей.— Хто? Скажіть? — суворо допитував Сватюк.

Таня мовчала. Йй було соромно перед селянами, соромно за Остапа Антоновича, але разом і боляче, шкода за нього.

— Чого ж ви мовчите?— розгнівано вигукнув Остап Антонович до Тані, помічаючи надзвичайну зацікавленість до цього інциденту селян, як і те, що більше з них були очевидно за Таню. І мабуть, не тільки тому, що в даному разі Таня була «жертвою» несправедливих вигуків Остапа Антоновича, якій завжди співчуває добре людське серце, а ще й тому, що напис той на дверях набрид однаково всім.

— Що ви хотіли зробити? — суворо запитав Сватюк.

— Совецьку власть ізнічтожить,—вилетіла з натовпу репліка на Сватюкове запитання.

Остап Антонович так і кинувся. Обернувшись, він хотів вигукнути щось сердите й непримиренне, але, зустрівшись очима з Параскою Федорівною, Остап Антонович стримав свій гнів, одразу ж забувши й про Таню.

— Та ти не дуже! Що ж ти — протів власті? — обізався Махтей Мирошник.— Порядок повинен же бути

і при цій,— закінчив він свою думку, одійшовши на кілька кроків убік.

Остап Антонович подивився на нього ухвальним поглядом, привітно посміхнувся і, боячись, щоб Параска Федорівна не почала тут же свого суду, поспішив захватитися за двері.

Таня, вільна тепер виконати свій намір, бо, заклопотаний приходом дружини, Остап Антонович напевне б уже їй не заперечував, більш не піднімала руки до бляхи. Простоявши кілька хвилин і зосереджено обмірковуючи щось, вона, нарешті, мабуть, вирішила те питання й теж пішла за головою.

— Де ти ночував? Де ти був, що до самого вечора ні вдома, ні тут? — почула Таня суворий голос позад себе і, не обертаючись, зрозуміла, що з нею разом увійшла і Святючка.— Де ти ночував? — підвела Параска Федорівна вище свій металевий дзвін і, прийшовши до столу, спокійно стала перед Святюком.

— Не тут про це,— промовив Остап Антонович.— Не тут, Параско,— повторив він благально.

— А я хочу тут! Ще й двері відчиню, ще й вікна повибиваю! — вигукнула Параска Федорівна і, враз обернувшись, так стусонула ногою в двері, що вони одлетіли, мов з-під татарського тарана.

— Де ти ходиш? Попадаю знайшов! Таньку! Тілігентної тобі закортіло,— кричала вона чимраз сильніше, збільшуючи свій крик обернено-пропорційно до того, як кожне її слово, мов важке каміння, падаючи на голову зрадливого мужа, притискувало його до землі, обезвольючи й безжалісно знищуючи на його виду останні краплини крові, густо завітчуючи йому обличчя холодними краплями поту.

— Дома, Парасю, вдома,— просив її Остап Антонович, не знаючи, що йому діяти й що сказати їй.

— Ти ж додому й не навертаєшся,— вигукнула невблаганна Параска Федорівна, все ближче приступаючи до Остапа Антоновича.— Ти ж і днюєш і ночуєш у них...

— Не мели дурного. Не кажи цього, Парасю,— поправився Остап Антонович, поволі гузуючи в найдальший куток і найуважніше пильнуючи її костура.

Таня стояла мовчки. Мовчали й усі селяни. Всі знали, що Параска Федорівна говорила правду, всі вони

тільки що ладні були стати проти Сватука на захист Тані. Але тепер, коли справа стояла про безпосередню загрозу та прилюдний підрив авторитету, як це назвав сам Остап Антонович, голови сільради, тепер ніхто з них не бажав, щоб Сватучка довела свої наміри до повного чи навіть часткового виконання. І саме через це вони ставали на оборону Остапа Антоновича, мотивуючи свій перехід тим, що «всі баби однакові, а Остап Антонович така людина, як і всі».

Остап Антонович відчув одразу цю зміну в настрої, і, звівшись рішуче на ноги, він висловив ту свою формулу, що лишилася жити ще довго не лише серед його односельців. Виступивши з-за столу і найсміливіше приступивши до дружини, він категорично заявив:

— Як ти смієш підривати совєцьку владу і партію комуністів своїми необдуманими тезисами? Я, ежेलі ти не зійдеш з дороги, так зараз звідону тебе за це, що ти аж за третім порогом гавкнеш!

Але ефект від Сватукової промови прийшов не одразу. Причини цього полягали в тому, що відстала й нерозвинена, як її характеризував Сватук, Параска Федорівна, зачувши такі речі від свого добре знаного нею чоловіка, не зорієнтувалася тієї ж хвилини й не дала потрібної відповіді. Але то було лише першої хвилини. То було, може, навіть найкоротшу мить, бо за другу Параска Федорівна одступила на крок від столу і, звівши аж до стелі свого костура, прудко пустила його просто Остапові Антоновичу на голову.

Натовп охнув і стих.

— Ну, щастя твоє! — крикнула Параска Федорівна, перегнувшись через стіл, щоб побачити там чоловіка, і водночас незадоволено позираючи на короткий цурупалок зламаного об стіл довгого костура.— Скажи спасибі цьому ось столові,— гомоніла вона вже майже лагідно до Остапа Антоновича, намагаючись заспокоїти його й поставити на ноги.

Селяни весело реготали. Хто лаявся, голосно спльовував, підхваляючи Параску Федорівну, хто гудив її й дорікав Остапові Антоновичу за його стрибання в гречку.

Таня стояла в кутку за дверима цієї невеличкої кімнати і мовчки стежила за Остапом Антоновичем. Вона прийшла до сільради майже удосвіта, приготувала всі

поточні справи й чекала на нього до самого вечора, щоб розв'язати їх сьогодні. Але не ці питання були зараз темою її неспокійних думок. Таня думала про те, що сталося зараз, якого колосального удару зазнав Остап Антонович. Вона не розуміла Парасчиної злості на Остапа Антоновича й не думала про це.

Справжні ревності з'являються у людини не тоді, коли вона чуває найбільшу силу до життя, а якраз тоді, коли, зів'ялі, обсіпаються останні квітки єдиної молодості, чи тоді, коли одно володіє не по праву скарбами іншого, коли двоє в житті спільному не обмінюються ривнозначними вартостями. Такі думки висловлювала не раз Таня Остапові Антоновичу, і він, як їй здавалося, цілком приставав до них і схвалював. Він навіть обіцяв тоді Тані провести ці її думки в своїй п'есі, а як Таня знала, що п'есу ту Остап Антонович таки дійсно писав, то й, цілком натурально, цікавилася — виконає він цю свою обітницю чи ні. Остап Антонович обіцяв також показати у цій п'есі голову окрвиконкому товариша Пимона Сотника, а також і те, як сам Остап Антонович з людини малопомітної й, можна сказати, людини менш ніж районного масштабу, одразу вискочив аж на округу.

— Я моєю п'ескою всім доведу, хто я є! — говорив він їй кілька днів тому.

Поки Таня згадувала про ці розмови, Остап Антонович виліз з-за столу, узяв Параску Федорівну за руку і потихеньку вивів її з кімнати.

Таня лишилася сама і, замислившись, помітила, що Святюка немає, лише тоді, як до кімнати увійшло кілька нових людей і один з них звернувся до Тані з таким запитанням:

— Ви культуру розрішаєте?

— Я,— посміхнулася Таня.— А що вам?— перепитала вона, пильно вдивляючись, силуючись одразу розв'язати, у яких справах прийшли ці хлопці й ті два незнайомих.

— Ми од української капели! Приїхали за сто верстов у ваше глухе село. Пісні революційні й народні, перед концертами популярна лекція про походження світу та українські пісні,— випалив маленький чоловічок у синій чумарчині, сірій шапці і яскравій вишиваній сорочці.

— А ми,— заявив гостро товстий чоловік,— від народного цирку. Боротьба і клас важкої атлетики. Приїхали за сто верстов у ваше глухе село... Продали квитки, починать треба, а ці заважають і представлення сьогодні зірветься...

— Вони конкурують! Усю молодь скликають на свою халтурку і агітують, щоб вона не ходила на наш концерт,— зашебетав маленький чоловічок у вишиваній сорочці, перебиваючи представника народного цирку.— Українську пісню нехтують.

— Це брехня. Ми нікого силою не тягнемо!

— Ні, не брехня. Українська молодь з давніх-давен кохається у своїх рідних піснях, а ви її тут агітуєте і тягнете чорт знає куди.

— Брехня! — вигукнув товстий чоловік у капелюсі.— Халтурка! — додав він сердито.

Чоловічок у чумарчині неспокійно крутнувся, вибіг трохи наперед і многозначно заявив:

— Так, значить, ви — проти українізації? Значить, ви проти політики народності й нашої партії? Значить, ви...— Але тут його перебила Таня.

— Спокій, товариші,— сказала вона.— Хто ще прийшов у цій справі?

Кілька селянських хлопців «пред'явили» свої повноваження від молодой громади Ганджів, і швидко виявилось, що всі вони були делегатами тої частини молоді, яка обстоювала цирк проти української капели.

Представник капели захвилювався, густо затупцював на місці й, перебиваючи спокійні Танині запитання, почав щось вигукувати про злісну агітацію циркачів та їхні нечесні заходи.

— Спокій, товариші! Спокій! — заявила Таня і, звертаючись до представників від глядачів, почала їх умовляти відвідувати не тільки цирк, а й концерти української капели. Тепер захвилювався товстий чоловік у яскравозеленому, зламаному пополам капелюсі. Він нервово запалив запашну люльку і, вибравши зручний момент, запитав:

— А як вони хочуть?— показав на хлопців.

— Вони повинні організувати молодь так, щоб вона одвідувала і концерти! Не можна ж не відвідувати, коли сорок чоловіка капели приїхало сюди за сто верстов.

— Треба знати, що ці концерти дадуть для молоді куди більше, ніж якісь там циркові вистави,— нервувала синя чумарчина.

— Не якісь,— перебила його людина в капелюсі.— Класична боротьба і світові жонгльори. Якісь, може, хористи? Якісь...

Але Таня не слухала його. Вона говорила до представників молоді, і за короткий час вони, як видно було, погодилися з нею цілком.

Маленький чоловічок у синій чумарчині, бачачи такі наслідки, триумфував, а товстий чоловік у яскравозеленому капелюсі був збитий остаточно.

— Так згода, товариші?— запитала Таня, відчувши повну перемогу свою.— Згода чи ні?— перепитала вона, помовчавши.

— Згода!— неохоче загули хлопці й обернулися, щоб уже йти. Але, дійшовши до порога, вони зупинилися.

— У нас є ще одно запитання,— звернувся до Тані їхній ватажок.— Чи можна вас спитати?

— Будь ласка,— відповіла лагідно Таня.

— А скажіть, Таню, чи у них,— показав він на чоловічка в синій чумарчині,— є хоч один такий, щоб сам дванадцять пудів, як пір'їнку, піднімав?

— Немає. Таких у нас немає,— сумно сказав чоловічок у синій чумарчині.

— А такий, щоб голим кулаком шпальний іржавий гвіздок у деревину з одного разу забив?

— І такого немає. Таких у нас немає,— одповів ще сумніше чоловічок, явно докоряючи хлопцеві за таку його некультурність.

— Ну, а такий, щоб великий ніж проковтнув, мов слизьку локшину?— запитав розпачливо ватажок.

— Немає й такого,— сказав безнадійно чоловічок, підсмикнувши синю чумарчину й широкі штани.

— Ну, так ми, значить, йдемо у цирк,— заявив категорично ватажок і, не прощаючись, вони поспішили за двері.

Таня стояла мовчки. Вона дивилася на представника української мандрівної капели й, не помічаючи його хвилювань, про щось напружено думала.

— Благодарствую! Приходьте до нас,— привітно посміхнувся до неї товстий чоловік. І, знявши високо над

головою свого зеленого капелюха, він чемно вклонився й поспішно вийшов.

— От культура! От де Україна!— промовила ображено синя чумарка і, бовтнувши довгою фалдою, теж сховалася за дверима.

Таня лишилася сама, бо селяни тимчасом теж розійшлися.

III. З поточних мемуарів Остапа Антоновича

Минув не один десяток хвилин, доки Таня заспокоїлася повністю. Несподіваний прихід Параски Федорівни, те, як вона про неї сказала і як подивилася на Таню, не могло не схвилювати її. Адже ж сама вона знала про себе краще від Параски Федорівни, знала вона й Остапа Антоновича, але їхні відносини не давали ніяких підстав Сватючці так ображати її. Правда, Остап Антонович останнім часом пильніше придивлявся до неї, уважніше, ніж було попереду, стежив за тим, як Таня рухалася й що робила, але ж це ще не давало права Парасці Федорівні так ставитися до неї.

Обмірковуючи всі свої розмови з Остапом Антоновичем та згадуючи все, що було нею сказано на його залицяння, Таня не знаходила там жодного місця, яке могло б викликати докір її сумлінню, бути за привід такого ставлення до неї Параски Федорівни.

— Просто заздрощі,— вголос вимовила Таня, вирішивши, мабуть, закінчити так ці досить неприємні їй думки, бо, висловивши своє рішення, вона сіла до столу й одразу ж заходилася переглядати поточні папери, розподіляючи їх у два різних ворошки. Розіклавши папери, Таня почала їх уважно перечитувати й ставити на кожному з них свої помітки.

В кімнаті було так тихо, що коли з кутка до столу, просто Тані під ноги, дрібно й м'яко залопотіла маленькими ніжками сіра мишка, Таня почула це й тихо ворухнулася. Мишка зупинилася посеред кімнати й стала пильно дивитися на Таню. Двоє чорних маленьких очей заскакали перед Танею, мов дві чорні найблисучіші цяточки, а сіре хутро її ледве помітно, але часто здійсалося на маленьких боках — мишка хвилювалася, це було очевидно.

— Дурне мишеня,— сказала Таня і так перелякала її цим, що та тільки хвостиком мелькнула.

Таня встала з-за столу і, помалу ступаючи, наче боячись когось сполохати цим, пішла до вікна.

За вікном стояв уже синій вечір. Це той вечір, що його не побачити навесні чи влітку. Такі вечори настають тільки тоді, коли дерева скидають свій лист, і зникають вони десь лише тоді, коли дерева знову одягаються в той лист.

Таня була трохи сентиментальною дівчиною й любила такі вечори. Вона любила їх за густу, повнішу від найснішого моря, синь, за якусь тиху журу, за те, що такі вечори нагадували їй про далеке, давно покинуте нею задля тутешньої праці місто. Ця синь нагадувала їй заводський цех увечері, коли там проводиться електрична зварка металу, робітничу околицю, де надзвичайно високі паркани і низькі, що ледве виглядають з-за тих парканів, збудовані дрібними власниками будиночки. Таня знала, що половина житлоплощі в тих будиночках тепер заселена робітниками, а друга — старими господарями. Вона знала також, що далеко-далеко на північ, у замурзаному, мов невмиваний чабан, робітничому Харкові живуть її батьки. Вони живуть теж на околиці. Вони живуть теж у такому маленькому будиночку і десь щодня, певно, згадують про Таню.

«А чи ж згадують?» подумала вона з сумом. За цим Таня пригадала, як, повертаючись щодня з міста додому, вона одчиняла стару віконницю і тихо, щоб не розбудити господарів, стукала до батька. Він, повернувшись із заводу, завжди сидів до півночі над книжками, бо дав зарок своїм товаришам навчитися «всіх премудростів» і в свої сорок п'ять років.

— Хіба тільки вам учитися? — обурювався він на Танині протести за його надмірне зловживання своїм здоров'ям.— Хіба я буду спати так, як оці ось ховрахи,— показував він на сусідню стіну, де щодня ніяк не пізніше дев'ятої години лягали спати.

Таня погоджувалася з батьком. Вона знала, що з робітничої околиці, де жили її батьки, до центра трамвай іде лише десять хвилин. Знала, що в центрі щоденно з раннього рання далеко запівніч іде гаряча, вперта діяльність величезного робітничого колективу. Вона та-

кож знала, що більшість найважливіших, вирішальних засідань починалися саме тоді, коли покотом лягали обивательські околиці.

Замислившись, Таня забула про свої наміри — переглянути матеріали і, згадавши тепер, одразу ж повернула до столу.

За стіною булькало на кількох клавішах піаніно, і церковний сторож, тричі ударивши у дзвона, сповістив про свій прихід на нічну варту.

Таня розгорнула свою записну книжку й хутко пробігла очима:

«1) Насамперед організувати колектив.

2) Провести передплату на позику; селяни, вчительство, колективи.

3) Кампанія боротьби з самогоном — хліб, обов'язки.

4) Організувати комсомольський осередок — групи, актив...

5) Своєчасне виконання продподатку.

6) Насадження лісу, племінний кнур, роль в селі племінного бугая...

7) Повести підготовку боротьби з досвітками, мордобоем, лапанням.

8) Прочитати лекцію про аборти; веретено, іржавий гвіздок.

9) Організувати молочарське товариство, перевірити ество, кредит.

10) Лікнеп, репертуар сільбуду, роль в «Назарі Стодолі».

«А треба все зробити», подумала Таня, закінчивши своє читання, і озирнулася.

В кімнаті було напівтемно. Маленьке світло кривої лампи ледве освітлювало Танине схилене до столу обличчя, руки і невеличку записку книжечку, яку вона тримала в руках. В кутках стояли товсті стовпи найгустіших тіней, і за вікном, ледве здригуючи на вітрі, тонко рипіла віконниця.

Таня посиділа якусь мить, мов прислухаючись до того рипіння, потому одіклала книжечку й одчинила шухлядку стола. Повагом почала перебирати старі, закинуті сюди Сватюком папери, які давно вже чекали на виконання. Вона взяла до рук один з них, трохи відмінного від інших формату, і зупинилася на ньому довше. Він був справді незвичайний і зовсім несподіваний

для Тані. Це був лист Остапа Антоновича Сватука. Писано його, як показувала дата, зовсім недавно. Листа адресовано, певне, до Сватукового товариша, що жив у Глухові. Про це свідчили перші рядки. Лист цей був досить довгий і дуже цікавий. Таня розгорнула його, подивилася і, повагавшись, почала читати.

«Любезний земляче і куме, Ананію Пилиповичу,— так починався лист,— я тобі давно не писав. Не писав я тому, що там, у вашому центрі, всі люди дуже зайняті, багато мають обов'язків і т. ін. Я не писав тобі ще й тому, що сподівався на твої заходи. Тепер я вже бачу, що діла з цього не буде, що мені треба власними руками здобувати собі право (правильно про це сказано в «Інтернаціоналі»). Ти знаєш, любезний куме мій, Ананію Пилиповичу, що я давно вже хочу вирватися із Ганджів, бо тут воно хоч і почот, хоч і пошана, але в такому масштабі, що не варт і говорити. Це не те, що я хочу. Я здатний на велику роботу — ти це визнав ще тоді, коли я видавав тобі довідку, що ти старий комнезамщик (ну й сміху ж було, я ще й досі не можу не реготати, як ізгадаю!), яка тобі потрібна була для чогось,— щоб поступати на службу, чи для ручательства якогось. А тепер от вийшло, куме, навпаки! Ти працюєш у центрі, маєш добрі гроші, почот, чисту роботу і, може, по двічі на день ходиш там у театри й кіна. А я тут так просто гибію. Ти знаєш, конешно, що Ганджі теж центр, але звичайно, меншого масштабу, і мені тут стає, як би тобі сказати, скучнуvато».

Таня почула якийсь гуркіт у сінях, підвела голову і, прислухавшись та переконавшись, що там не було нікого, легко посміхнулася і знову нахилилася до листа.

«Да, тут є, браток, одна бабця. Ну й бабок же, браток! Просто корольок! Вона приїхала до нас швидко, як тільки ти поїхав у центр...»

Таня захвилювалася, трохи підвелася над столом і, вже нервуючи, читала далі.

«Але вона, брат, така, що ні рукою! Все визнає, ніякої любові, каже, і щоб там сімейственості із шлюбом і дітьми не треба, але як тільки до спідниці, так, брат, так хвицоне, що не знаєш, куди й тікати! Це, браток, не те, що Марфа Єреміївна. А дівчина ж — ну просто корольок тобі, у чихотку мене зажене...»

Таня ледь-ледь посміхнулася. Пригадала, як з нею останнього часу поведився Остап Антонович і, зрозумівши зараз, що вона дуже помилилася в його оцінці, кинула собі докір. Але ця думка промчала швидко, як вітер, і, не зупинившись, десь вилетіла — лист був куди цікавіший.

«Ти, брат, і не знаєш, Ананію Пилиповичу, які тепер я пишу інтересні вірші! Учора, брат, Марфа Єреміївна один читала і сказала, що я вже й батька Тараса перегнав. Вона, брат, сказала таке, що я тепер рішительно і остаточно хочу до центра. Вона, брат, Ананію Пилиповичу сказала на мене, що я просто-таки геній, самородок і що з мене буде щось велике таке, як наш батько Тарас, або ще трохи й більше! І як сказала вона мені оце, так я аж почервонів тоді, упрів і не знав, куди мені й бігти.

«Пішов я тоді до сільради. Приходжу, аж там Танька. Сів я біля неї, витяг віршу ту, прочитав голосно та й мовчу. І вона, брат, мовчить. Мовчить та все папери ті, що з центра, перечитує, одмітки ставить і в чергу їх складає.

— Оце, каже, Остапе Антоновичу щоб завтра все було виконано. Ніби й не читав, ніби й не чула, халера. Що ж? Я тоді до її серця. Так-то й так, кажу, Марфа Єреміївна сказала, що я вже просто геній.

— За що? — питає вона, окаянна.

— Та за цього ж вірша,— кажу я їй. Вона ж як зареоче та як скоче з місця, та як піде тим реготом по всій кімнаті. А мені аж знову піт по всьому тілі виступив, куме.

— Скажіть Марфі Єреміївні, що вона геніальна дура,— крикнула ця куцохвоста Танька, заціпивши свій регіт.

— Я, звичайно, образився страшенно, пошти що перестав здоровкатися з нею і не знаю, чим воно й скінчиться, любезний Ананію Пилиповичу, да. А тепер я маю планок. Я придумав його давно і вже в жизнь потроху почав проводити та все ждав: може-таки ви там, куманьчок, щось для мене зробіте. Ви ж із товаришем Пимом Сотником в одній установі працюєте, щодня одними дверима входите й виходите і чай п'єте, як ви писали, на всіх засіданнях за одним столом. Думав, що ви там нажмете кнопчку і висунете якогось там Сватука

в центр, аж воно зовсім не так, забули, мабуть, Ананію Пилиповичу? Та в мене тепер на це свій планок. Я, брат, таке встругну, що на увесь СРСР одразу прославлюся. Я тут, куме, п'еску одну пишу. У ній я всі ідейки викладу. Тільки ти неодмінно пришли мені докладне соціальне походження товариша Пимона Сотника. Я, конешно, догадуюся, що він, як і я, бідний селянин, але я хочу знати досконаліше. Заглянь там, куме, у його анкетку! Крім п'ески, я йому тут пам'ятничок думаю спорудити. Уже й скульптора на ці дні договорив, матеріал є і карточки всі. Чого невістачить з них — скульптор з мене буде доліплювать. Ти ж знаєш, як я подібний до товариша Пимона Сотника! Як брати, як дві краплі води!»

Таня одхилилася, весело зареготала, озирнула похапцем кімнату і знову продовжувала:

«Я поставив собі за головну мету перебратися-таки у центр, і буду там! Якщо не вдалося вам, Ананію Пилиповичу, провести ваших планків нащот мене, то вже ці мої плани такі, що я буду-таки у Глухові, і не так собі, щоб там завідувати якимсь відділом, освітою чи міліцією, я буду за члена окружного виконавчого комітету. Це мені зробить моя п'есочка, яку я цими днями вже допишу, та той пам'ятник, що його я поставлю товаришу Сотникові, і запрошу його самого урочисто зняти покривало із свого погруддя. От він буде вражений! Але умова, куме: про це нікому нічичирк — мовчать! І якщо товариш Сотник не буде виявляти великої охоти їхати до нас на відкриття пам'ятника, так ви там, Ананію Пимоничу, підкрутіть, умовте його. Скажіть, що пам'ятник одкривається Т. Г. Шевченкові. От буде він вражений, а я тоді зразу на повишення!» закінчив свого листа Остап Антонович, певно, уявляючи вже той момент, коли буде проголошено відкриття пам'ятника і з погруддя знімуть полотняний лантух.

Таня згорнула листа, поклала його на місце і сумно зітхнула.

В сільбуді, що стояв напроти сільради, через вигін, горіло світло. Таня мала поспішати на збори молоді, конче треба було сьогодні ж вирішити справу з організацією комсомольського осередку.

IV. Триумфальний похід Остапа Антоновича

Подружжя Сватюків ішло помалу. Може, тому, що поспішати було їм нікуди: Остап Антонович не збирався сьогодні нікуди, бо вдома очікувала на нього негайна робота у зв'язку з приїздом скульптора, а Параска Федорівна й поготів. Куди їй було поспішати, коли в радіусі своїх відвідувань вона мала сім найближчих дворів, а надворі якраз заходив вечір, час, коли можна зовсім вільно піти з дому й відвідати першу-ліпшу господиню із тих семи дворів. Вона йшла не поспішаючи, ледачо переступала з ноги на ногу, пильнувала шляху й обминала глибші баюри. Щоб перескочити їх, Параска Федорівна іноді бралася пальцями за чорні паколи не дуже високого тину, що хвилястою лінією відділяв низку огордів від цієї вулиці.

На вулицях було порожньо й тихо. Остап Антонович давно не вертав додому в такий час, і те, що він ішов сьогодні, чомусь непокоїло й хвилювало його.

«Що вона буде мені казати?» думав він, скоса поглядаючи на Параску Федорівну, що йшла поруч. І те, що дружина мовчала й не виявляла найменших ознак свого настрою, трохи хвилювало Остапа Антоновича. І не тому, що він передчував неодмінно неприємну розмову з Параскою про попадю чи Таньку,— до цього Сватюк давно вже звик,— Остап Антонович сумував з іншого. Він пішов сьогодні на роботу не з дому. Параска Федорівна його не годувала, і те, що шлунок його від самого ранку нічого не бачив, не могло не впливати на Сватюкові думки. Остап Антонович думав зараз так, як думають десятки тисяч йому подібних і неподібних Сватюків. Остап Антонович міркував, чи нагодувє його Параска Федорівна. Він, розуміється, не міг навіть уявити, щоб вона не виконала цього свого найголовнішого, на його думку, обов'язку кожної жінки, як не міг він уявити й того, щоб Параска Федорівна, наприклад, увечері пішла не до якоїсь сусідки, а саме до якогось сусіда. Він навіть не думав про це ніколи! Параска Федорівна добре виконувала свої обов'язки акуратної куховарки, матері чотирьох білоголових дітей, що всі пішли в чоловіка, та іноді, і саме тоді, коли Остап Антонович приходив додому трохи раніш, ніж звичайно, крім цих щоденних обов'язків, з неї вимагався ще один. І вона вико-

нувала його теж мовчки, без захоплення й байдуже, так само, як готувала обід, мила таки досить подрану хлопчачу білизну чи замітала хату.

Схвильований тією неясністю, яку готувала йому дружина, Остап Антонович, натурально, не міг очікувати доти, доки Параска Федорівна заявить йому про це сама. Він зробив крок наперед, бажаючи порівнятися з нею, і вже одкрив рота, щоб вимовити м'яке й незвичайне «Парасю», як наміри його були розбиті несподіваним вигуком.

— Ньо! Ньо! Ньо! — гукав одчайдушно чийсь голос, і в інтервалах поміж цими страшними вигуками Остап Антонович чув важке гупання кийком по чомусь живому, певне — по коняці, бо вигуки ці стосувалися, безумовно, коняки.

— На бакаї застряли, — кинула Параска.

Остап Антонович повеселішав. Почувши її несердитий голос, Остап Антонович охоче приєднався й до її висновків.

— Дурний хазяїн, — сказав він, мабуть, маючи на увазі саме лункі удари ломакою по конячій спині.

— Такий, як і власть, — категорично заявила Параска Федорівна. — Усю ж осінь гибіють тут люди, об'їхати нікуди, а загатити — на півдня роботи, — пояснила вона свою оцінку чоловікової діяльності.

— Ми, Парасю, не таке тут зробимо! Бакаї і сам вимерзне колись, а те, що я зроблю, лишиться на все життя. Доки буде земля і наші Ганджі! — захопився Остап Антонович.

Параска Федорівна скося глянула на чоловіка і нічого не сказала: не вірила йому чи, може, не хотіла розмовляти. Остап Антонович помітив її недовірливе ставлення, навіть зневагу якусь до його повідомлення, захвилювався і, затримуючи її за руку, сказав:

— Ти, Парасю, мале образування маєш! Ми тут таке вступнемо... На увесь СРСР буде!..

Але дальших слів Параска Федорівна не розібрала: їх покрив найжорстокіший матюк того, хто потрапив на ніч, замість додому, до глибокого ганджівського багна.

Подружжя якраз порівнялося з ним, і Остап Антонович цілком ясно побачив, що коняка та вже лежала. Вона пірнула зовсім у баюрну яму — зверху стирчала лише голова і лівий клуб. Бричка теж осіла туди, — над

баурою видно було тільки три ручиці та четверту господар тримав у руках. Він немилосердно гатив нею коня по голові й з страшним обуренням вигукував найнепрстойніші, многогранні й багатокольорові прокльони на адресу всього світу.

— Може б, ти трохи тихше лаявся? — справедливо зауважив Остап Антонович тій людині, бажаючи захистити цим дружину від лайки та показати до неї повагу, а також і свою вихованість.

Але Параска й цього ніби не помітила.

Та Остап Антонович не хотів здатися. Не з тих був Остап Антонович. Чуючи, що селянин не переставав лаятись, він ще кинув якесь слово і зупинився.

Селянин почув його, вирівнявся і, пильно придивившись, упізнав Сватука.

— Це ти — власть паршивая, — крикнув він і, замахнувши ручицею, так уперезав Остапа Антоновича, що він ледве не впав.

— А щоб ти не виліз звідти! — крикнула Параска Федорівна, пославши тому, хто ворушився в багні, той цурупалок, що несла його ще з сільради. — Кого ти б'єш? — вигукнула вона суворо.

— Ой! — крикнула людина з багна і зразу ж змовкла.

Параска Федорівна постояла трохи і, як переконалася, що людина, упавши в багно, підвелася, звернулася до Остапа:

— Підтягай халяви! Та швидше!

Остап Антонович, не розуміючи, подивився на неї, хотів заперечити, але скорився й наказ її виконав.

— А тепер лізь! Поможи йому витягти коняку, — повторила свою категоричну директиву Параска Федорівна і, пославши чоловіка, побрела багнукою й сама за ним.

— Та ти ж, п'яне стерво, й черезсідельника не одпустив, — лаяла вона господаря, заходжуючись рятувати коня. — Держи! — гукала Параска Федорівна, немилосердно кленучи і господаря й Остапа Антоновича.

Вони мовчали й покійрно виконували всі її розпорядження. І коли за якісь півгодини коняку з бричкою було врятовано, Параска Федорівна знов підтягла довгі халяви своїх юхтових чобіт і тихо похилила додому.

Остап Антонович пішов за нею.

Вдома Параска Федорівна ніби одразу подобришала, заговорила з Остапом Антоновичем лагідніше і м'якше.

Прислухаючись до того, як вона говорила з дітьми і як з ним, Остап Антонович не міг не помітити того, що його дружина забула про всі провини, забула, з яким настроєм вона прийшла до сільради і за те, як зустріла його там... Зміни в її настрої були очевидні.

«Істинно: жіноче серце — мед,— подумав Остап Антонович.— Хто після цього скаже мені, що жінчина буває найлютіша тоді, коли її зраджують, і що вона за це ніколи не прощає,— той буде першим брехуном,— думалося Остапові Антоновичеві.— Принаймні про мою дружину я цього ніколи не скажу. Я оціню її поведінку як слід. Вона справді дружина шляхетна й така вірна», міркував про свою Параску Остап Антонович. І хто знає, до чого б він дійшов у своїх висновках, коли б рівний біг його думок не порушила сама Параска Федорівна. Зауваживши, що Остап Антонович зосереджено мовчав уже кілька часу, як і те, що він, не звертаючи уваги й не помічаючи того, що робилося в хаті, блукав очима й мислями невідомо де, вона кинула погратися, вирівнялася на весь свій немалий зріст і суворо вигукнула:

— Ти думаєш, що я забула? Думаєш, що на дурну напав?

Остап Антонович полохко обернув до неї широке руське обличчя і з несподіванки мовчав, безсилий щось одповісти.

— Чого ти вирячився? Не пізнаєш? Попада! Хіба не бачиш? — майже закричала Параска Федорівна.

— Парасю,— промовив тихо Остап Антонович.— Парасю, чому ти на мене кричиш?

— Я кричу? Та хіба я кричу? А вона, твоя... ангельським голоском? Вона — як сопілка та? — вигукувала Параска Федорівна, розбиваючи вщент чоловікові думки.

— Парасю, заспокойся! Заспокойся! Я думаю зовсім про інше,— говорив далі Остап Антонович.

— Про Таньку, значить? Про ту, що ото спідницю аж до пояса піднімає та показує всім своє добро?

— Я думаю, що ми зробимо на селі. Я думаю зараз, Парасю, як я ось незабаром перейду в город, за

беру тебе, діток — і заживемо там по-новому. Тихо й лагідно. Ти даремно гніваєшся. Таня не мені пара, а та теж чоловіка має.

— Так їй же, сусі, мало одного. Чужого собі тягне, ще й чужого їй хочеться...— захвилювалася Параска Федорівна.

— Заспокойся, Парасю!

— Не заспокоюся, доки ти мені не скажеш, я чи вона! — підбігла до нього Параска Федорівна. — Я чи вона? Я чи вона! — повторила вона кілька разів й запитально зупинилася перед Остапом Антоновичем.

— Ти, — сказав без вагань Остап Антонович.

Параска Федорівна полегшено зітхнула, певне, повірила чоловікові, і миттю ж повернулася до плити: з неї розліталось гаряче шкварчання і сповіщало Остапа Антоновича, що картопляна вечеря буде засмажена як слід.

За кілька хвилин Параска Федорівна лаштувала гарячу сковорідку, клала ложки й весело оповідала чоловікові про різні дрібниці. Він слухав її, стверджував її думки похитуванням голови і мріяв про те, що мало одбутися за кілька часу. Остап Антонович думав ще, що завтра, а може, й сьогодні, до Ганджів приїде спеціально запрошений ним скульптор. Викликано його офіційно для виліплення погруддя Т. Г. Шевченка на пам'ятник у Ганджах, але, викликаючи його, Остап Антонович мав на увазі вчинити щось більше, значиміше й, головне, сучасніше.

«Хіба по наших селах мало ще пам'ятників Шевченкові, — думав він. — Хіба чогось убуде чи додасться до наших Ганджів — буде чи не буде збудовано тут пам'ятника? Хто від цього виграє?» запитав себе Остап Антонович, одразу довівши всю безпідставність і безплідність такого пам'ятника.

Вирішивши так, Остап Антонович, натурально, дійшов тієї щасливої думки, що підняла його одразу над усім ганджівським громадянством і зробила його ім'я широко відомим не тільки на Глухівщині. Україна, Білорусь, Закавказзя, увесь СРСР заговорив про Остапа Антоновича в один день, а разом з цим про Остапа Сватюка узнав і цілий світ. В Ганджах же після цього випадку два найщасливіші слова «Остап Антонович» не

сходили з уст кожного хоч трохи радянського громадянина.

— Ти знов про щось думаєш? — запитала Параска Федорівна, помітивши його надмірну заклопотаність та ту безпідставну байдужість, з якою Остап Антонович поставився до смаженої картоплі.

— Придумав план, — сказав Остап Антонович. — Я доведу всім, що не більше як за три тижні я буду працювати в центрі. Я придумаю такий планок, що ех! — не закінчив Остап Антонович.

Параска Федорівна, проти звичайного, виявила немалу зацікавленість, але, дослухавши його, сказала:

— Це пусте. Пам'ятник пам'ятником, а голову треба мати.

— Але ж, Парасю, товариш Пимон Сотник дуже подібний на мене, — зауважив Остап Антонович.

— То й що ж з того? — запитала вона.

Остап Антонович пильно подивився їй в обличчя і голосно, трохи зневажливо, зареготав.

— Чого ти регочеш, Остапе? — спитала ображено дружина.

— Того, що ти нічого не розумієш! Скульптор же буде ліпити погруддя з мене! Називатиметься воно Пимон Сотник, а щитатиметься, що з мене виліплено, що то я — голова Ганджівської сільради — Остап Антонович Сватюк.

— То й що ж з того? — ще з більшим здивуванням повторила своє запитання Параска Федорівна.

— Те, що Сотник був та й немає. Про нього забудуть, а Сватюкові буде пам'ятник, доки й Ганджі наші будуть, доки стоятиме цей світ і житимуть у Ганджах люди! Але це ще не все, Парасю! Я зроблю ще одно. Я напишу п'єску, як голову окрвиконкому врятує від куркульської обурливої руки голова сільради і як потому цього ж голову сільради посилають у центр правити округою, у Глухів, значить, — захоплено вимовив чоловік. — Я вже пишу її, — додав він на Парасчине здивування.

— Яку п'єску? — насторожено запитала Параска Федорівна. — Чи ти не збираєшся, бува, з Танькою знову на помості гопки вибивати?

— Таку п'єску, щоб показати її якраз тоді, коли приїде до нас товариш Сотник, голова окрвиконкому.

Коли я був, Парасю, на з'їзді, він мене водив у найкращі театри і показував дуже цікаву п'єску.

— Видумуєш! — скептично заявила дружина.

— Не видумую, а кажу правду. Мені набридло вже сидіти у цій провінції, вона не для мене, мене чекає велика державна робота.

Поміркувавши ще трохи над чимсь, Остап Антонович кинув столик і, обернувшись кілька разів біля скрині, заклопотано спитав:

— Парасю, чорнило та папір є у нас?

— Отам під іконою, — відповіла вона.

Остап Антонович дістав, що було потрібно до писання. Він розіклав папір, походив кілька часу по хаті, зупинився і, звертаючись до дружини, суворо наказав:

— А тепер спать! Забирай дітей і лізь на піч! Лізь без заперечень і негайно. Я буду зараз творити!

Параска Федорівна здивовано здвинула плечима і, покидавши на піч дітей, полізла туди й сама.

За кілька часу вони вмостилися й замовкли. Тоді Остап Антонович сів до скрині, підпер однією рукою свою надмірно велику голову і швидко почав писати.

V. Остап Антонович агітує населення за індустріалізацію

Другого дня Остап Антонович прийшов до сільради куди раніше, ніж завжди. Причини такого несвоечасного, сказати б, приходу були не тільки ті, що Остап Антонович ночував дома, а йдучи до сільради, не завернув по дорозі до Марфи Єреміївни, як це траплялося дуже часто. Причини цього були значно глибші. Це видно було з усього. З того, як Остап Антонович якось особливо поважно ступав, як він ніби на муштрі тримав голову, і з того, як горіло молодим захопленням його широке рожеве обличчя. Воно було сьогодні якесь особливо радісне, червоне, і те, що на ньому ледь-ледь лиснів теж рожевий і дрібненький, мов редилина, ніс, не переконувало, мабуть, нікого у видимій реальності. Ніс той глибоко пірнав поміж двома рожевими товстими, наче пухлими, щоками, ще більше підкреслюючи цю ірреальність обличчя. Тому, розглядаючи

рідкі, рудуватої фарби вуса Остапа Антоновича, кожний повинен був неодмінно переконатися в тому, що вуса Сватукові росли не на своєму місці, а обличчя було остільки незвичайним, що здавалось, ніби його механічно перенесено з якоїсь іншої частини тіла. Словом, воно було дорідним, дебелим і такого розміру, що цілком входить під селянське визначення, вкладене в коротку формулу «на йому хоч конем грай».

Але як би рано не прийшов Остап Антонович до сільради, як би він не хапався, поспішаючи, та прийти раніш від товаришки Тані, секретаря сільради, він не міг. Це з'ясовувалося тією причиною, що Таня поклала собі за завдання приходити ніяк не пізніше від селян, а вони ж завжди сходилися, як тільки починало сіріти. І не тому, безумовно, що мали багато справ до сільради — їх селяни розв'язують дуже швидко й дуже просто. Вони сходилися сюди послухати новин, дізнатися про поточні заходи влади й погомоніти. Впоравшись біля скотини, до якої вони встають, як тільки час трохи зверне зпівночі, кожний з них сідав до огірків з картоплею чи хліба з салом і, розрахувавшись із цим стандартним меню, ішов до сільради. Тут у веселому товаристві, в розмовах, що починалися від політики й закінчувалися обурливо одвертими інформаціями про найсвіжіші статеві зносини, проходять важкі ранки глибокої осінньої чвири.

Але сьогодні за тему їхньої розмови не була політика. Сьогодні відвідувачі мовчали. Очікуючи на те, що мав сказати голова, вони попихували крутий доморослий і важко, повагом спльовували.

Остап Антонович про щось зосереджено думав. Захоплений тим успіхом, який обцяла мати його нова п'еса, що звалася «Куркуль Гаврило Горлуватий, або від сільради до центра», Остап Сватуок мовчки дивився в центр людського натовпу і, мабуть, нічого там не помічав.

Оповіщені ще з учора, селяни посходилися до сільради й нетерпляче чекали на розпорядження.

Остап Антонович не поспішався. Розмірковуючи увесь ранок над тим, який колосальний ефект викличе його п'еса, він прийшов з цими думками до сільради і, захоплений ними, не чув і не бачив, що діялося навкруги.

Мовчала й Таня Таранущенко. І не тому, що їй нічого було сказати чи вона не знала, навіщо скликано сьогодні селян. Таня знала це і, знаючи, чекала, як і про що буде говорити з ними Остап Антонович. Її не цікавила, звичайно, форма цих розмов. Таня добре знала, як розмовляв Остап Антонович, знала, як він може і як він буде говорити. Її цікавило тепер інше. Таня згадувала, що було написано в Сватуковому листі, який заради своєї кар'єри лагодився погнати на роботу сотні селян, виписати на державні гроші дорогого скульптора й будувати нікому не потрібного пам'ятника. Адже ж у селі немає пристойного приміщення для школи, немає сільбуду, лікарня міститься в якомусь сараї, кооперація потребує коштів, млин громадський лишається недобудований, не випикується газет, журналів, нема потрібних книжок.

Але не так думав Остап Антонович! Постоявши якусь хвилину мовчки й помітивши, що натовп чекає на його розпорядження, Остап Антонович прокашлявся і, уважно озирнувши гурт, почав промову.

— Дорогі товариші! — сказав він голосно.

Натовп зворухнувся і, скосивши велике спільне рамено, переступив на іншу ногу.

— Товариші, у нас тепер культурна революція і третій фронт, — додав Остап Антонович і зробив паузу.

Таня скористалася з неї, покинула кабінет і теж прилучилася до натовпу, непомітно ставши позаду всіх.

— Я закликаю вас до свідомості, до будівництва соціальності, до стройки і відбудівництва. Хто той куркулик і гад, той буде неприменно протів нас, а хто совецький і активіст, той виполніть всьоцело, що йому звелить местна власть.

— Та кажи вже, чого ти хочеш, — вирвався із натовпу голос нетерпіння.

— Да-да, правильно! — підтвердило кілька інших голосів.

Остап Антонович змовк, пильно подивився на того, хто кинув ту репліку, і, зневаживши цю цілком доречну пропозицію, продовжував далі:

— Нам, товариші, треба ще багато зробити. Ми пленнікі капіталу...

— Ми капітал беремо в полон, — кинула навперебій Таня.

Натовп зворухнувся, одвернувся від Остапа Антоновича й звернув свої обличчя до Тані.

— От маладець дівка! — сказав чийсь голос, і всі його дружно підтримали.

Остап Антонович гнівно засопів. Зневажений несподіваним втручанням до його промови та таким нерозсудливим, як він думав, ставленням селян, він одразу ж підвищив голос і суворо вигукнув:

— Ні, ми ще пленнікі капіталу. Когда ж машини всі увозяться од закордону, а хліб не родить без дощу! Нам треба працювати і працювати. Сказано ж, що нам треба догнать і перегнать. Правда, товариші і граждане?

Натовп мовчав, очікуючи, певно, що на це скаже Таня. Але Таня теж мовчала.

— Правда? Спрашую вас, — із серцем запитав Остап Антонович, намагаючись змусити їх на підтвердження.

Але селяни мовчали.

— Так що ж, хіба нам не треба догнать і перегнать? Хіба неправильно про це написано? Неправильно, спрашую? — хвилювався Остап Антонович. Але селянський гурт продовжував змову мовчання. Може, кинута Танею репліка, упередження, з яким вони прийшли сюди, чи, може, порожнява Сватукової промови, але щось стояло на шляху до їхнього обопільного порозуміння.

— Так ми, значить, не можемо нагнати й випередити панів? — майже закричав Остап Антонович, украй знервованій їхнім зневажливим мовчанням. — Не можемо? — запитав він у відчаї. — Не можемо, спрашую?

— А чого ж не можемо? — весело відповів йому Махтей Мірошник, просовуючись наперед. — Нам раз плюнуть, — сказав він, дійшовши краю, і загадково змовк, зіпершись на довгий сучкуватий з вишнини ціпок.

— Бачте, товариші, — повеселішав Остап Антонович. — Бачте, товариші-незаможники. Навіть цей чоловік, що по-нашому до старательних хазяїнів належить...

— До куркулів, — сказала тихо Таня.

Натовп знову неспокійно хилитнувся, обернувся до дівчини і весело, ухвально заблимав до неї сотнею привітних очей.

— Та ні, брат, він не куркуль,— перебив її Остап Антонович.— Він у колектив перший записався, сам соз організує і кооперацію підтримує, сознательний і роботящий.

Натовп недовірливо глянув на Остапа Антоновича, перевів очі на товсту постать дебелиого куркуля Махтея Мірошника й зацікавився, очікуючи, що мав сказати Остап Антонович.

— Так, значить, доженемо й переженемо, діду Махтею? Можемо ми наздогнати й перегнати? — запитав Остап Антонович.

— Аякже! — відповів підбадьорений Махтей Мірошник.— Ми ж босі, а буржуазія обута. Нам легше,— серйозно додав він і, утікаючи від Сватукових очей, прожогом поліз між натовп.

— Це провокація! — гнівно вигукнув Остап Антонович.

Натовп розмашисто хилитнувся й весело зареготав. Бачачи, як Остап Антонович шохвилини мінився на обличчі, селяни реготали ще дужче.

— Ну й союзник! От сів ти, Остапе, з ним у сливи,— додав хтось із гурту.

— Я тебе за це в буцугарню! Що ти авторитетність і власть підриваєш! Це тобі не на базарі. Я тебе за цю контрреволюцію у пакетик і зразу ж...— мов на вогні крутився Остап Антонович.

Але Махтей Мірошник мовчав. Він дивився в землю, чуйно прислухався до того, що говорили його сусіди, та Сватуок і не ворухив жодним м'язом, так, ніби вся промова Сватукова була скерована зовсім не до нього.

Ображений такою вихваткою проти себе, Остап Антонович не міг подарувати її Махтеєві Мірошникові і, домагаючись, щоб той з'ясував щось, вимагав від нього вийти наперед. Але те, що Сватуок дуже сердився, а Мірошник тримав себе зовсім спокійно, зменшувало прихильників першого й збільшувало кількість тих, що співчували останньому.

— Та вийдіть сюди! — наказав Остап Антонович.

Натовп розтиснувся, і Махтей Мірошник без перепон підійшов до Сватука.

— Так ви мені скажете? — поставив категорично Остап Антонович, не відпускаючи його від себе й на крок.

Але Махтей Мірошник уперто мовчав. Він сумно дивився Сватукові в очі, і жодної тіні спокоху чи неспокою не було на його обличчі. Навпаки, пильно придивившись, можна було помітити в його очах прикриту рясними віями злу посмішку, за якою ховався новий дотеп і надії на те, що за нього його охоче підтримає вся громада.

— Чого ж ви мовчите? — гнівався чимдалі більш Остап Антонович.

— Товаришу Остапе Антоновичу, — долетів Танин голос. — Покиньте з цим, кінчайте збори! У нас роботи гібиль, — підійшла вона до Сватука.

— Ні, я його примусю зі мною заговорити! — вигукнув у гніві Остап Антонович. — Я його примусю!

Гурт підступив ближче і напружено, з цікавістю, що її бракує навіть дитині до нової цяцьки, стежив, що ж буде, явно співчуваючи Мірошникові, до якого зовсім безпідставно на цей раз сікався Остап Антонович.

— Киньте, Остапе Антоновичу, — повторила Таня.

— Я його примусю! Ви зі мною заговорите! — закричав він і взяв Мірошника за плечі.

Але той мовчав.

— Так ви не будете говорити? — страшно крикнув Сватуок.

Махтей Мірошник тихо всміхнувся і заперечливо покрутив головою.

— Чого? — вигукнув Остап Антонович.

— Мене ж позбавлено голосу, — відповів він лагідно.

Гурт ніби одразу тріснув, зайшовся страшним рего-том і, регочучи, почав розбігатися в усіх напрямках.

— Ну й удаха ж! Ну й дід Махтей, ну й сказав! — долітали до Сватука репліки захоплення, а він стояв збитий з пантелику, розгніваний і вкрай знервований.

— Остапе Антоновичу! Остапе Антоновичу, киньте цю історію, — переконувала його Таня. — Говоріть, що ви хотіли, та давайте до роботи. У нас справи є негайні. Сьогодні ж хтось приїде, ви казали...

Та Остап Антонович цього не чув. Він стояв рівно, часто блимав рудими віями й ніби чекав, доки вщухне той страшний, образливий для нього регіт.

— Остапе Антоновичу, — повторила Таня, — скажіть, що ви хотіли, та давайте до роботи, — взяла вона його за руку.

— Ну ладно ж,— вимовив загрожуючи Остап Антонович.— Сьогодні всі ви будете камінь возити. Пам'ятник на майдані будемо будувати.

— Кому? — запитав хтось.

— А твоє яке діло? Сказано возити — значить возити,— обізвав його Остап Антонович.— Що ви — мало ще сміялися?

— Та ти не ображайся, Антоновичу,— сказав сивий ділок.— Ти ж знаєш діда Махтея, а що голосу його позбавлено, так це ж істинна правда,— додав він і, моргнувши до товаришів своїм зчервонілим оком, пішов до виходу.

Повз вікна майнула парокінна бричка, і, порівнявшись із ганком сільради, зупинилася. З брички підвелася невеличка, закутана в чорне постать, озирнулася навколо й злізла додолу.

Таня підійшла до вікна, і, коли та постать недбайливо підбила вгору чорного з нерівними крисами капелюха, Таня легко впізнала в ній знайоме обличчя провінціального праксителя.

— Скульптор приїхав,— повідомила вона Остапа Антоновича.

Сватюк миттю підхопився з місця і, як стояв, побіг зустрічати такого бажаного гостя.

За хвилину вони увіходили разом до кімнати, і, низько розкланюючись, скульптор знайомився із Танею Таранушковою.

— Введенський,— назвав він м'яко своє прізвище.— Георгій Аристархович,— почувла Таня його притишені, сказані з великою пошаною до себе слова.

— Товаришка Таня,— кинула дівчина, мабуть, щоб вдарити несподіваним дисонансом і, майже вирвавши від нього руку, пішла до дверей.

До сільради якраз тепер зайшов товариш Сизон, перший секретар комсомольського осередку села Ганджів, якому Таня встигла розповісти не тільки про Сватюкового листа. Він знав, що сьогодні мав приїхати скульптор.

— Я прийду хоч одним оком глянуть. Зроду не бачив ще живого скульптора,— говорив Сизон учора, і Таня йому не заперечувала.

— Де ж наш герой? — запитав Сизон, узявши теплу Танину руку, безнадійно одшукуючи Сватюка.

Таня показала на кабінет.

— Він сьогодні лагодиться поїхати в Глухів. Хоче, як він сказав, ще раз подивитися на голову окрвиконкому.

Сизон глянув на Сватюків кабінет і ледь-ледь посміхнувся.

VI. Щасливе повернення Остапа Антоновича з Глухова

Параска Федорівна довго поралася біля печі, годувала дітей і аж тоді розбудила Остапа Антоновича. Він пізно повернувся з Глухова і, дуже стомлений далекою дорогою, повинен був, на її думку, добре відпочити.

Параска Федорівна з природи була людиною доброю, уважною дружиною і, незважаючи на всі, сказати б, вибрики Остапа Антоновича, от як, наприклад, із Марфою Єремівною, любила свого чоловіка. Цю любов до нього вона викохала протягом п'ятнадцяти років їхнього подружнього життя, загартувала її в його зрадах і, виплекавши, не хотіла розлучатися з нею.

Параска Федорівна підійшла до ліжка, на якому спав Остап Антонович, і вражено зупинилася.

— Що з його вусами? — запитала вона вголос, помітивши, що вуса Остапові Антоновичу помітно подовшали й стали трохи чорнішими. Не вірячи собі, Параска Федорівна нахилилася ближче і, придивившись, легко впізнала, що вуса Остап Антонович наліпив собі.

— З якої речі? — сказала вона й розпачливо і гнівно шарпнула чоловіка за руку.

Остап Антонович поворухнувся, але не прокинувся, і, мов навмисне, повернув до неї другу скроню.

— І тут щось! І тут він наліпив, — зупинила Параска Федорівна свої очі на його правій сквиці. — Ну, до чого воно тобі? Ну, навіщо воно тобі? — з сумом запитувала дружина, пильно розглядаючи велику, штучно наліплену родинку. Придивившись пильніше, вона впізнала в ній щось знайоме, залишила Остапа Антоновича й одразу перевела очі на стінку.

Там серед численних фотографій висів знімок голови окрвиконкому — товариша Пимона Сотника. Пильно розглянувши його, Параска Федорівна безпомилково встановила, звідки саме перейшла на Остапа Антоновича та штучна родинка.

— Може б, чоловік її з охотою здер, та не може,— сказала Параска Федорівна, розглядаючи малюсіньку, як крапка, родинку на фото товариша Сотника,— а ти наліпляєш,— обернулася вона до сонного чоловіка. І, сказавши ще щось не дуже образливе, але й не дуже приємне, Параска Федорівна повернула свої очі знову до стіни. Але на цей раз вона зупинилася не на фото голови окривконкому. Параска Федорівна почувала якусь нез'ясовну образу з того, що зробив собі Остап Антонович, і, кохаючи його, вона, цілком натурально, шукала якогось виправдання чи принаймні заспокоєння. І як звичайній людині для її спокою та щастя треба зовсім небагато, то й Параска Федорівна швидко знайшла його.

Поминувши своїми гострими очима десятки різних фото, вона зупинилася на одному і зразу ж мов прикипіла. Та й було ж з чого їй захоплюватися. Це було фото Остапа Антоновича, фото, яке він прислав їй у перші ж місяці їхньої розлуки, коли після одруження пішов служити до царської армії.

Параска Федорівна довго дивилася на нього й, любуючись, не могла одірвати очей.

— Кінь який! — прошепотіла вона захоплено, уявляючи того коня в дійсності.— Басує, з ніздрів дві цівки вогняні вилетіло, з-під копитів ніби вогненний пил летить, і уздечка, мабуть, золота. А шабляка в руках он яка! — зітхнула Параска Федорівна, легко обдурена дешевою бутафорією провінціального фотографа.— Остапчику! — вимовила вона ніжно і знову підійшла до ліжка.

— Паша? — здивовано запитав чоловік, розплющив очі і озирнувся, немов не вірячи, де він.

— Що, ти не впізнаєш?

— Та знаєш, Пашо, я так ізвик до номерів у готелях що просто не віриться,— одповів Остап Антонович.

— Та хіба ж там так уже й добре? — здивовано запитала дружина.

— Ууу, замечательно! Редко, Пашо! — підвівся Остап Антонович.— Чай, сахар і какаво — усе тобі на місці, ти пан-паном, і гроші в кишені! Страсть, як там добре!

Параска Федорівна подивилася на нього пильніше, заклопотано глянула по хаті і, повагавшись, нарешті запитала:

— Що, скульптор не приходив ще?

Остап Антонович не одповів їй. Він підвівся на ліжку,

дістав із бокової кишені піджака пакет із фотографіями, витяг звідти одну і мовчки, багатозначно посміхаючись, подав її дружині.

— Це останній знімок товариша Пимона Сотника. Скажи, Пашко, хто це? Я чи він? Е, та ти й не впізнаєш. Не впізнаєш! — захоплювався Остап Антонович.

— Не можу признати, що між вами є щось спільне, — промовила холодно дружина. — Це мужчина який, а ти...

— Трошки лоб у мене нижчий. Це правда, Пашко, але я ж підголю його! Це правда, про це мені казала й Марфа...

І тут захоплення Остапа Антоновича увірвалося.

— Значить, ти вже й з нею радився, — з обуренням запитала Параска Федорівна і сильно хряпнула по полу кулаком.

— Ні, — збрехав Остап Антонович. — Я заходив якомсь, і вона казала, що коли б мені не лоб, то я був би в точності схожий на голову окрвиконкому. Лоб заважає, один лоб, — повторив кілька разів, не знати для чого, Остап Антонович. І як помітив, що дружина трохи заспокоїлася, він заклопотано спитав:

— Що, скульптор не приходив ще?

— Він швидко буде. Приходив учора і сказав, що прийде раненько, — з сумом закінчила дружина.

— Тоді подай мені живенько штани. Треба приготуватися як слід. Він сьогодні почне ліпити. А каміння навозили багато?

— Хіба ти не бачив? — запитала без співчуття дружина.

— Я бачив, але вночі не видно. Багато?

— Багато на тебе лайок чула, а чи багато каміння навозили — сам побачиш, — одповіла Параска Федорівна, подаючи чоловікові штани й над чимсь розмірковуючи. Помітно було, що її щось дуже хвилювало, але що саме — вона не говорила.

Походивши якийсь час з тими думками й переконавшись, що Остап Антонович не мав наміру нічого змінювати з того, що намітив, Параска Федорівна підійшла до чоловіка і м'яким, майже благальним голосом спитала:

— Остапе, як же бути нам із сусідами?

— А що? — весело запитав її Остап Антонович.

— Соромно ж! Ну як хто побачить тебе отаким? Усі ж знають, який ти був...

— Що саме? — широким здивуванням Остап Антонович.

— Та вуса, цятка оця чорна на щоді, ботинки — як дві качки. Соромно ж буде і в вічі людям глянути...

— Забобони! — одповів різко Остап Антонович. — Хай кожний живе так, як йому подобається.

— Ну, а як прийде хто до нас та побачить, — із сполохом у голосі запитувала Параска Федорівна, домагаючися від нього цілком конкретної відповіді.

— Нехай бачить, — непохитно одказав Остап Антонович.

— Знаєш що, Остапку... Я не буду нікого пускати. Скажу — ти хворий або що...

— Але ж я буду в сільраду ходити?

— Отаким? — ще більш здивувалася дружина.

— Таким! — різко одповів Остап Антонович.

Параска Федорівна змовкла. Вона бачила, що Остап Антонович стоїть на своєму непохитно, що їй його не переконати й не повернути на щось інше.

Скорившись цій неминучості, Параска Федорівна кинула чоловіка й заходилася поратися по хаті.

— В хаті треба все попереставляти. У нас дуже вже по-селянському. Треба, щоб хоч трохи було як у приличнім домі, — наказував Остап Антонович, підводячися на ліжку.

Параска Федорівна запитально глянула на чоловіка і, нічого не одповівши йому, знову нахилилася до локанки.

— Мисник з мисками треба геть винести. Лаву — теж, скриню викотить насеред хати, піч завісити рядниною, а дітей гребати до сусідів чи до бабусі на ці дні одправити, — додав Остап Антонович, устаючи з ліжка.

Параска Федорівна мовчала.

— Ти чула? — запитав він, підвищуючи голос й погрожуючи дружині.

— Чула!

— Ну, так чого ж мовчиш?

— Не хочу того робити! — рішуче заявила дружина.

— Як «не хочу»? — вигукнув Остап Антонович. — Як ти смієш так говорити? Як ти можеш так говорити?

— Чого ти кричиш? — розгнівалася Параска Федорівна. — Я тобі не попадаю! Там кричи. Малу знайшов?

— Ти знов із попадаю! Я ж тобі скільки разів гово-

рив,— обурився Остап Антонович.— Я тобі скільки разів говорив...

— А звідки ж ти такі порядки виніс? — перебила його Параска.

— З города! — відповів Остап Антонович.— Там так замечательно, у номерах! Ніяких тобі мисників, стіл посередині, ліжко під ширмою, і ні тобі печі, ні тобі лав. Чисто, окурратно і харашо.

— А на чому ж тоді сидіти? — резонно запитала Параска Федорівна, озираючи вбого мебльовану кімнату.

— А так! — неясно одповів Остап Антонович.

— Як, на підлозі?

— Я тобі стільці сьогодні привезу, а завтра у мене будуть товариші. Я буду їм читати свою п'еску.

— Хто в тебе буде? — стривожено запитала Параска Федорівна.

— Усі,— неясно одповів їй Остап Антонович.

— І та товстозада прийде? — не стримала своєї зневаги дружина.

Остап Антонович удав, що нічого не зрозумів, і мовчки запитливо дивився їй в обличчя.

— І попадає буде? — спитала та просто.

Остап Антонович не одповів Парасці Федорівні на запитання й почав умовляти її, доводячи, як потрібно йому запросити на цю читку всі інтелігентні сили Ганджів.

Параска Федорівна довго мовчала, не здавалась, але коли Остап Антонович довів їй, що від того, як буде сприйнято цю п'есу, залежить його кар'єра, залежить все їхнє майбутнє життя, дружина нарешті скорилася й цілком погодилася на всі чоловікові пропозиції.

— Буде Танька, Сизон Лихвицький, Марфа Єреміївна, скульптор Введенський, голова капели, той, хто привіз борців, а може, ще хто й з центра приїде! Я їх запрошував...

— Звідки? — сполошилася дружина.

— З Глухова,— впевнено заявив Остап Антонович і, згадавши про цю читку, пригадав разом і про те, що добре було б гостей попоштувати чаєм.— А де ж узяти чайника підходящого? — заклопотано спитав він.— Може б ти, Пашко, поспитала десь.

— А той казан, у якому я борщ на різдво та великдень варю? Якраз для компанії.

— У казані не можна,— заперечив Остап Антонович.— Для такої інтелігентної кумпанії казан ніяк не підходить,— категорично заявив Сватуок.

— Тоді доведеться десь позичати,— журячись, сказала Параска Федорівна.

— Підеш до Мірошників. Скажеш дідові Махтеєві, що я на нього вже не гніваюся. Візьми у нього самовар, і там ще чого. Він же, гад, під голод усього навимінював.

— Піду,— одповіла неохоче Параска Федорівна.— Не люблю я до них ходити, та й люди вже гомонять. Кажуть, що ти власть Мірошникові продаєш, випиваєш із ним і кумпанію маєш. Він сміється з тебе і власть підриває.

— Пусте, Пашко,— заспокоював її чоловік.— Сходи, а я тимчасом допишу п'єску мою. Де вона?

— Яка? — здивовано запитала Параска Федорівна.— Про що ти?

— П'єска моя! Написана на білому папері і загорнута у синеньку обгортку. Під богом отут стирчала!

— Я ж її взяла,— винувато посмутніла дружина.— Я не знала...

— Куди? Ти її, може, викинула? — злякався Остап Антонович.— Куди ти її діла?

— Сало замотала, як на базар несла. Я ж не знала,— виправдувалася Параска Федорівна.

— Так ти ще й сало продаєш? — скипів Остап Антонович.— Ти, значить, ще й сало продаєш? — кричав він, не знати з чого гніваючись — чи з того, що дружина продавала останні шматки сала, чи з того, що разом із салом на базар пішла і його п'єса.

— Треба було мила купити. Я тільки один шматочок. Я знаю, кому продала. Може, вона ціла. Я побіжу, може вона ціла.

— Що ціле? — запитав Остап Антонович, все більш насуплюючи брови і підвищуючи тон.

— Та п'єса ж твоя! Я побіжу,— винувато заявила дружина.— Я швидко. Я зразу,— хапалася Параска Федорівна, дбаючи якось загладити свою провину.

— Щоб за одну хвилину! Коли ти її продала?

— Вчора раненько. То люди не дуже грамотні. Може, вони ще не закинули її.

— Біжи,— наказав їй Остап Антонович і, схопивши руками голову, глибоко замислився.

— П'еса! Те, над чим цілу ніч сидів. Те, що було для мене всім — пропало. Пропало для мене найдорожче в світі! Чому не документи? Чому не гроші? — важко закінчив Остап Антонович. Він сумно похилив голову і геть пішов до вікна. Тут Остап Антонович обіперся на лутку рукою, повернув трохи голову, згадав щось і враз захолов.

— Лоб же ще не підголений,— промовив він майже трагічно.— Пашо, де моя бритва?

— У миснику, там, з лівого боку,— сказала дружина, накинула на плечі велику чорну хустку і геть побігла з хати.

Остап Антонович повагом підійшов до мисника, дістав звідти бритву, подивився на неї якусь мить і одіклав набік.

— Треба раніш мисник прибрати,— вирішив він і узявся рукою за край, намагаючись зрушити, щоб трохи спустити його. Але не встиг Остап Антонович спустити того мисника й на кілька сантиметрів, як друга ключка, що він висів на ній, несподівано й враз стрибнула донизу, мисник сковзнувся і, перехнябившись, вигорнув із свого черева з півсотні полумисків.

— Ой! — вигукнув злякано Остап Антонович разом з дужим брязкотом найдешевшої порцеляни та тріскотом опішнянської глини.— Це на нещастя,— додав він, і, як помітив біля воріт знайому постать скульптора Введенського, він миттю скочив з долівки й ухопився за двері.

— Не впушу! Нізащо! — вимовив Остап Антонович перелякано.— Щоб ще й він побачив отаке!

Прикрутивши двері, Остап Антонович почав згрібати крихкі черепки. Він поспішався, щоб неодмінно зібрати їх, доки повернеться Параска Федорівна, хвилювався, низько прихилиючись до долівки, боявся щоб скульптор не заглянув у вікно й не побачив його.

VII. Остап Антонович створив п'есу, реорганізував побут і переміг Параску Федорівну

Раніш ніж розповідати про Остапа Антоновича далі, ми повинні задовольнити природну цікавість шановних читачів і без сюжетної тяганини й бюрократизму заявити про те, що продана Параскою Федорівною п'еса зна-

йшлася. Вона знайшла її у тої самої молодиці, якій вчора продала сало. Молодиця та жила аж на другому кутку села, але Параска Федорівна збігала до неї за найкоротший час, і не встиг Остап Антонович зібрати й черепків, як вона вже була дома. Побачивши, що наробив чоловік, Параска Федорівна люто розгнівалася. Вона хотіла налетіти на нього з лайкою, та, розгорнувши поли свитини й доставши звідти кілька до краю засалених шматків паперу, одразу стишилася й перенесла свій гнів мовчки. Параска Федорівна почувала свою провину і тому не тільки не вилаяла його за полумиски, а навіть не сказала й слова за те, що довгої лави вже не було в кімнаті, а посагова ніколи й ніким не порушена скриня, у великих яблуках та не менших жовтих грушах, стояла посеред хати. По хаті вештався заклопотаний Остап Антонович і найпильніше придивлявся до кожної речі, уважно оцінював її місце й значення. Дійшовши до широкого полу, місця, де взимку спала покотом уся родина Сватуяків, Остап Антонович довше зупинив на ньому свою увагу. Потримавши так якусь мить свої очі, він категорично сказав:

— Піл теж треба винести. Тут буде працювати скульптор.

Параска Федорівна мовчала. Їй не вистачало душевної стійкості, щоб стати із чоловіком до бою, але й погодитися на його пропозицію вона теж не могла.

— Ну, це вже хто зна й що буде,— сказала вона тихо, силуючись не виявити свого настрою.— На чому ж ми будемо спати? Дітей же не будеш цілий день на печі душити, або в холодній хатині.

— Я їх уже одправив до сусідів!— відповів Остап Антонович.

— До сусідів?— здивувалася дружина.— Та як же це так? Хто ж там їх догляне?

— А мені яке діло! Вони тут будуть заважати. У скульптора важлива робота, мені треба позірувать, а вони бігатимуть та реготатимуть, язики повисолоплюють, ягодицями світитимуть, носами сьорбатимуть. Я не хочу такого сорому,— пояснив Остап Антонович свої заходи такої трохи незвичайної профілактики.

— Але полу я не винесу,— категорично заявила Параска Федорівна.— Він не заважатиме!— додала вона як пояснення.

— Винесеш,— підвищив голос Остап Антонович. І помічаючи, як хутко росла в ній упертість, він вирішив наступати перший.

— Не винесу! — крикнула Параска Федорівна і миттю вискочила за двері.— Не прийду й додому! — закричала вона.

Остап Антонович не сподівався на таке закінчення розмови і, будучи сам безсильний упорядкувати в хаті як слід, кинувся її наздоганяти.

— Раз у житті! Уваж мені! Уваж, Парасю. Сьогодні ж починається у мене нове життя. Ми після цього переїдемо у город, я буду за члена овика, я буду мати там настоящу кімнату і добру платню. Я... та я не знаю, що я буду мати,— хвилювався Остап Антонович, тримаючи Параску Федорівну на перелазі. І хто зна, скільки б ще довелося Остапові Антоновичеві її умовляти, коли б на шляху не з'явився скульптор Введенський.

Побачивши його, Параска Федорівна одразу здалася, перелізла назад через перелаз і миттю подалася до хати.

Остап Антонович пішов слідом за нею. Він не хапався йти: може тому, що надмірні турботи із возінням каміння, приготування до скульпторських сеансів та довгі умовляння Параски Федорівни стомили його вкрай, а може й тому, що він хотів, щоб скульптор побачив його на подвір'ї, зайшов до нього й почав уже свою роботу.

«Може, він ізнов не до мене», боязко думав Остап Антонович, непомітно озираючись до Введенського і пильнуючи, куди той прямував.

Переконавшись, що скульптор ішов просто до нього, Остап Антонович підбадьорився і, обернувшись, весело закрокував йому назустріч.

Зближуючись із майстром, Святюк захоплено думав про те, якої колосальної ваги роботу має виконати цей скульптор.

«Ні одного випадку на цілий СРСР. Ніде немає нічого подібного, щоб голова малопомітної сільради був так рішуче подібний до голови окрвиконкому. Немає ні одного випадку на цілий СРСР, щоб цей же самий голова сільради мав талант не менший, а може ще трохи й більший, ніж у батька Тараса. Обличчя — мов два брати, зріст однаковий, очі у обох карі, губи у обох тонкі, голос у обох майже однаковий, і прізвища у обох на «си» починається», захопився Остап Антонович, не помітив-

ши навіть того, як до нього підійшов Введенський і, чомно привітавшись, зупинився.

Остап Антонович раптом прокинувся, ввічливо привітався з ним, узяв його за руку і тихо повів до хати.

«Почалося-таки», мріяв щасливо Сватюк, улаштуваючи Введенського для роботи.

«Почалося — і, може, за кілька днів я, мов вилитий, стоятиму на високому постаменті. Вулицею будуть проходити люди, і кожний, зупинившись проти пам'ятника, скаже:

— Ось яка пошана до людей із талантом і великого масштабу. Ось кого треба шанувати та берегти, не пускати у центр і гаряче любити. Не зуміли: пішов товариш Остап Антонович Сватюк у центр. Там йому місце, там йому почоти всякі, а ми без нього, як курчата без квочки, пропадом пропадаємо».

— Товаришу Сватюк,— сказав скульптор, помітивши його надмірну зосередженість.— Чи я можу починати?

«А щоб нас не змішували,— розмірковував далі Сватюк,— я підпис потихеньку наліплю, мов, пам'ятник Остапові Антоновичу од благодарного населення Ганджів», вимовив Сватюк останнє слово, немало здивувавши цим скульптора Введенського.

— Остапе Антоновичу,— звернувся він голосніше, здивований з того, що почув.— Чи можна починати?

— Це я про справи різні,— одповів йому Сватюк, зашарівшись, і винувато заблимав очима.

— Нам треба починати,— заявив скульптор.

— Охоче,— сказав Остап Антонович уривчастим баском, намагаючись в такий спосіб імітувати голос і тембр Пимона Сотника, голови Глухівського овика.— Охоче, охоче,— додав він і навмисне повторив те слівце, що його майже завжди повторював за різних випадків Пимон Сотник.

Введенський приготував матеріали, уместив Остапа Антоновича, поправив його кілька разів і аж тоді почав накреслювати загальні лінії.

Попрацювавши якусь годину, він пригадав щось дуже важливе, кинув роботу і звернувся до Сватюка з таким запитанням:

— Остапе Антоновичу! Я чув, що пам'ятник спочатку лагодилися ставити Шевченкові, а тепер виявляється, що Сотникові.

— Передумали. Але про це краще мовчіть. Я хочу для нього сюрпризик зробити,— відповів Остап Антонович.— Нам же краще поставити щось сучасне, а тут ще й співпадіння таке. Як не як, а така подібність, як у мене з товаришем Пимоном Сотником, рідко зустрічається.

Сватюк навмисне змовк і чекав, що скаже Введенський.

— Правда ж, товаришу? — запитав Остап Антонович, очевидно ображений скульпторів мовчанням, захоплюючись таким винятковим випадком в історії.

— Да,— сказав скульптор.— Подібність якась ніби єсть!

— Хіба тільки єсть? — з легкою образою в голосі запитав Остап Антонович.— Хіба ми не як дві краплі води?

— Не зовсім!

— Ну, то вже ви не кажіть! Марфа Єреміївна, на що вже жінщина строга, переборлива й точна, а сказала, що якби поставити нас поруч, так трудно й розібрати — де товариш Сватюк, а де товариш Сотник.

— Хто це? — поцікавився Введенський.

— Та тут одна. Я ось скоро буду читати мою п'єску, і вона буде. Вас теж запрошую, товаришу Введенський.

— Дякую! Дуже дякую,— одповів скульптор.— А тепер, будь ласка, ви вільні,— додав він, дістав із своєї валізи велике полотнище й накрив ним хаотично порубаний кам'яний краєць.

— Оце й усе? — широко здивувався Остап Антонович.

— Ні, я ще буду кілька разів просити вас, а потім ви дасте мені всі Сотникові фотографії,— одповів на його подив скульптор.

Сватюка, певно, це не задовольнило, бо, помовчавши трохи і зваживши скульпторів настроїв, він з помітним невдоволенням заявив:

— Я не розумію, товаришу, навіщо вам його хвотграфії?

— Я повинен використати все. Ви мені будете для загальної схеми, а характер окремої людини, ну, в даному разі, Сотників, я маю впізнати, коли не з нього, то хоч з його фотографії.

— Я добре знаю його характер,— заявив Сватюк.— Я ж був оце аж кілька днів у Глухові, бачив Пимона Олексійовича і вже до тонкості все ізучив. Його характер такий в точності, як і мій. Ми не любимо ворогів, суворі

до роботи і скромні робітники нашої революції. Ми і тут, як брати, і я йому, знаєте, так подобався, що коли був окружний з'їзд Рад, так він мене, брат, у театри і кіна водив! Там, брат, характер! Золото, а не чоловік!

Введенський терпляче мовчав, доки Остап Антонович не закінчив своїх думок; а як він стих, скульптор сказав:

— Ви мене не зрозуміли, товаришу Сватюк. Я говорив про характерні особливості товариша Сотника. Про його зовнішній вигляд, про його, так би мовити, внутрішній зміст, про те, що він повинен мені зазвучати якось, не так, як ви, чи хто. Кожна людина має свій тон. Вона є особливою і звучить зовсім по-своєму.

— Це правда, товаришу Введенський,— сказав переривчастим басом Остап Антонович.— Я це до точності зрозумів, як тільки почув Пимона Олексійовича.

Розповідаючи, Остап Антонович намагався неодмінно імітувати Сотників голос.— Це правда, але прислухайтесь, товаришу Введенський, добре до мене, і ви почувете, як звучить товариш Сотник. Чого ви посміхаєтесь? Переконую вас! Єй-ей, правду кажу! — запевняв Остап Антонович скульптора, намагаючись говорити густим баском, хоч через те, що його природний писклявий голос зривався на вищі ноти, басок той був дуже слабенький, переривчастий, смішний.

Введенський довго слухав і, ніби тільки зараз зрозумівши, чого домагався Остап Антонович, погодився на те, що поміж Сотником та Сватюком дійсно є велика подібність.

Остап Антонович лишився з цього дуже вдоволений, а Введенський, прощаючись, просив його нікуди не ходити з дому.

— Це потрібно для моєї роботи,— з'ясовував скульптор.— Я хочу, щоб на вас ніхто не впливав, щоб ви нікого не бачили і щоб вас ніхто не бачив.

— А як же бути з читанням моєї п'єски? — затурбувався Остап Антонович.— А як бути із сільрадою?

— Якої п'єски? — спитав Введенський.

— Моєї п'єски. Тієї, що я її готую до приїзду голови овика. Я повинен її зачитати на нашій вечорниці, а потім негайно ж ставити. Ні, я так не можу! Я повинен працювати як слід і буду скрізь ходити!

— А вона є у вас?

— Трохи лишилося дописати,— одповів Остап Антонович.— Я це живо. У мене вже все чисто в голові стоїть.

— То й дописуйте! Коли готуватися до свята, то вже готуватися. А те, що ви будете сидіти вдома, піде нам лише на краше. Швидше зроблю погруддя і швидше закінчите свою п'еску,— умовляв його Введенський.

— А сільрада ж як? — резонно запитав Сватюк.— Не можу!

— Там Таня за вас все зробить! Вона таке виробляє, що аж страшно.

— Що? — сполошився Остап Антонович.— Ви були там і бачили? — запитав він скульптора.

— Бачив,— посміхнувся Введенський. Посмішка звилася, мов слизький вуж обкрутив усе обличчя, і згасла в його хитреньких сірих очах.

— А що, скажіть? — більш зацікавився Остап Антонович.

— Завозила вже те багно, що про нього на всю округу було розмов, навозила силу-силенну цегли, ремонтує сільбуд, лікарню, організувала комсомол, організує соз...

— За цих п'ять днів! Як я не був? — здивувався Остап Антонович.

— Не знаю,— одповів Введенський.— Я ж недавно приїхав. Звідки ви її видрали таку, Остапе Антоновичу?

— З Харкова приїхала. Вроді як доброволець на селянський фронт,— пояснив Сватюк.

— Недаремно,— трохи невиразно промовив Введенський і, попрощавшись, пішов.

Остап Антонович випровадив його до воріт, і не гаючись, повернувся до хати. Тимчасом до хати зайшла і Параска Федорівна. Вона поникала по кутках, глянула в той бік, де під сірим полотнищем вирізнявався краєць незвичайно білого каменя і, трохи помовчавши, тихо спитала:

— Робив уже?

Остап Антонович наче тільки на це й чекав. Почувши таке Парасчине запитання, він по-молодечому обкрутився на місці, підбіг до того крайця каменя, трохи підняв сіре полотнище й захоплено вимовив:

— Тут, брат, точ-у-точ. А така схожість поміж мною й товаришем Сотником навіть скульптора здивувала. В житті, каже, нічого подібного ще не бачив. Де не їздив, скільки не дивився, а такого, брат, не зустрівач. Історич-

чеський случай і редкосное явленіє сказав, брат, він,— захоплювався Остап Антонович.

— А я самувар уже дістала,— заявила дружина.

— По-українському, кажеця, буде це не самувар, а самограй,— вінс поправку Остап Антонович.— Я чув, як той, хто у номерах у гостиниці, ходив і так по-українському спрашував. Ну там, брат, і жисть же! — пригадав знову Сватюк про своє перебування в місті.

— Так, може, вже й не треба його?

— Як так не треба? — образився Остап Антонович.— Та п'єска ж моя через час буде готова! Треба, щоб усе було напоготові! Ану, давай живіше паперу та ручку!

Параска Федорівна кивнула на знак згоди головою, але з очей не пішла. Їй дуже не хотілося кликати до себе попадаю, і, розмірковуючи над цим, вона не знала: просити Остапа Антоновича, щоб він погодився на її вимогу й одмовив попаді, чи зціпити зуби і мовчки виконати все, що він велить.

Постоявши якусь мить, Параска Федорівна, мабуть, вирішила зробити останнє. Вона одчинила зелене віко, зібрала у скрині все, що було їй потрібно, кинула до чоловіка своє тихе «гаразд» і пішла геть з хати.

Остап Антонович розгорнув папір, подумав трохи, умочив перо в атрамент і старанно вивів:

«Дія IV. Опанас Антонович Сватюнецький, голова Градизької сільради, робить останню спробу врятувати голову овика, товариша Пилипа Сотенного, несподівано потрапляє до лап найлютішого куркульства і, врятувавшись із ворожих пазурів, попереджає цим передчасний розрив серця (з переляку — зазначив у дужках Остап Антонович) у голови овика.

Опанас Антонович (*урятувавшись з-під куркульського млинового каміння і прибігши хутчіше, ніж бігає Мірошників третячок, до помешкання сільради, вибиває двері й сумно кричить*). Товаришу Сотенний, товаришу Сотенний! Мене послано самим чудом, щоб врятувати вас. Ви, як і я, потрапили у цупкі лапи класових ворогів і куркулів, але я живий і я врятовую вас!

Сотенний (*голова овика, захоплено, із сльозами на очах і дрижанням у голосі*). Я врятований! Я врятований! Будьте ж ви прокляті, класові вороги, і всі, хто протів нас! Спасибі, товаришу Сватюнецький. Спасибі вам, товаришу Сватюнецький. Я не забуду вам цього ні-

коли і сьогодні ж кооптірую вас членом овику! Я не пошлю вас на міліцію чи там на освіту. Ви будете щодня засідати разом зі мною і щодня питимете зі мною ж справжній чай! О, як я вам вдячний, як я вам вдячний, товаришу Сватунецький! *(Голова овику знеможено падає, незаможники кричать ура, а куркулі дивляться налитими кров'ю очима й скрегоцуть зубами).*

Остап Антонович підвів голову, прочитав записане, вимовив захоплено «харашо» і, задоволено всміхнувшись, знов нахилився до паперу. Він кінчив дію й збирався поставити вже останню ремарку, але в цю мить двері несподівано рипнули, і за тим рипом до кімнати увійшла Параска Федорівна.

— Там до тебе прийшли якісь люди. Про землю щось питають. Кажуть, третій раз приходять,— повідомила вона.

— Цсс! — застережливо прошепотів Остап Антонович.— Я вже ось-ось напишу закінчення! Нехай ідуть до сільради. Там Танька, вона все їм розкаже.

— Так вони хочуть неодмінно з тобою порадитись.

— У мене якраз натхнення, і прошу мені не заважати,— заявив Остап Антонович і рухом руки показав, щоб Параска Федорівна миттю ж вийшла і зачинила двері.

Вона постояла ще трохи, зачекала і, як переконалася, що Остап Антонович не скаже їй більше ні слова, обернулася і тихо вийшла.

VIII. П'єсу закінчено. Остап Антонович міркує про свій талант та обов'язки до Ганджів

Багато турбот завжди мав Остап Антонович, але стільки, як їх було зараз, він ще ніколи не мав. Ніколи ще не доводилося йому працювати з таким напруженням, в якому проходили останні дні. Це було щось надзвичайне, щось виняткове, особливе!

З раннього рання до пізньої ночі Остап Антонович не знав, що таке відпочинок, не знав спокою, не знав утоми! Позування скульпторові, бігання до сільради й готування до генерального задуму в його плані — читки п'єси — одбирали геть увесь Сватуєків час. Та й не тільки одбирали! Було б жорстокою несправедливістю, було б неправним злочином, чимсь надзвичайним, коли б ми, за-

значаючи про це, змовчали б, з яким захопленням працював Остап Антонович і як він, не вагаючись, без застережень і найменших умов, віддавав усього себе на державні потреби, офірував своїм здоров'ям, своїми кращими роками й усім добробутом. Працюючи, він не зупинявся ні перед чим! Ніщо не могло збити його з раз наміченого правдивого шляху, з упевненої стежки. Він ішов до нього так, що коли б про Святюка писав дуже ідеологічно витриманий письменник, він почав би цей розділ приблизно так:

«Остап Антонович бадьоро розкрив очі, переможно одкинув дужою рукою міцні золоті кучері і впевненим кроком підійшов до лоханки, щоб рішуче помитися цілком фізкультурною водою. Умившись, Остап Антонович дзвінким металевим голосом сказав: «Раз»—і один чобіт мов приварився до його твердої ноги. Обернувшись, він сказав: «Два» — і за одну десятитисячну секунди Святюк був уже на вулиці. Тут перед його очима розлягалися неосяжні, але такі, що їх, без сумніву, переможе Остап Антонович, простори і рівний твердий шлях до світлого приміщення сільради. Остап Антонович зміряв той простір очима і, твердо вимовивши «чепуха», впевнено і твердо рушив уперед!»

І письменник той не помилився б! Саме так почував себе Остап Антонович, саме такі думки й настрої сповнювали останніми днями всього його. Він почував, якої ваги робота очікувала на нього в центрі, знав, що час, коли доведеться взятися за цю роботу, не за горами, і, знаючи про це, Остап Антонович не хотів лишитися боржником у свого рідного села.

— Ганджі мене дали для тієї роботи, що вже очікує на мене в центрі, і, перебуваючи тут останні дні, я повинен віддати їм усе, що зможу,— говорив Остап Антонович.

І це були не тільки слова. Остап Антонович суворо додержувався того погляду, що раз ти не зможеш чогось виконати, то про це не варт не тільки говорити, але й думати. І, міркуючи так, він дбав, щоб ці слова й мислі не розходилися з його вчинками. Тож, ухваливши зробити все, що тільки він був у змозі для Ганджів, Остап Антонович не тільки змобілізував себе на цю роботу. Він притяг до цього Параску Федорівну, всіх ближчих сусідів і навіть своїх малих дітей! Всі, на його думку, повинні

були відчувати, що за кілька днів не буде в Ганджах Сватюка, і через це всі мусили на його честь, на знак прощання Остапа Антоновича із своїм рідним селом, добре попрацювати.

— Ми не знаємо втоми, — захоплено говорив Остап Антонович, розминаючись з кимсь на дорозі. — У мене щитані дні, товариші! Треба збігати до млина, поглянути до сільради, подивитися, як із камінням для пам'ятника, перевірити, що робиться в кооперації, сходити до школи, а ще ж треба готуватися до вистави. — Так пояснював Сватюк свою нервовість і похапливість у роботі тим, хто, дивуючись з його надзвичайної безпредметної біганини, безплідної й нікому не потрібної, запитував, чому Остап Антонович так бігає.

— Та хіба ж ще буде мало днів? — дивувався якийсь безіменний ганджівський громадянин.

— Дійсно мало, — відповідав Остап Антонович і, задоволено посміхаючись, прощаючи випроводжав очима свого співгромадянина.

«Яка некультурність, нечутливість і відсталість, — думав Остап Антонович про таких людей. — Коли вже вони піднімуться до того, щоб орієнтуватися в подіях? коли вони нарешті виростуть з цієї глухої провінціальщини? — сумував Остап Антонович, незмінно думаючи, яка несправедлива і примхлива є доля людська! — Одному все: почот, повага, робота в центрі, любов найінтелігентніших людей, великий мистецький таланти, що швидко пережене й батька Тараса, а іншим — нічого. Коли ж буде та рівність і братство? Коли всі люди будуть жити щасливо? Схотів — намітив планок, і ти вже в центрі, схотів — навпаки. Сьогодні ти поет, завтра народний вождь і провідир — а як хочеш, або тобі набридло — знову поет. Мабуть, ще не швидко», зітхнув Остап Антонович, переступаючи той традиційний перелаз, через який лазила майже вся попередня українська література.

Переступивши, він, не озираючись, поспішив до хати, бо вже заходив вечір, а цього дня було призначено генеральну читку його п'єси. Може, за якісь кілька десятків хвилин до Остапа Антоновича повинні почати сходитися запрошені товариші, і поспішати Сватюк мав повну рацію. Не виходило ж, щоб Остап Антонович десь ходив, а гості сиділи самі! Остап Антонович розумівся на законах еле-

ментарної гостинності і, добре знаючи ці закони, розуміється ж, не міг свідомо їх зрадити чи забути про них.

«Кому-кому — тільки не мені порушувати культурність. Кому-кому — тільки не мені, єдиному, хто із гандживців знається на цій культурі, забувати про те, що ми повинні сповняти все в точності та ще й інших до цього навертати!» так сформулював свої думки Остап Антонович, уже переступаючи не перелаз, а невеличкий, до сінцив, поріжок.

— Здрастуй, дружино,— сказав Остап Антонович радісно.— Що, жива? Здорова? Весела й добра? — обняв він Параску Федорівну, зустрівши її у сінях.

— Там люди вже прийшли,— одповіла на його привітання дружина і, підвівши голову, з сумом подивилася на штучні Останові вуса, на його підголений лоб, на черевики.

— Хто, Парасю?

— Та ті ж, що п'єсу прийшли слухати,— неохоче пояснила Параска Федорівна.— А та першою прийшла,— не витримала-таки вона.

— Хто? — зацікавлено перепитав Остап Антонович.

— Та попада ж,— зневажливо додала Параска Федорівна, і, як згадала умову — бути ввічливою і ласкавою з гостями, чого від неї вимагав Остап Антонович, Параска Федорівна одразу ж знизила тон.— Чай ставити? — тихо запитала вона.

— Неодмінно! — сказав Остап Антонович.— А де вони — там чи тут? — показав він рукою на ті двері, що вели в хату, й на ті, що вели в хатину.

— Звичайно ж, там,— кивнула Параска Федорівна, показуючи на двері до великої хати і намагаючись перемогти злість та зрівноважити свій напружений, нервовий настрій.

Довідавшись про все, що його цікавило, Остап Антонович тихо підійшов до дверей, зігнув вказівний палець і обережно постукав ним у двері. Йому не відповіли, певно, не почувши. Тоді Остап Антонович постукав трохи сильніше, і, як з хати долетіло міщансько-стандартне «можна», він одчинив двері.

Увійшовши до хати, він чемно привітався й низенько вклонився.

— Очінь рад вас бачити. Прошу пробачити мені, що я так нерозбери-бери чого забарився.

— Пробачили вже,— кинула весела попадя.— Скидайте мерщій ваше пальто і давайте починать,— запропонувала вона, а як побачила, що Остап Антонович з чимсь вагався, попадя мерщій схопилася з місця і в одну мить стягла з нього пальто.

— От маладець! От женщина! Зразу видно, що українка,— захоплено промовив представник капели, маленький чоловічок у синій чумарці, із стручкуватими вусями. Він підвівся із свого місця й характерно підсмикнув штани.

— А я вам дуже вдячний. Ви справді-таки своя людина,— звернувся до цього чоловіка Остап Антонович, підійшов до нього ближче й по-приятельському потис руку.

— Од усього мого серця. Страшенно шкодую, що маса наша така ще некультурна і вам довелося у нас так прогоріти. Другий раз ми тих із цирком і на територію Ганджів не допустимо.

— Широ дякую,— сказав, підвівшись, чоловічок і знову підсмикнув свої штани, що, певне, означало не демонстрацію проти нахабної поведінки ганджівської молоді, про яку оце зараз мовив Остап Антонович, а зовсім навпаки — підтверджувало природну лагідність його тіла, войовничість духу та ту державну мудрість цих людей, що виявляється саме у цьому підсмикуванні неодмінних синіх штанів.

— Широ дякую,— повторив дрібненький чоловічок у синій чумарочці. Він полохко озирнувся навколо і знову сів біля скрині, зручніше вмощуючись і позираючи навколо.

— Немає за що,— одповів йому Остап Антонович, повернувся в інший бік і зустрівся очима з Танею.

— А, Тетяно Миколаївно! — вигукнув він весело і протяг до неї обидві руки.

— Це несправедливість! Я ображена! — дотепувала попадя.— Чому до неї такі привілеї? — запротестувала Марфа Єреміївна, схопилася з місця й стала поміж Остапом Антоновичем і Танею.— Я ревную,— вигукнула вона голосно, але не встигла ступити й кроку, як двері з хряпом розчинилися, і поміж Остапом Антоновичем й Танею стояла вже Параска. Федорівна. Очі їй кидалися двома голодними вовками, зуби дрижали, й нервово тіпалися сухі, чорні руки.

— Парасю,— злякано прошепотів Остап Антонович.— Не роби цього, я прошу. Соромно,— додав він, скориставшись з того, що Таня та Марфа Єреміївна почали якусь навмисне видуману, нашвидку імпровізовану суперечку.

— Як вона сміє, лахудра?! — прошипіла Параска Федорівна. Але, опам'ятавшись та зрозумівши, що на них же зараз дивилися всі, хто був у хаті, вона вгамувала свій гнів і тихо, але так, щоб усі чули, сказала:

— Так ви починайте, а я піду самувар настановлю.

— Самограй,— поправив її Остап Антонович.— Я чув, як був у номерах, що самувар по-українському самограй називається.

— Самограй,— поправилася Параска Федорівна, прямуючи до дверей.

Але напівдорозі її зупинили. Говорили Таня і секретар комсомольського осередку товариш Сизон. Вони умовляли Параску Федорівну швидше ставити самувар і неодмінно зараз же приходити, щоб послухати п'єсу.

— Та що там я з того пойму,— заперечувала Сватючка й рішуче одмовлялася бути присутньою на читці. І з того, що, одмовляючись, вона часто позирала на вуса та підголений лоб Остапа Антоновича, можна було легко зрозуміти причину її відмови.

— Йй соромно за цього чудака,— шепнув Сизон до Тані й показав очима на Сватюка.

— Зрозуміло,— погодилася Таня.— Коли б вона ще знала про той лист,— і Таня не договорила. Сизон пригадав листа, здригнувся усім тілом і, щоб не викликати зайвих підозрив, Таня повинна була рішуче зупинити його нестримний і недоречний регіт.

— Ану! — штовхнула його Таня в бік.— На все свій час,— суворо вимовила дівчина, і Сизонові одразу мов заціпило.

Тимчасом Параска Федорівна таки погодилася вислухати разом з усіма Сватюкову п'єсу і, одпросившись на хвилину, щоб тільки настановити самувар, обіцяла зразу ж повернутися.

— Без Параски Федорівни не починати,— заявила категорично Таня.— Зачекаємо!

— Не починати,— промовив чоловік у синій чумарочці.— Українська жінка завжди відігравала в нашій історії величезну роль. Пригадайте тільки Настю Скоропад-

ську, Кочубеївну і... і... і таке інше,— сказав чоловічок і знову, трохи підвівшись, підсмикнув сині штани.

Йому ніхто не одповів. Усі мовчали й нетерпляче чекали на Параску Федорівну.

— Може, ще й з центра хто приїде,— сказав поважно Остап Антонович.— От би свято було...

— Їм ще рано,— кинула Таня і, зиркнувши на товариша Сизона, загадково посміхнулася.— Тоді, мабуть, щоб підтримати за звичаєм компанію, мову вів далі Остап Антонович.

— А на відкриття пам'ятника п'еску треба приготувати. Може-таки, товариш Сотник приїде.

— Неодмінно приїде. Я це напевне знаю,— ствердила Таня.— Я знаю, що він уже готується. Це ж і справді неабияка подія! Пам'ятник Шевченкові, та ще в Ганджах,— закінчила вона.

Зачувши її останні слова, Остап Антонович весело блимнув очима і глянув на піч, де було заховане ліплене з нього погруддя, пам'ятник товаришеві Пимонові Сотникові, і перевів свій погляд на Таню. Очі їхні на момент зустрілися. Щоб не видати своїх планів, Таня привітно всміхнулася до Остапа Антоновича й знову повернулася до Сизона.

«Прекрасна дівчина,— подумав про Таню Остап Антонович.— От хто після того, коли я переїду в центр, буде мені за гідну дружину», вирішив він, намагаючись уявити, наскільки Таня краща за Параску.

Саме цієї хвилини одчинилися двері, і в хату ввійшла Параска Федорівна.

— Починайте,— запропонувала нетерпляче попадая. Всі погодилися на її пропозицію і, зручніше вмовившись, одразу принишкли. Стояв тільки Остап Антонович. Він розгортав білі аркуші паперу й помацки шукав для ніг зручнішої позиції.

Знайшовши її, Сватюк голосно прокашлявся, ніяково пом'явся якось мить на місці і, влучивши потрібний момент, рішуче виголосив:

— «Куркуль Дмитро Горлуватий, або від сільради до центра». Драма на п'ять дій і сім одмін, з прологом, епілогом і необхідними вставками. Діється на селі за наших часів,— прочитав урочисто Остап Антонович і, вичікуючи, змовк.

— Просимо продовжувати,— заявила Марфа Єремївна.— Мені назва дуже подобається. Чисто, знаєте, гоголівська або чеховська,— додала вона, бажаючи, очевидно, підкреслити цим свою неабияку обізнаність з класичною літературою.

— Да! — вимовила Таня, зітхнувши. І з того, як вона проказала своє «да», не можна було зробити ніякого висновку: схвалювала вона попадину репліку чи заперечувала її. І лише один Сизон, що сидів з нею поруч та був найкраще поінформований, миттю обернув до неї своє смагляве обличчя, стримано зворухнув товстими губами й знаюче посміхнувся.

— А мені не зовсім. Якось воно, знаєте... Немає того, що в Суходольського та й в усіх, де я бував і бачив,— заперечив маленький чоловічок у синій чумарці.— Чогось невістачає тут. Чогось невістачає,— клопотався він.

— Далі все буде. Все, що необхідно, буде,— запевняв його Остап Антонович, намагаючись переконати в цьому й решту слухачів, що сиділи непорушно й загадково мовчали.

— Ні, знаєте, я передчуваю! Немає тут того, що було у старих п'єсах. Немає у ній чогось такого, щоб про народ, про боротьбу.

— Як? — обурився Остап Антонович.— Тут настояща боротьба, бой: голова сільради, непомітний Сватуонецький, врятовує від куркульні голову окрвику і через це йде одразу на підвищення,— заспішив Сватуок.

Таня, що увесь час надто пильно стежила за Остапом Антоновичем, почувши це, одвернулася в інший бік і, як відчула, що їй не перемогти того реготу, який налягав на неї й примушував здригатися всім тілом, підвелася й повагом заходила по хаті.

Маленький чоловічок у синій чумарці промовив ще кілька малозрозумілих слів і, переконавшись, що на нього ніхто вже не зважає, змовк. Дочекавшись цього моменту, Остап Антонович трохи виступив наперед і, намагаючись зберегти цілковитий спокій і той урочисто піднесений тон, у якому він почав читати п'єсу, продовжував:

— Дійові особи:

1. Куркуль Дмитро Горлуватий — скритий враг радянської влади, чоловік років з 50. Дивиться за-

вжди скоса, підозрітельно і ненадможно. Чорний ніс, великі вуха, губи теж, лоб дуже низький.

2. Горпина Горлувата — його третя жінка, невідома, затемнена.

3. Тов. Сотенний — голова окривку, завзятий, витриманий, бадьорий і боевой. Боліє на порок серця.

4. Тов. Сватунецький — старий голова сільради, заслужений активіст, відданий і хоробрий; ступає сміло, в кожному рухові перемога й смерть ворогам; пописує у газетах і іноді, коли у нього є час, сочиняє.

5. Палажка Сватунецька — його малосвідома жінка. Ревнива й дуже затримує його розвиток та талант.

6. Отець Андріян — місцевий піп, сухий, як ключка; ходить помалу і завжди думає про панахиди. Скритий друг куркуля Горлуватого.

7. Мавра Юхимівна — його жінка, що не дуже любить свого чоловіка. Хоча й попадає, але жінчина сознательна, і в скорому часі передбачається, що буде активістка, — прочитав з підкресленням Остап Антонович.

Таня злегка штовхнула Сизона в бік, подивилася на Остапа Антоновича й хотіла вже щось сказати, але Сватюк перебив її:

8. Тамара Татко — місцева комсомолка, із міста командирована. Не любить ніяких мужчин, пундиків-мундиків, вродлива, передова і дуже сувора, як до мужчин.

— Нет спаса, — прошепотів Сизон. — Та це ж він про тебе так!

Таня посміхнулася і, певно, не бажаючи нікому видати своїх думок, знову вийшла, щоб заспокоїтись.

— Прочі ще — це не дуже важливий персонаж, — заявив Остап Антонович, докінчивши читати список дійових осіб.

— Далі! — нетерпеливилася Таня. — Далі читайте, — промовила вона, зрадницьки позираючи то на Сизона, то на Остапа Антоновича й, певно, чекаючи почути в п'єсі дуже цікаві подробиці.

— Пролог, — сказав Остап Антонович. — На селі, під час громадянської війни. Свище вітер, вие трое собак. Темно. Час, коли ще не зовсім давно проспівали перші півні. На сцену виходить рішучим кроком голова сільради Сватунецький і тихо каже:

— Вороги! (Голосніше). Де ж ви, вороги? (Ще голосніше). Підходь! Підходь, я маю охоту з вами силою помірятися!

Отець Андріян (ледве помітно з'являється, дишає вороже і очевидно, що йде на допомогу куркулям. Чорну контрреволюцію захоує за релігійними переконаннями і думає, що цього ніхто не помічає). Кхе — кхе! Святий боже, святий крепкий, святий безсмертний!

Сватунецький (злякано, до себе). І він іде їм допомагати? Народ кличе до братства? Ох! Ох! Ох!

Отець Андріян. Мені б тільки встигнути до тієї молодички.

Сватунецький (недовіжливо, з тривогою за революцію). Бреше він! (Чути десь гарматні вибухи). О, стріляють! Сило пролетарсько, пошли на нього гідну відплату!

Отець Андріян. Щоб чоловічок не застав і люди не побачили, вийди Марійко, вийди рибчино, поговоримо з тобою. Кхе-кхе!

Сватунецький. Боже, люди! Ви бачите, як він бреше? (Підходить ближче й пильно прислухається. В цей час десь роздається трьохдюймовий постріл, снаряд влітає із гармати, прилітає на кін, падає якраз біля попових ніг і розривається. Сватунецький не витримав, радіє й вигукує). Оце кара тобі за обман народний!

Отець Андріян (умираючи). О, будь же прокляте все, що я хотів робити. Правду казав.. Правду казав товариш Сватунецький. Мені більше не жити. Піду і вмру! (Береться за живіт, виходить за лаштунки і, чути, там умирає).

Сватунецький (погрозливо і стійко). Отак буде із кожним нашим ворогом! (Страшно). Нам не шкода його! Нічуть, товариші! Нехай там плаче його жона і діти. Нехай плачуть! Хай плачуть! — закричав Остап Антонович, одклав набік кілька аркушів паперу і, відсапнувшись, полегшено заявив:

— Кінець прологу!

— Замечательно! Просто восхитительно, — піднесено заявила Марфа Єреміївна, схопилася із свого місця й підбігла до Остапа Антоновича.

Помітивши її піднесений настрій і таке захоплення Сватуком, Параска Федорівна теж підвелася, і не встигла попадя ще упіймати Сватукової руки, як вона стала

їй на дорозі і, не стримавшись на цей раз, рішуче заявила:

— У моїй хаті ніяких тобі любезностей. Я не потерплю такого сорому!

Марфа Єреміївна одразу відступила, але, одступивши, кинула щось дуже образливе, бо від нього голосно завещала Параска Федорівна і, не довго розмузикуючи, вчепилася попаді в її короткі коси.

— Ти й тут мені жити не даєш,— кричала вона.— Ти й тут мені мою кров випиваєш і нерву мені робиш?! — вигукувала Параска Федорівна, намагаючись, певно, на цей раз замінити звичайний селянський лексикон лайок на благородніший.

Гості захвилювалися, забігали по хаті і, щоб якось угамувати Параску Федорівну, ухвалили зробити перерву.

ІХ. Остап Антонович Сватюк знайомиться з Миколою Кулішем

Вже не один день минув з того вечора, коли було вперше зачитано п'єсу, а Остап Антонович все не міг ніяк заспокоїтися. Згадуючи цей, може, найщасливіший у своєму сіренькому житті день, Сватюк не міг думати про нього без того внутрішнього хвилювання, яке дає не тільки непереможну силу жити й працювати, а ще й нові очі, здатні бачити все по-новому, нові легені, щоб високо підіймати схвильовані радістю груди, нові струмені до нюхового аналізатора, який категорично стверджує, що міське повітря, наприклад, повне трояндових напоїв, а найбрудніші громадські убиральні несуть непереможні подихи буйнозеленого степу. І що важив для Остапа Антоновича у порівнянні з цими настроями той незначний неприємний епізод із Параскою Федорівною!

Що важила для нього якась єдина, маленька й непомітна крапля людської гіркоти в солодкому морі захоплень! Хіба Остап Антонович не знає своєї дружини? Хіба він не відчуває давно, що вона стала йому на шляху? Хіба Остап Антонович, знаючи це, зрештою, не має повного права, як людина вищої від неї організації, поставити питання про розлуку? Хіба він, наприклад, не може одружитися із Танькою Таранущенкою, дівчиною не тільки вродливою, а й розумною? Хіба ж напередодні

переїзду до центра Сватюк не може, нарешті, подумати й про те, щоб краще влаштувати своє особисте життя? І тим паче тепер, коли він виявив не тільки надзвичайні здібності організатора, а й нечуваний першорядний талант. А тим паче, що й сама Таня Таранущенкова, мабуть, не від того. Адже ж вона так захоплено реготала з комічних сценок, адже ж ніхто так, як вона, не посміхався до автора цієї інтересної п'єси, коли він зупинявся на чомусь і давав свої пояснення.

Так міркував щасливий Остап Антонович, повагом вертаючи з-за клуні до хати і застібаючи на останній гудзик ту звичайну ширіньку, що масово з'явилася на Україні десь у другій половині дев'ятнадцятого століття і остаточно витіснила шляхетний, хоча й не завжди скромний, козацький очкур.

Остап Антонович не поспішав. Посуваючись поволі до хати, він обмірковував ці питання й одпочивав. Щоденне позування скульпторові, бігання до сільради та щоденна вечірня праця над постановою п'єси стомлювали й забирали геть увесь Сватюків час. Але він не шкодував з цього. Захоплений готуванням п'єси та підготовчою роботою до відкриття пам'ятника, Остап Антонович не думав про відпочинок.

— Це ж останні дні,— говорив він друзям.— Останні дні, коли ми повинні попрацювати як слід і всім показати, що працювати ми вміємо.— Нагадування про останні дні завжди викликало у товаришів здивування. Вони перепитували, домагалися, щоб Остап Антонович висловився якимось певніше, щоб він сказав одверто, але він не пояснював, мовчав і тільки загадково посміхався.

«От де найвідсталіший, найнечутливіший елемент», думав про своїх товаришів Остап Антонович, міркуючи, як вони здивуються, почувши з уст голови овика, товариша Пимона Сотника, коротке повідомлення про перевед Остапа Сватюка до Глухова.

— От буде розмов! — вимовив голосно Остап Антонович, уже підходячи до хати.— Та ще й яких! Ще, може, знайдуться й такі, які скажуть, мов його за хабар переведено! Але це не важно! Головне те, що я буду в Глухові! Звідти зовсім уже недалеко до столиці УРСР, а в столиці живе й автор «Дев'яносто семи», товариш Микола Куліш! — Так закінчив свої міркування Остап Антонович, і, уявивши, що він уже в столиці і що перед ним

стоїть найталановитіший сучасний драматург Микола Куліш, Остап Антонович зняв шапку і, низько вклонючись, поштиво, але не гублячи своєї гідності й не зменшючи ціни свого таланту, сказав:

— Здрастуйте, шановний Миколо Гурійовичу! Як ся маєте і як ваше здоров'ячко?

— Нічого, дякую,— відповів уявний Микола Куліш.— А хто ви і звідки?

— Я відомий ганджівський драматург, Остап Антонович Сватюк.

— Дуже приємно. Я чув про вас. Мені говорили. Як же ж ви добилися, товаришу Остапе Антоновичу, до Харкова?

— Талант допоміг, шановний Миколо Гурійовичу. Голова овика, товариш Пимон Сотник, витяг мене із Ганджів до Глухова, а звідти я вже й сюди добрався.

— Хвалю за таке пролетарське завзяття, товаришу Остапе Антоновичу, а які ж у вас є п'єси?

— «Куркуль Гаврило Горлуватий, або від сільради до центра». П'єса на п'ять дій, сім одмін і з усіма необхідними додатками і вставками, товаришу Миколо Гурійовичу.

— Цікава назва, Остапе Антоновичу. А скажіть мені, колего, це ваша перша п'єса? Коли ви пишете і чим — пером чи олівцем?

— Я писав вірші, повісті, а це перша п'єса. Вийшла дуже удачно, бо як поставили, так реготу було із сім кіп. Пишу я коли прийдеться і чим прийдеться. Як є перо — пером, є олівець — олівцем.

— Дуже цікаво, Остапе Антоновичу. А скажіть, ви не давали її у друк або в театр?

— От-от, Миколо Гурійовичу, я якраз із цим і прийшов до вас. Чи можна так впросити з п'ять вам задать?

— Будь ласка, будь ласка, товаришу Сватюк!

— Перше: мені, шановний Миколо Гурійовичу, радила одна товаришка передати цю п'єску для напечатання. Вона каже, що всі світові таланти виявлялись несподівано. Жила ця товаришка у наших Ганджах. Щоправда, вона не зовсім ідеологічно наша, не на всі сто, хоча, сказати би, й сознательна нічого собі.

— Ага, значить ви, Остапе Антоновичу, хочете п'єсу видрукувати?

— Да, Миколо Гурійовичу. Але, крім цього, я хочу спитати вас ще про одно.

— Будь ласка, будь ласка, товаришу Сватюк!

— А як ви думаєте, Миколо Гурійовичу, чи можна мені тепер добитися світового ім'я? Щоб, значить, увесь світ про мене знав?

— А чого ж! Доб'єтеся, Остапе Антоновичу! Тільки треба не лінитися!

— Я теж так про це думаю, товаришу Куліш!

— Правильно, Остапе Антоновичу. У вас справді ясний і чистий розум, а назва вашої п'єси дуже нагадує мені Гоголя або ж Антона Павловича Чехова.

— Ви це не перший кажете мені. Марфа Єреміївна з першого ж слова це визнала. А от про друге чи можна спитати вас, Миколо Гурійовичу?

— О, будь ласка! Про що ви ще хотіли?

— Скажіть, у «Березолі» мою п'єсу признають?

— Напевне признають, Остапе Антоновичу.

— А не страшно, що їхні артисти її спартачать? Я чув, що там є якісь Гірняк та Крушельницький. Кажуть — страшні халтурники.

— А ви їх добре попросіть. Треба, щоб п'єсу такого таланту зіграли на ять.

— А хіба можна їх просити? Ви їх бачили коли-небудь, Миколо Гурійовичу?

— Бачив, і можна. Вони народ податливий, а якщо ви поставите їм ще якусь квартиру чи дві, так вони так заграють, що аж ну!

— Ну, значить, цього не страшно. А скажіть, Миколо Гурійовичу, чи виходить людині такого масштабу й такого таланту, як я, оставатися жити з моєю... як би вам це сказати... смертельно одсталою Параскою Федорівною?

— Звичайно, не виходить! Хто ж вас може примусити жити! Вам треба більш підходящу дружину. Ну, таку, як, наприклад, Танька Таранущенкова.

— А хіба ви її знаєте, Миколо Гурійовичу?

— Чув про неї. Ще нічого собі ота, як її — та Марфа ж Єреміївна...

— Так, значить, можна?

— Можна, Остапе Антоновичу. Чого ж ні?

— Ну, то, значить, мені дорога одкрита. Спасибі вам, шановний колего, Миколо Гурійовичу!

— Прошу, колего Остапе Антоновичу. Будьмо знакомі, заходьте до мене. Я оце сьогодні надумав сісти та дописати свою п'єску і запрошую вас на читку. Буде чай і там ще, що бог пошле...

— Дуже вдячний вам, колего,— вимовив голосно Остап Антонович і, опам'ятавшись, мерщій кинувся до сохи, на якій висіло його наймоднішого крою пальто. Схопивши його, він гукнув голосно «Параско!», і як та не з'явився, Остап Антонович похапцем надів шапку і не вийшов, а вилетів за двері.

Захоплений розмовою з Миколою Кулішем, Остап Сватюк забув, що на нього ще зрання чекали в сільраді люди, і, пригадавши тільки зараз, він кинувся бігти. Але, вибігши за ворота, він згадав, що не докінчив листа до свого землячка Ананія Пилиповича, як і про те, що листа цього конче треба було одправити сьогодні ж. Поміркувавши якусь мить і зваживши всю серйозність цього питання, Остап Антонович круто повернув назад.

За кілька хвилин Остап Антонович уже сидів біля скрині й прицілювався, як ефектніше й краще розказати землякові про всі останні події.

Поводивши пером і проказавши вголос кілька разів одно речення, Остап Антонович нарешті зупинився на такому:

«А іще ізвещаю тебе, дорогий куманьок, про очінь інтресний у моїй житні факт. Учора приїздив до мене сам найголовніший український драматург Микола Куліш, захоплювався моею п'єскою, пророчив мені ім'я на увесь світ і, головне, знаєш, одразу ж прочув, що я написав п'єсу. Мене цей факт так просто страшно здивував. У Харків, брат, уже дійшло! Що ж буде, як ми поставимо її? Та це дійсно не тільки на увесь СРСР прогримить. Буржуазний світ узнає мене! В Глухові, мабуть, проходу мені од женщин не буде! А ти пам'ятаєш, що ти мені говорив, Ананію Пилиповичу? Покинь, казав, свої вірші! Покинь, це не твоє діло, Остапе Антоновичу. А воно бачиш як вийшло! Ні, таки я був правий, я, куманьок! А ще повідомляю тебе, що сьогодні моя п'єска вже піде в нашому театрі, а удень буде відкриття пам'ятника. Приїде товариш Сотник, приїдуть представники районного масштабу, будуть від газет, і після короткого мітингу буде останній, найцікавіший момент. Я уявляю, як зрадіє товариш Сотник, коли, знявши полотно з пам'ятника, поба-

чить там не те, що сподівався. Він посміхнеться, здивовано одступить два великих кроки назад, а я підбіжу до нього і, тискаючи його руку, скажу:

— За вашу віддану роботу! За ваше чесне ставлення до ганджівського громадянства.

— Дякую! О, як я вдячний,— скаже товариш Пимон Сотник і, обнявши мене, тричі поцілує. Громадяни крикнуть голосно «ура» і здивовано вигукнуть:

— Ну два ж брати! Наче один! Наче один! — А я вивруся із Сотникових обіймів, повернуся до наших громадян і, радісно посміхаючись, скажу:

— Благодарю, не очікав, громадяни! — Після цього ми всі підемо на виставу, а, подивившись її, товариш Сотник неодмінно зацікавиться тим, хто написав цю талановиту п'єсу, дізнається, що це я, і зробить те, чого я й сподіваюсь. Таке, брат, буде сьогодні у нас! Я дуже шкодую, що немає тут тебе: удвох воно було б веселіше! Але це не біда. Ми скоро будемо разом і, щоб не одволікати справи, я прошу тебе зараз же — знайди мені там підходящу квартиру. Така, знаєш, щоб була і для життя, і для творчества. Хорошо було б, щоб будинок стояв у парку, щоб біля самих вікон росли дерева, а під ними бузок і ще там що-небудь. Постарайся ж там, любезний Ананію Пилиповичу, а я вже тебе не забуду. Зразу ж, як тільки приїду у Глухів і стану до роботи, підніму й тебе на більш ответствену службу. Да, ще не шукай квартири на багато, бо я, мабуть, переїду до Глухова сам: не люблю я тягати із собою цілого табору. Нехай вони залишаються в Ганджах! Ну, і з тим до скорого свіданія! Твій земляк і кум Остап Антонович Сватюк, який не забуває тебе ніколи та й не забуде, якої б великої слави та почестів він не зажив. Писать не просю, бо завтра чи найпізніше післязавтра побачимося. Товариш Сотник, мабуть, приїде до нас своєю машиною, так я одразу вже з ним і до Глухова. Думаю, що кому-кому, а мені біля нього містинка буде», закінчив Остап Антонович, згорнув листа і вклав його в конверт. Послинивши, Остап Антонович запечатав його й поклав до кишені. За тим він рішуче підвівся і, як стояв, пішов із хати. Він поспішав, хвилювався, й думав, що на вигоні вже, певно, збиралися, очікуючи на приїзд товариша Сотника, ганджівські громадяни, і дбав не запізнитися. Не міг же, справді, Остап Антонович запізнитися на цю надзвичайну, організовану ним зустріч!

Х. Остап Антонович доходить своєї мети, а Пимон Сотник робить необгрунтований вчинок

Доки Остап Антонович вертав додому та дописував листа до свого землячка, сповіщене про відкриття пам'ятника населення Ганджів валом валило на сільський майдан. Ішли старі з похилими сивими бородами, молоді в веселою посмішкою, галасливі діти, організації й одиниці, жіноцтво й мужчини. Ішли, щоб подивитися на невидане, щоб неодмінно бути присутніми на тій урочистій хвилині, коли голова зборів оголосить відкриття пам'ятника і скульптор зніме з кам'яного погруддя сірий мішок. Всі були захоплені цією надзвичайною подією, і всі поспішали, боячись запізнитися.

На майдані порядкувала Таня Таранущенко. Вона розставляла колони, перевіряла, чи прийшли представники від різних організацій, стежила за порядком і, хвилюючись, очікувала на приїзд представників округи. Разом з Танею, допомагаючи їй, працювали Сизон та скульптор Введенський. Вони, виконуючи Танині накази, заклопотано шугали поміж густими купами ганджівців, обдивлялися, чи було все потрібне для підняття погруддя на високий постамент, і часто навідувалися до Тані. І з того, як вони дивилися один на одного, як поводитися, погано заховуючи за своїми посмішками щось невідоме й навіть таємниче, можна було легко зробити висновок про якусь їхню змову чи гострий організований дотеп. Що це було так, підтвердженням тому була не тільки їхня трохи незвичайна поведінка та зразкова організованість і монолітність в настрої. Підтвердженням цьому був хоч би такий момент.

Побачивши, що на майдан в'їхала Параска Федорівна, Сизон миттю кинувся до Тані, знайшов її серед натовпу і захоплено, але пошепки, наче боячись, щоб його хто не підслухав, повідомив:

— Привезла.

Таня посміхнулася, заклопотано подивилася в той бік вигону, де стояла невеличка бричка з погруддям, приготованим для пам'ятника і, як не помітила там нічого, окрім Параски Федорівни та її малого хлопця, що сидів з нею поруч, стурбовано запитала.

— А Остапа Антоновича немає?

— Немає,— підтвердив її запитання Сизон.

Зачекавши кілька секунд, за які Таня повинна була вирішити, що робити далі, і не діставши від неї ніякої відповіді, Сизон порушив мовчанку й запропонував забрати привезене Параскою Федорівною погруддя до постаменту.

— Поставимо рядом. Там можна так поставити, що коли навіть Остап Антонович прийде, то нічого не помітить.

Таня повагалася ще якусь мить і, не маючи кращого розв'язання цього питання, погодилася на всі Сизонові пропозиції:

— Забирай і, якщо Параска Федорівна може не їхати додому, постав її — нехай доглядає за погруддям, щоб не розбили або не зняли мішка якого.

І коли Сизон побіг, щоб виконати це розпорядження, до Тані підійшов скульптор. Він говорив щось пошепки, нервовіше, ніж можна було сподіватися, і з того, як він часто змінював становище ніг та сіпав тонкими руками, треба було зробити той висновок, що скульптор хвилювався. Таня заспокоювала його, доводила щось, але його це, певно, не переконувало.

— Ви за це не відповідаєте. Ви просто найнята людина, що виконувала розпорядження голови сільради. Ви зробили, що від вас вимагалось, і відповідаєте лише за це,— доводила йому Таня, намагаючись заспокоїти.

Тимчасом натовп збільшувався, ставав неспокійніший, гомінкіший, нервовіший. Очікуючи на приїзд представників округи, майже всі, хто прийшов, завважили також і те, що серед присутніх не було Остапа Антоновича — головного ініціатора й організатора цього свята. Це не дуже хвилювало ганджівчан, бо всі вони були переконані, що Остап Антонович прийде, але це не могло не хвилювати Параски Федорівни.

— Де б йому ходити? — заклопотано питала вона і, не довіряючи чоловікові, природно, зводила свої думки на те, що Остап Антонович зайшов зараз до попаді.

— Без неї ж він і ступить не може,— злостилася вона на чоловіка, вартуючи привезене погруддя.

Але цього разу Параска Федорівна помилилася. Остап Антонович не був у попаді. Упоравшись із листом, він заніс його до поштаря і тепер поспішав на майдан.

Остап Антонович цілком уявляв, яке враження на ганджівців справляла його відсутність, знав, що кожна хви-

лина його запізнення могла призвести до катастрофи, і, зважуючи все це, він не йшов, а просто летів.

Вибігши з провулка на вигін, він побачив, яка сила-силенна народу зібралася навколо постаменту, прискорив кроки й захвилювався ще дужче.

— Така маса, а ватажка немає,— промовив він, докоряючи собі за таке легковажне ставлення до справи.— Хіба не можна було раніш написати листа? Адже ж не сьогодні я дізнався про свій переїзд у Глухів, адже ж не сьогодні я закінчив п'єсу і не сьогодні приїздив до мене Микола Куліш,— ганьбив себе найгострішими словами Остап Антонович, хапаючись якомога швидше перемогти не зовсім великий простір, щоб досягти тої сили ганджівського народу, що зійшлася на відкриття пам'ятника і, почувавши себе без свого ватажка, дуже нервувала, філософськи попихуючи тисячами найгрубіших цигарок, спльовувала разом із густою слиною тисячі ніяк не рідших від тієї слини безпредметних, ні на кого не скерованих матюків.

Помітивши, що до переднього краю натовпу підтюпцем поспішав Остап Антонович, один з тих, хто важко почував себе без ватажка, штовхнув під бік свого сусіду і, ехидно підморгуючи, вимовив:

— Рижий біжить!

— Мабуть, попадає приспала,— відповів другий.— Ну й баба ж! Там, брат, як іде, так так і переливається, їдять його мухи! Укачався в щастя Остап! — заздро закінчив він, додав ще якусь непристойність і змовк.

Остап Антонович, не звертаючи ні на кого уваги, продерся до середини натовпу, знайшов там Таню і, хвилюючись та просячи пробачення, тривожно спитав:

— Тетяно Миколаївно, товариш Сотник ще не приїхав? З округи ще не приїхали?

— Незабаром будуть,— одповіла Таня.

— От чудесно, а я думав, що запізнився. Я там з квартиркою клопотався.

— З якою? — з удаваним здивуванням запитала Таня, намагаючись якнайкраще заховати свою повну поінформованість у цій справі.

— Та в Глухові. Може, буде кому потрібна після сьогоднішнього свята,— одповів загадково Остап Антонович.

Відчуваючи безсилість, щоб стримати сміх, Таня не запитувала його більше, а Остап Антонович якраз побачив скульптора й покинув її, бажаючи поговорити з ним.

— Товаришу Введенський! — гукав Остап Антонович. — Товаришу Введенський, а я на вас чекаю, — хвилювався Сватюк, намагаючись перекричати своїм писклявим голосом густе гудіння строкатого натовпу.

— Що, все в порядку? — стурбовано запитав Остап Антонович, коли скульптор підійшов до нього. — Параска Федорівна давно привезла? Ціле все? Не побилося?

— Все добре, — одповів Введенський і зразу ж одійшов убік.

Остап Антонович протер задоволено вуса, весело посміхнувся і знову повернувся до Тані.

Підходячи до неї й оцінюючи її заклопотаність, яка ще з більшою силою підкреслювала її строгість та вроду, Остап Антонович загадково посміхався і став філософствувати приблизно так:

«От ходить дівчина. Молода, вродлива. Ходить сьогодні, як чужа, а завтра я скажу їй лише одно слово — і її доля буде моєю, і навпаки. Сьогодні, зараз, я для неї лише голова сільради, сьогодні я лише Остап Антонович, а завтра муж, коханий Остапок, Стах, Сташочок. Сьогодні я просто людина, а після відкриття пам'ятника та вистави я — найталановитіший не тільки серед усіх ганджівців. Відсталим учителям зі мною не рівнятися, представники району мені ні по чому, та й коли по правді, то й серед представників округи мало буде таких, щоб могли стати зі мною поруч. Ну, ще може товариш Сотник, а решта... І от зараз Таня, коли я до неї підійду і скажу: «Здрастуй, дружино молода!» — витріщить на мене здивовані очі, посміхнеться, а може ще й вилає, а завтра, коли я буду не тільки Остап Антонович, а сила і визнаний талант, завтра ця ж Таня простягне до мене руку і, обнімаючи, солодко вимовить:

— Здрастуй, мужу мій!

— Остапе! — почув Сватюк знайомий голос. — Де це ти ходив? — запитала суворо Параска Федорівна, пробивши собі дорогу до чоловіка.

— Були справи. Хіба тобі не буде часу дома запитати, — розгнівався Остап Антонович і, не обертаючись до дружини, прямував до Тані.

— А я тебе питаю, де ти був? — піднесла голос Па-

раска Федорівна, очевидно, ображена таким зневажливим до неї ставленням.

— Були справи,— повторив Остап Антонович, не обертаячись до неї й не зупиняючись.

«Як розумно все-таки організовано життя. Як було б несправедливо поєднати цю прекрасну дівчину з якимсь там відсталим Кочергою,— згадав Остап Антонович голову сусідньої Пелехівської сільради,— і як до речі, яке законне буде таке поєднання її з людиною з великим талантом, з світовим ім'ям. Прекрасно організовано все. Біле до білого і чорне до чорного,— вів свої міркування про Таню Остап Антонович.— Ну, а як не підійде з часом і вона, то я ж потім можу і з вищого кола потягти. Все ж таки Таня з низів, а Марфа Єреміївна говорила, що жінщина з низів не може задовольнити великої натури», закінчив Остап Антонович свої думки, підходячи вже до Тані.

Параска Федорівна подивилася чоловікові вслід, голосно сплюнула й знову пішла до постаменту — вартувати погруддя.

Повернувшись, вона застала там скульптора Введенського та комсомольського секретаря товариша Сизона. Вони заклопотано вовтузилися біля постаменту і, вправившись, підвелися.

Параска Федорівна глянула туди й зауважила, що під великим брезентом замість одного погруддя — було вже двоє:

— Що то? — запитала вона, вказуючи на дві зовсім однакові, однаково поставлені й накриті однаковими сірими мішками купи.

— Погруддя,— відповів Сизон.— Тепер ми будемо вартувати їх разом.

Параску Федорівну, звичайно, здивувала така несподіванка, але чоловікові вона не пішла сказати: образа, що вона її зараз дістала від Остапа Антоновича, була сильніша за всі обов'язки й закони.

Десь здаля прогавкала незвичайна для Ганджів сирена, і весь натовп захолов у напруженні.

— Танюша, приїхав товариш Сотник,— захоплено промовив Остап Антонович.— Швидше делегатів від організацій до трибуни, до постаменту,— захвилювався він.— Треба вітати! Товариші,— звернувся Святюк до селян,— зараз до нас під'їде на машині товариш Сотник.

Товариші й громадяни, розступіться! Отак! Отак! Щоб був коридор, щоб було як пройти представникам. Розступіться! Ще трохи! Ще трохи,— захвилювався Остап Антонович.

Сирена гукнула ближче, за нею почулося характерне напружене гудіння авто, а за хвилину машина вискочила на шлях, перебігла чорним прудким жуком через вигін і туго зупинилася.

Натовп однодушно привітав авто голосним «ура» і за одну мить, наперекір до всіх Сватюкових вимог, обліпив його, як обліплює сталева тирса сильний магніт.

Остап Антонович захвилювався ще дужче. Він забігав, засмикався, і, щоб продертися до представників округи, Сватюк повинен був пробивати собі дорогу силою. Пробиваючи її, він посувався наперед дуже повільно, але не відступав, одвойовуючи крок за кроком, щоб дійти до машини. Простуючи так, Остап Антонович не ображався на ганджівчан і не сердився навіть тоді, коли невдячні земляки одпихали його задами назад.

«Нічого. Треба потерпіти. За кілька днів і я буду так їздити на всякі відкриття пам'ятників, різні закладини і таке інше», думав Остап Антонович, терпляче зносячи всю неповагу ганджівців до своєї особи.

«Народ наш невихований і дикий. Він міркує так, що тільки їх треба поважати,— думав Остап Антонович про тих, хто приїхав.— Він не розуміє, що серед вас ось пробивається людина куди знаменитіша й важливіша, ніж усі представники, що є на сьогоднішньому святі», дорікав Остап Антонович своїм землякам. Але яких би заходів Сватюк не вживав і що б не думав він про своїх односельчан — вони були непохитні: всі тиснулися наперед, домагалися стати найближче до машини, поговорити з представниками округи.

— Та чи ви ж граждани! Чи ви люди?! — вигукнув гнівно Остап Антонович, безсило борючись серед густого, мов ганджівські баюри, натовпу. Він домагався, щоб вони розступилися й пропустили його, але ніхто не рухався з місця і навіть не думав рухатися, так, немов Остап Антонович говорив зовсім не до них.

— Та поговорить же я должен? — кричав Остап Антонович.

— Та ти вже наговорився. Сьогодні наша черга,— одповідали йому, все далі одсовуючи Остапа Антоновича

від авто, доки, зрештою, не відкинули його аж у самий зад.

І тільки тут, побачивши, що за ним уже нікого не було, Остап Антонович наче опам'ятався, повернув у протилежний бік і за найкоротшу мить був біля постаменту.

— Що, все готове? — хвилюючись, запитував він Таню, упіймавши її за руку й заглядаючи в лице.

— Все, Остапе Антоновичу, все як слід. Делегації тут, трибуна готова, промовців записано. Нехай тільки швидше приходять,— клопоталася вона, поглядаючи то на Сизона й скульптора, то на те місце, де стояв автомобіль.

— Маладець,— похвалив її Остап Антонович.— Ви мене сьогодні, Таню, таки добре виручили. Я, знаєте, так хвилювався, що й трьох слів тепер не зв'яжу до купи, а вчора ж усіх промовців інструктував! Переживання, знаєте! Мій же день, як-не-як!

— Да,— підтвердила захоплено Таня.— Ви зробили колосальну справу, Остапе Антоновичу.

— Правда, Танюшо? — зрадів товариш Сватюк і зупинився. Зупинившись, він пригадав свою інструктивну промову, те, як її захоплено сприйняли промовці від делегацій і, перекинувшись до минулого, Сватюк поза своїм бажанням пригадав і те, про що він говорив учора.

«Усі ж знають і думатимуть, що пам'ятник Шевченкові одкриваємо, а воно... Ех! та й штучку ж я впаяв! От здивується товариш Сотник! І хіба я ніколи не заслужу такого сюрпризу,— заздрісно подумав Сватюк.— А скульптор маладець! Ні пари з уст! Витриманий», похвалив Остап Антонович і скульптора. І, уявляючи, яке захоплення викличе серед громадян саме та несподіванка, що замість обіцяного Шевченка всі побачать на постаменті товариша Пимона Сотника, який буде так надзвичайно подібний до голови Ганджівської сільради, товариша Остапа Сватюка, Остап Антонович нетерпляче чекав на початок мітингу.

— Хоч би вже швидше. Місця собі не знайду,— сказав він до Тані.— Я, знаєте, так скучив за товаришем Сотником. Цілих же два тижні не бачив його,— говорив Остап Антонович з почуттям людини великої гідності.— А як був я на окружному з'їзді, так він і в театр мене, і в кіно, і обідать, і чай пити. Словом, як свій свого, наче ми брати або ще й рідніші,— захоплено розповідав їй Сватюк, нервово озираючись.

— Ось уже вони йдуть,— недбало кинула Таня.— Товариш Сотник, а з ним прокурор та ще інспектор нар-освіти.

«Та це ж не товариш Сотник,— недовіжливо зауважив собі Остап Антонович, гузуючи від нього до натовпу.— У нього ж вуса які, а в цього чисто голі губи. Потім товариш Сотник огрядніший, а це таке, наче общипане, слабеньке», міркував Сватюк, все далі одсовуючись до натовпу й хвилюючись за зроблене погруддя.

Сотник підійшов до Тані, привітався їй, тримаючи її за руку, голосно спитав:

— А де ж твій голова сільради? Як його прізвище?

Таня якось надто уважно, підкреслено глянула Сотникові у вічі, щось промовила до нього і аж тоді гукнула Сватюка.

— Остапе Антоновичу,— сказала вона,— товариш Сотник хоче з вами познайомитися. Швидше! Чого ви там стоїте?

«Та невже ж це він? — розпачливо запитав себе Остап Антонович.— Невже ж я тоді не його бачив? Невже ж мене той фотограф обдунив?» Він глянув на скульптора, подивився на Таню і, розгублений, не знав, що робити.

Ледве ступаючи, Сватюк боязко підійшов до голови окрикконкому і, несміливо привітавшись, зупинився.

— Здрастуйте, товаришу Сватюк,— сказав весело Пимон Сотник.— Ну, як же тут справи? Швидко будемо одкривати пам'ятника?

— Та я хоч і зараз. справи нічого, товаришу Сотник,— сказав Остап Антонович.

Остап Антонович придивився до нього пильніше і, зважившись неодмінно зараз же дізнатися про істину, підійшов до Сотника зовсім близько і трохи боязко, майже пошепки запитав:

— А скажіть, товаришу Сотник, я пам'ятаю, що ви тоді, на окружному з'їзді Рад, наче з вусами були? І оп'ять-таки я раз наче на президії вас бачив.

— Вірно,— посміхнувся до нього голова.— А що, хіба це має якесь значення? — зацікавився.

— Ого! ще й яке! — підтвердив многозначно Остап Антонович і скося глянув на постамент, з-за якого визирав сірий, мов на колінях піднятий у двох місцях, брезент.— Ще й яке! — кинув він жартівливо, щасливо переконавшись, що вуса товариш Сотник мав.

«Якби ти їх не мав ніколи, тоді мені сьогодні хоч лягай і пропадай. Пішло б усе шкереберть! Хіба б що, може, п'еска моя вивезла», подумав Остап Антонович.

— Он як! А ви не можете сказати, товаришу Святюк, яке саме значення мають мої вуса?

— Швидко дізнаєтеся самі,— інтригуючи, заявив Остап Антонович, упіймав очима скульптора й багато-значно йому посміхнувся. Скульптор посміхнувся до Остапа Антоновича, нахилився до Тані й щось довго говорив їй: переконував, чи просив про щось.

Тимчасом до Остапа Антоновича підійшла Параска Федорівна. Співчутливо зазираючи йому в лице, вона часто поглядала на Сотника, що стояв тут же і, не помічаючи нікого, говорив про щось з інспектором народосвіти. Той гордо поблискував своїм білявим, у сріблі, пенсне, часто махав однією рукою, а другою тримав під пахвою пузату жовту теку.

Прокурор стояв трохи збоку. Він не брав ніякої участі в розмовах і, певне, нетерпляче чекав на початок зібрання. Сотник помітив це і, знаючи, що прокуророві після цих зборів треба було ще їхати далі, запропонував Святюкові починати.

— Добре, товаришу Сотник! Я зараз. Одну хвилиночку. Для такого урочистого свята треба принести прапори. Он уже несуть,— пояснив Остап Антонович.

А другої хвилини Остап Антонович стояв уже на трибуні й, оцінюючи оком місця на машині та думаючи, буде йому де сісти чи ні,— урочисто оголошував мітинг-збори відкритими.

— Сьогодні у нас надзвичайна подія! Сьогодні ми odkриваємо пам'ятника й улаштуємо виставу. Сьогодні у нас є присутнім сам голова овику товариш Сотник, а з ним товариш прокурор і товариш, которий інспектор по освіті. Сьогодні ми, товариші, odkриваємо такий пам'ятник, якого напевне немає не тільки на Україні, а і в усьому нашому Союзі. І це факт, товариші. Нам не потрібні старі боги. Ми, товариші, зробимо усе по-новому. І все ви побачите зараз самі,— закінчив Святюк свій короткий вступ.

Сотник уважно подивився на Остапа Антоновича, знайшов на другому краї трибуни товаришку Таню, і, доки голова сільради розподіляв порядок привітань, голова овику дуже уважно говорив із Танею.

— Це неможливо! З цим гратися не можна,— долітали його слова.— Ми вам довіряли, а ви на дитячі витівки пішли,— докоряв він Тані, певно, доводячи їй, що її вчинків не можна виправдати ні з якого погляду.— Цього вам, знаєте, ніяк не можна подарувать,— гнівався товариш Сотник.

— Ми були переконані, що тільки цим можна на нього вплинути. Може, ми помилилися,— виправдувалась несміливо Таня.

Сизон та скульптор стояли далі, і, не чуючи їхньої розмови, вони прекрасно розуміли все, про що говорила Таня з головою овику.

На трибуні часто з'являлися, змінюючи один одного, промовці. Вони говорили запальні, строго зазубрені промови і, закінчивши їх, поважно сходили вниз.

Промовляли від учительства, від наймитів, говорила якась жовтява тітуся від жінвідділу, і навіть вийшли вітати цю надзвичайну подію трое жовтенят. Вони, як і всі попередні, привітали «батька Таласа» і, підхоплені радісними вигуками тисячної юрби, пішли з трибуни.

Остап Антонович радів. Він бачив, як добре все йшло, і лише хвилювало його те, з якою неповагою, на його думку, ставився до всіх промов товариш Сотник.

«Що він — не знайшов би іншого часу та місця поговорити з нею? — суворо засуджував Остап Антонович голову овику.— А ще й приклад треба з нього брати!» Але чим більше Остап Антонович думав так, тим більше він переконувався, що гнів у нього народжувався до Сотника не через його неухважність до промовців, а через те, що Сотник зараз одбирав у нього Таню. Зрозумівши причину свого хвилювання, Остап Антонович пригадав, як побожно він ставився до голови овику, як нетерпляче на нього чекав і як він хвилювався з того, що виліплене погруддя було більш подібне на нього, ніж на товариша Сотника.

— А тепер це ще й краще! Нехай знає, де з нею говорити,— промовив уголос Остап Антонович.— Всі вони однакові, а вже коли ставити пам'ятника, то треба ставити його найдостойнішому! От тільки як бути із тим, що люди думають про пам'ятник Шевченкові, а вийде він пошти мені,— клопотався Остап Антонович. Розміркувавши, він вирішив оголосити про це негайно і наказав секретареві комсомольського осередку, товаришеві Си-

зону, одразу ж заявити його селянам і надав йому слово.

Сизон підвів голову до Тані, обернувся до скульптора, наказав йому піднімати погруддя на постамент й пішов на трибуну.

— Товариші,— звернувся він до селян.— Сьогодні Ганджі святкують особливе свято! Сьогодні ми ставимо пам'ятник нашому великому творцеві, поетові-незаможникові Тарасові Григоровичу Шевченкові.

— Скажи правду, Сизоне! — підбіг до нього Остап Антонович.— Я ж тобі казав, що вийшло із цим пам'ятником. Говори! Говори! — хвилювався Остап Антонович.

Але Сизон ніби не почув і не звернув на нього жодної уваги. Висловивши ще кілька не дуже складних думок, він урочисто оголосив:

— Мені, як представникові незаможницької молоді, за неіменієм у нас ячейки КаПебе, доручено об'явити відкриття цього пам'ятника.

— Сизоне, не можна ж усім брехати,— гарячково прошепотів Остап Антонович.— Вони ж зараз побачать,— хвилювався він, увиваючись біля секретаря комсомольського осередку.

Але Сизон не звернув на нього уваги і цим разом. Пильнуючи, як уважно слухали його селяни, а також усі, хто стояв на трибуні, Сизон обернувся в той бік, де стояла схвильована Таня, упіймав її ухвальний погляд і помітно підвищив голос:

— Оголошую пам'ятник Тарасові Шевченкові відкритим!

— Що ви робите?! — крикнув сполохано Остап Антонович і вибіг поперед Сизона.

— Громадяни, помилка. Я все об'ясню. Не Шевченкові, не Шевченкові! — закричав Остап Антонович.

— Знять полотно й шапки! — заглушив Остапа Антоновича Сизонів голос.

Введенський рішуче смикнув сірий мішок угору і, одхилившись, одразу ж спустився вниз.

— Помилка! Якась помилка! — заспішив Остап Антонович, боязко одступаючи назад, пильно розглядаючи звичайне Шевченкове погруддя й не розуміючи, в чому справа.

«Значить, вона не привезла мене. Але ж я її бачив тут. Що це таке?» хапав себе за голову Остап Антонович.

«Що це таке?» запитував він себе, і, як побачив, що біля трибуни на стіл підняли друге і саме те погруддя, що було виліплене з нього, Остап Антонович якось невиразно усміхнувся і голосно вимовив:

— Ну й штучку ж ви утяли зі мною!

Але не встиг Остап Антонович опам'ятатися, як посеред трибуни став товариш Сотник.

Звертаючись до селян, він заговорив:

— Дорогі товариші! Я не хотів би починати цієї своєї промови з того, з чого доводиться мені її починати. Сьогодні у вас свято, але обставини примушують нас забути, коли треба, й про свята та вирішати буденні, та ще й важкі, справи.

— Бач куди гне! — кинув Остап Антонович, підійшовши ближче до Тані.— Він завжди так, скільки я його чув,— пояснив їй Сватюк і став ще ближче, намагаючись з'ясувати, як трапилось все це, та докладніше характеризувати їй Пимона Сотника.

— Я дивуюся, як ви, товариші, на дванадцятому році революції допустили, щоб ваші, цебто народні, гроші витрачалось отак по-дурному.

— Значить, йому не подобається його фотографія? — запитав боязко Остап Антонович.— А хто привіз Шевченка? Хто вам велів? — вимовив він погрозливо.

— Кому потрібні такі пам'ятники? — запитав Сотник.— Хто потребує з чесних радянських робітників того, щоб їм будували пам'ятники?

— Бач, бач як загинає! Це щоб його просили. Просіть! Просіть, товариші! — нагнувся Остап Антонович до тих, хто стояв унизу.

— Хто б міг навіть додуматися, що якісь нещасні Ганджі, де нема школи, лікарні, сільбуду путящого, та почали будувати такого пам'ятника,— говорив із серцем Сотник.

— Просіть його! — крикнув Остап Антонович і загрозово замахав руками.— Просіть, що ми самі пам'ятника желаємо,— наказав він.

Але його на цей раз почув Пимон Сотник. Він миттю обернувся й довго запитально дивився Сватюкові в обличчя.

Сватюк неспокійно крутився на місці, безпомічно пособачому всміхався й безпорадно часто блимав рудавими віями.

— Треба вже нарешті сказати всю правду,— промовив Сотник, помовчавши.— У нас є багато матеріалів про вашу поведінку, але ми хотіли їх перевірити. Тепер можна розказати про вас усе,— суворо заявив голова овику.

Остап Антонович похитнувся назад, схопився рукою за поруччя трибуни і замовк, ніби прикипів до них. Він уже не посміхався й не блимав. Обличчя йому скам'яніло, а очі зійшли з трибуни й тупо зупинилися на старомодному капелюсі Марфи Єреміївни.

— Ви зв'язалися з попівським, антирадянським елементом! — заявив Сотник.

— Хвакт! — гукнув сотнею голосів стишений його промовою натовп.

— Ви підтримували куркулів! — додав він.

— Верно! — однодушно підтвердили збори.

— Ви по-дурному ганяли селян!

— Як тут був! — загуло перісте море шапок, піджаків і свиток.

— Ви потратили на цей нікчемний пам'ятник народні гроші,— показав Сотник на погруддя, що стояло внизу на столі,— і за все це я наказую зараз же вас заарештувати!

Остап Антонович нервово сіпнувся, хотів, мабуть, бігти, але завагався, схилився на поруччя і не пішов з місця.

— А тим, хто знав про готування цього пам'ятника і не сказав своєчасно, оголошую сувору догану,— повернувся голова овику до Тані та Сизона.

— Я хотів, щоб як краще,— прошепотів безсило Остап Антонович.— Я хотів, щоб вам більша честь, товаришу Сотник,— простогнав він, випроводжаючи його з трибуни.

Але Сотник того не почув. Він прямував униз, бажаючи, очевидно, подивитися на те погруддя, що готувалося для його пам'ятника.

Остап Антонович сумно дивився йому вслід і, очікуючи, доки по нього прийде міліціонер, похило стояв на трибуні.

Натовп поволі розтавав.

Остап Антонович дивився, як розходилися від трибуни менш цікаві, й заздрич кожному з них. Стежачи, він не помітив, як до трибуни підійшов Махтей Мірошник, зупинився й загадково посміхнувся. Постоявши якусь

мить, Мірошник задрав угору голову і, звертаючись до Сватюка, серйозно запропонував:

— Остапе Антоновичу, говоріть! Чого ж ви? Народ вас желяет послухать.

Останні його слова вкрилися дужим селянським рего- том і зовсім притиснули Сватюка до дерев'яних поруччів трибуни.

— Я хотів, щоб як краще,— прошепотів Остап Анто- нович, пильнуючи тепер за Параскою Федорівною, яка, мов вірний чатовий, стояла біля долішнього погруддя.

Помітивши, що до неї прямував Пимон Сотник та й усі, хто був із ним, Параска Федорівна враз випроста- лася на увесь свій зріст, болісно глянула на Остапа Анто- новича, миттю підважила те погруддя своїм правим ра- меном і пружко вдарила його обома руками.

Погруддя крихко впало на гострі уламки каменю, важко заскреготало об нього білим тілом і дрібними нерівними шматками розлетілося на всі боки.

Народ розходився. На трибуні, наче зламаний стовп, стояв самотній Остап Антонович.

МАРИНА

КІНОСЦЕНАРІЙ

I

НАД РОЗЛОГИМИ СТЕПАМИ БЛИСКАВИЧНО МЧАВ БУРЕМНИЙ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ РІК

Над безмежним степом гасне вечірня зоря. В парусі сонця пливуть у невідомі далі нитки й клоччя «бабиного літа», і ледве чути стомлений голос пісні:

Посадила огірочки в чотири рядочки...

Пісня набирає сили, екран розцвітає чудовою головою дівчини. Марина йде за плугом, пісня пригасає на ніжно-ліричному — «не бачила миленького аж три вечорочки». Марина повагом демонструє вродливий профіль і трошки кирпатенький ніс — такий милий, як і тихий степовий вечір.

Чорноземля важко повзе плитами з блискучої полиці саківського плуга, на чепігах міцно лежать засмажені вітрами й сонцем вузлуваті руки, через екран, мов риба на лесі, сплеснув волячий хвіст, і дідова пісня, що є ніби відповідь Марині, стомлено осіла на масні плити чорноземлі:

...на панове сіно, щоб попелом сіло.

Стали воли, а дідок Остап мугиче пісню, наче він ще й зараз йде в борозні. Та ось він звів голову, добродушно всміхнувся:

— Марино! Не своє ж оремо!

Екран квітне — його вщерть заповнює Марина: молода, ніжна, радісна — молодість-бо зневажає і втому, і надмірну наймитську працю, і трохи зажурений настрій Остапа, і вечірню прохолоду.

— Про мене, діду Остапе!

Дід Остап грайливо посміхнувся, може, ще й підморгнув до Марини козирем:

— Уже й дід...

Витримав довгу паузу Остап, підсилив її не тільки поглядом, а і всією фігурою, многозначно, трохи філософськи сказав:

— Старий віл борозни не спортить...

Марина грайливо посміхнулася. Хіба Марина не знає, як одповісти дідові.

— Але й плуга не витягне.

— А то не точно звесно...

Сміється Остап з перемоги, запрягає воли біля куреня, на Марину зиркає, стежить, як вона влаштовується на возі, і сам злазить на воза, до Марини хвалькувато:

— Мені якби харч, то ще й Степана твого підтоптав би!

Марина зареготала, аж луна степом пішла і воли ніби похитнулися.

— Хвалилася редька, що з медом добра...

Остап прискорено зацьвохкав батогом, аж на війй став, певне, щоб не так дошкуляв сміх глумливої дівчини. «Соб! Цабе!» загукав нетерпеливо дідок.

Вечір. Степан Чумак поспішає вулицею і раптом стає, здивований, трохи стривожений. Чути тупіт кінських ніг, стомлене форкання ніздриями.

У вулицю на галопі вривається кінний загін чеченців. Степан сторониться, раптом скажений вигук — і Степан піднімає руки.

Кінська морда ледь не штовхнула Степана в голову. Степан відчув гарячий подих коня. Над головою в Степана звисла фігура офіцера.

— Де червоні?

І за цим вигуком екран виповнивсь ще одним «героєм». На нього виповзла трохи опереткова морда курінного. Дубовик рішуче наставив на Чумака револьвер, але Степан Чумак спокійно відповів:

— Далі...

Дубовик недовірливо оглянув Степана.

— А ти свій?

— Ну да ж, свій!

— Дякую, пане парубче.

Степан Чумак стежить, як подався курінний, іронічна посмішка переходить в регіт, але регіт різко обривається рукою, що раптом лягає Степанові на плече.

— Глузуєш?

— Боронь боже! Червоні п'яти мажуть.

Петлюрівський старшина дякує Чумакові й поспішає. За ним аж підтюпцем біжать помічники.

Край левад, майже над шляхом, під деревом, що ще зберегло цупкий зелений лист, стоїть Степан Чумак. Він чекає, ніби прислухається до осіннього шелесту листу, ні зворухнеться. Уші його ловлять знайоме нам «соб-цабе» і повільний цокіт гарби.

Віз повзе на екран, мов хмара — важко, монументально й ледачо. Остап допитливо, з усмішкою глянув на Марину.

Марина — вся напруження. Вона пильно шукає когось очима і, видно, знайшла: захвилювалася, підвелася, на Остапа зиркнула винувато:

— Через левади... До Христі забіжу...

— До Христі... в штанях і без намиста.

Остап регоче, а Марина з усього розгону стрибає з воза, гукає Остапові:

— До Христі...

Дідок Остап зупинив воли, аж на війя підвівся, крикнув услід Марині:

— Припекло, дівонько!!

Марина із Степаном обнялись, мов сповилися разом: і руки, і уста, і постаті — все з'єдналося в захватному поцілункові. Марина одірвала уста, обернулася в тому напрямку, де лишився Остап, радісно гукнула:

— Припекло, діду!..

Та дід Остап не почув того. Дід Остап в'їздить на подвір'я. Тут його зустрічає Архип Воловик — хазяїн, що його куркульська влада позначається навіть у манері йти, у рухах рук, у поставі голови.

Воловик одним рухом руки зупиняє воза: хазяїн невдоволений, гнівний:

— Ще й кури не посідали...

— Дві десятини виорали.

— А Марина Чумака зустріла?

— Припекло, Архипе Панасовичу...

Воловик повагом обернувся, побачив, що на подвір'я в'їхав Дубовик. Воловик рішуче махнув, щоб Остап їхав далі, а сам пішов назустріч Дубовикові.

— Добро пожалувать, Іване Антоновичу!

Дід Остап почув радісний вигук хазяїна, зупинив воли, обернувся і, помітивши, як кудлатий пес забовтав хвостом і зіп'явся на воза, просунувши морду крізь шаблі драбини, сказав до нього в тон хазяїнові:

— Добро пожалувать, Рябко... Рудьковичу!

Рябко Рудькович бовтнув хвостом і, втішений з хорошого настрою Остапа, видавив з горла кілька не зовсім ніжних звуків.

Дід Остап зиркнув у бік хазяїна і, будучи певний, що він не почує його, додав, звертаючись до Рябка Рудьковича:

— Так що привітствую, з приїздом!

Левада в деревах, і десь уже між деревами місячне світло, немічне, бліде. В тіні дерев пробігає парубійко з рушницею, поспішає, озирається.

Чумак тривожно одірвався од Марини, і Марина злякалася, аж скам'яніла. Чумак присів, почув щось, підвівся й свиснув.

Чумакові зразу ж одповів парубійко з рушницею. Чумак трохи одступився од Марини, захапався і ніяково, поспішаючи, кинув:

— Зажду. Швидше виходь.

Парубійко з рушницею зустрічає Марину, кидається від неї під дерево, але, упізнавши, швидко проходить до Чумака.

— Тебе шукають, Стьопо.

Чумак глянув у бік Марини, зупинив товариша і, прислухавшись та переконавшись, що зараз небезпека не загрожує, тихо одповів:

— Побачимо, хто кого швидше...

— Сьогодні хіба?

— Сьогодні, як тільки усядуться...

Парубійко з рушницею задумливо й пильно дивиться на Чумака.

В хаті Воловик і курінний. Воловик не знає, де й посадити такого дорогого гостя. Гість п'є з пляшки спирт, закушує.

— А твердо-таки, Іване Антоновичу?

— Твердо, Архипе Панасовичу.

Дубовик віддає пляшку хазяїнові. Воловик розглядає її. Дубовик кидається до кишені, витягає звідти пак паперів, нервово-радісно шукає серед них того, що такою надією й захопленням степлює його голос.

— Ось! Ні, не він. Оце, мабуть. Знов не те. Ага оце! Ясно і чітко — ми з німцями, а з ними не пропадеш!

— Договір на союз, чи як воно?

— Договір, Архипе Панасовичу. Договір, а в мене це зразок чи, як по-російському буде,— копія. Копія, ну ми їм того не дамо, що обіщаємо.

Дубовик захоплено розгорнув папір і повагом, з почуттям гідності і самоповаги урочисто прочитав: «Договір, зразок курінному отаману— пану Дубовикові-Степовому». Воловик недовіжливо глянув на папір, спитав:

— А як самі візьмуть? Дай пальчик, а воно й руку потягне.

Дубовик хвалькувато виструнчився, поплескав рукою Воловика по плечі і тихо, майже пошепки додав:

— Німця ми об'їгоримо — він далеко, а ви скажіть, де знайти Чумака!

Захоплений надзвичайним піднесенням Дубовика, Воловик не почув, що до хати якраз нагодилася Марина.

— Остап знає, де він.

Марина, певно, нічого ще зрозуміла і, як завжди, тихо спитала хазяїна:

— Який приказ буде?

Воловик кинувся, мов його штовхнула знову пружина. Але одразу опам'ятався і майже грайливо додав:

— Хоч би здрастуй сказала, Марино.

— Ну, здрастуйте!

— Удосвіта виїдемо в город. Коні приготуй, Маринко, та гукни Остапа.

Марина хряпнула дверима так, ніби хата пойнялася пожежею. Дубовик глянув Марині вслід, очі йому негарно заблищали:

— А ти вмієш наймичку вибрати, Архипе Панасовичу!

— Не підлізеш. Норовиста, ну Чумака підпускає, це знаю...

Дубовик сластолюбно потер руки, у вікно заглянув, нетерпляче заходив по хаті, а на порозі з'явився дід Остап, до хазяїна з запитанням удався. Та хазяїна перебив Дубовик.

— Знаєш де зараз Чумак?

— Знаю.

— Наказую негайно вести нас!

— Я не поведу!

— Чому?

— Тому що я наймит, а не шпійон.

Дубовик розгубився. Відповідь Остапа вразила навіть його. Але Дубовик швидко опам'ятався — вирішив схитрувати.

— Тоді ми заберемо хазяїна.

— Беріть, якщо провинився.

— Так не поведеш?

— Авжеж ні!

Дубовик ехидно зареготав, руки схрестив, на діда вступився довгим, пронизливим поглядом. Та Остапа цей «приєм» не схвилював. Дід Остап найспокійніше обернувся спиною, рушив до дверей і вже потім, ніби згадавши щось, повернувся до курінного.

— Не прошибіють!

Марина що є духу біжить левадами. Опалий лист шумує під ногами, як пересторога про небезпеку, блякле сяйво місяця тривожно тремтить на гіллях, Марина поспішає.

Дубовик подякував Воловикові і рушив з загоном вперед. Воловик стоїть під деревом, стежить, чи не зіб'ється отаман з дороги.

Чумак з парубійком проходять між деревами, тривожно і разом зупинилися.

Дубовик з вагаю прорізують на галопі ніч, спішуються біля левад, хапаються, розтягаються в ланцюг.

Чумак з парубійком нерішуче стали. Парубійко перший помітив густий ланцюг, що сунувся на них кільцем, захвилювався:

— Тікати, Степане...

— Тікай, якщо гайка ослабла.

Марина потрапляє на солдата — кидається вбік, за нею погоня і постріл.

Марину догнали, схопили за руки, скрутили, хтось вдарив, вилаяв її.

— Куди бігла?

— Гулять... і злякалася...

Чути команду «вперед!», чути постріли. Марину кидають і біжать вперед.

Марина непомітно перебігає з місця на місце, прямує до Чумака, чути знову постріли, стогін.

Чумака пораненого підвели до курінного, Дубовик тут же чинить допит.

— Степан Чумак?

— Чумак.

— Більшовик?

— Ні!

— Проти кого зброя?

— Проти вас і денікінців.

— Так ти червоний?

— Співчуваю більшовикам.

— Запродуєш Україну?

— Ні.

— Українець?

— З діда-прадіда... наймит...

Дубовик аж скрутився од злості. Вихопив револьвер, але Чумак навіть не похитнувся. Вінок дев'ятнадцятилітньої молодості, певної своїх переконань і завзяття, горів над Чумаком.

— Розстрілять!

— Малувато...

Марина вся аж сіпнулася під звислим гіллям, аж руки простягла та підкласти їх не може під любого хлопця. Вона чує, що зараз ніщо вже не врятує Чумака. Постріл. Чути, як важко впало тіло, зашелестів лист, і Марина повільно-повільно схилилася на коліна. Вся постать її простяглася в напрямку до Чумака і важко осіла на мертве листя.

Над левадами мерехтливе сяйво місяця. Над левадами неймовірна тиша. Між деревами, як тінь, хитнулася Марина, розгорнула тишу руками, стала над мертвим тілом Чумака, похилилася.

Вийшов Архип Воловик за ворота, оглянувся, махнув рукою.

— Щастя боже!

Марина схилилася над трупом милого, зняла хусти-

ну з голови, хотіла накрити голову Чумакові, сунула її кудись під пахву, припала устами до очей коханого, одхилилась, накрила голову хустиною, заплакала гірко.

Ніч прорізає ватага Дубовика, поспішає до міста.

Марина нагребла купу сухого листу, обережно підняла голову любого хлопця, підклала листу, звелася, мов із землі виривалась, подивилася важко і сказала:

— Прощай, милий, навіки прощай.

І, як тінь, як привид, повільно потонула Марина в гущавині гілля, побитого першими морозами, розрізаного косим промінням місяця.

Чути заекранний дитячий сміх. Сміх вибухає, як найвища нагорода тим, хто його слухає. Екран ясніє, але ще ясніше вимальовується на ньому радісна постать маленької Галинки. Галинці, може, тільки три роки, вона радіє, бавлячись батьковим біноклем.

— Ой, який ти маленький, татку!

Галина повертається в профіль, швидко обертає бінокль, і сміх її, закотистий і радісний, дзвенить ще сильніше.

— А так великий, а ніс твій аж на мене падає!

Мирон Журба сміється теж, але крізь його сміх сочиться тривога. Мати схопилася, увірвала сміх, захвилювалася, кинулася до вікна і розчинила його, мов винесла з рамами. До кімнати вривається тривожний гудок, настирливо-зазивний і строгий.

Дружина обертається до Журби. Дивиться на нього, і в її очах, в її подиху сурмить тривога. Журба зустрівся поглядом з дружиною і не витримав її болю, до доні гукнув:

— Галинко, дай я подивлюся!..

Галина підбігла до батька, простягла рученята з біноклем:

— Дивись так, щоб я була велика-велика!

Журба приклав до очей бінокль, але йому так тяжко, що він навіть при бажанні, певне, нічого не побачив би, і це помітила Галинка.

— Ти не дивишся, татку!

— Дивлюся!

— А що я зараз показую?

Галинка висолопила язик, бавиться, пустує, ще за-
питує. Журба весело відповідає:

— Пуп!

Галинка зайшлася од реготу.

— Язик, татку! Ну, тепер щоб я була маленька-ма-
ленька! Оберни вінок! Оберни не так!

Журба кориться доні, прикладає бінокль до очей,
бачить її, бачить біля плеча характерну родимку. Потім,
ніби опам'ятавшись од радості, швидко надіває бінокль
на шию, рушив до доні, ніжно сказав:

— Спати, Галинко... треба.

Галинка невдоволено скривила губи, потім, помітив-
ши, що батько сказав без жарту, підбігла до нього
і ніжно обхопила за шию.

— Добраніч, таточку.

— Добраніч, доню.

Чути гудок: тривожний, зазивний і строгий. Журба
надіває шинелю, вже досить позначену минулою служ-
бою, підходить до дружини.

— Бережи Галинку, Клаво!

Дружина обвила руками чоловікову шию, замкнула
руки, ніби хотіла затримати його...

— Берегтиму, любий!

Похапливий поцілунок — коротке прощання на не-
відомий час, а може й назавжди, непрошена сльоза, не-
доречні зітхання.

— Тривога! — сказав тихо Журба і рушив з хати.

Дружина повернулася до кімнати сама. Пройшла у
другу, важко сіла на стілець над ліжком сонної доні і
мов скам'яніла. Хіба хто може збагнути, якої сили дум-
ки мчаться в голові молодой матері і ніжної дружини?

Ніч крикко тріщить пострілами: скрекіт кулемета,
людський гомін, вибухи гранат і десь стогін. На екран
насовується людська маса. З неї виокремлюється Жур-
ба і ще кілька робітників. Журба затримується — йому
нашвидку зав'язують рану, після чого Журбі лишається
одно око. До нього підбігає робітник.

— Що далі, товаришу командир?

— Поки що відступать, але без паніки, Васю.

Постріли посилюються, галас, тупіт і розриви гра-
нат доходять екрана. Через екран проходять петлюрівці,

і серед них ми бачимо курінного Дубовика, бачимо офіцера.

Дубовик крутнувся на коні, обернувся і став в позу, як на дешевому провінціальному фото. Дубовик приймає «рапорт».

— Жінка командира, пане отамане.

Дружина Журби нахилила голову, не хоче, а може, не в змозі вже поглянути в очі курінному. Курінний посміхнувся, хотів кулаком підбити голову полоненій, але вона ухилилася.

— Хіба козаки питають, що робити з жінкою? Та ще й з такою!.. «Мені з жінкою не возиться...» заспівав отаман.

Козаки, підбадьорені отаманом, майже на руках понесли засмучену побиту жінку.

— Дитинка! Три роки! — крикнула Клава, і крик її потонув у лементі й сміхові п'яної ватаги.

Кімната Журби. Галинка кидається од вікна до вікна. І сльози, і переляк, і вигуки «мамо» й «татку» — все тільки збільшує повну руїну кімнати, одчай, безнадійність дитини, що лишилася сама.

Над містом піднімає рожеве крило ранньоосінній ранок. На вулицю майже галопом в'їздить Воловик. На возі — лантухи з пшеницею, а біля віжок Марина. Марина спрямувала коней під паркан, здавила віжки.

Ранок квокче кольтом, заводський гудок розриває груди. До нього приєднується ще два, до них паровики: повітря сповнюється металевою симфонією. Вулицею пробігає Журба, за ним поспішають товариші.

Журба раптом стає. Нахиляється так, ніби йому зараз пройшла в спині куля, і тут на бруку упізнає свою дружину.

Журбу обступають товариші, але він важко хилиться, не помічає нікого.

— Клаво!.. Мертва...

Журба підводиться, наказує товаришам однести дружину на подвір'я, а сам звертається до Васі:

— Вперед, але обережно, Васю! Не заривайся, планом, я збігаю за Галинкою.

Галинка вилізла на вікно, зібгалась учетверо, плаче, гукає «мамо», гукає «татку» і раптом кидається назад.

Двері повільно одчинилися, і на порозі став огидливий мопс з неймовірно одвортною мордою. Пес потяг носом, тривожно загавкав.

Галинка од страху підбрала ноги, але раптом ожила, простягла руки.

— Тьотю, я боюся!

Над псом з'явилася жіноча голова, і її подібність до голови мопса така разюча, що Галинка, певно, аж здивувалася, ніби вперше побачила її.

— Кричиш! А хто в мене дом одбирав!.. Серце вивалило...

Галинка зробила спробу підвестися, але двері хряпнули так, що аж вікно розчинилося. Галинка обернулася до вікна і радісно гукнула: «Тату!».

Журба тривожно озирнувся назад, повернувшись до будинку і якраз зустрівся з мопсоподібною дамою. Дама низько вклонилася Журбі й пішла до хвіртки.

На вулиці пробігає Дубовик з ватагою, проїздить знайомий офіцер. Дама рішуче стала, повела рукою на подвір'я.

Дубовик зупинив коня якраз біля мопсоподібною дами. «Що таке?» спитав. До нього під'їхав офіцер, слухає.

Дама. Все обличчя їй перетворилося. Кожний м'яз заграв, і вся напруга її спрямувалася на подвір'я.

— Шукаєте?.. Так він же тільки що заскочив...

Дубовик підлетів до вікна. «Виходь!» гукнув; решта бандитів розсипалась біля вікна, пройшов офіцер у простінок.

Журба поставив Галинку на підлогу, крикнув їй: «Під стіну!», кинувся за донею, притулив її до себе.

Нерівна боротьба Журби з ватагою петлюрівців. Журба одстрілюється, але кулі дзьобають стіну, де він стоїть з донею. Журба наказує Галинці тікати в інший куток.

Галинка кинулася од батька, тривожно заметалася по хаті. Над вікнами озвірілі петлюрівці. Нерівний бій, бій одчаю в Журби.

Галинка заплакала. Кинулася з місця, підбігла до вікна, хотіла перескочити до батька, але в цю мить її схопила рука бандита й миттю викинула на подвір'я.

Журба помітив, як блимнуло за вікно тіло доні, і руку опустив з револьвером.

Біля вікна, притиснувшись до простінка, отаман Дубовик. Настрій у нього піднесений. Біля Дубовика офіцер як свідок його «хоробрості». Дубовик гукає:

— Може, тепер вийдеш, товариш командир?

Журба обережно дивиться з-за стіни. Проти вікна стоїть його доня. Холодно Галинці, перелякана вона, плаче. Журба повагом відповідає:

— До останнього патрона! Останній — собі.

Дубовик у тому ж глумливому тоні:

— Хлопці! Розкраять комісарина!.. Або вилазь сюди, ведмедіку!

Журба закликає на якусь мить. Але, помітивши наведені рушниці на доню, чуючи її крики «тату» і страшний плач, повільно поклав на руку наган, прицілився і вистрелив...

Галинка злегка похитнулася і важко впала обличчям до землі.

— Собака! Бомбу, козаки!

Дубовик наказав кинути бомбу, але зразу ж зупинив помічників.

Журба нервово покрутив барабан, але, нічого не знайшовши, швидко шурхнув у кишені і ще раз гукнув:

— Останній! — осічка.

Дубовик метнувся з-за стіни, бандити кинулися до хати через вікна.

Журба миттю обернувся до дверей і тільки підвів руку, щоб забити Дубовика, як його схопили ззаду. Але Журба ще встиг вистрелити. Він ударив майже в упор, і Дубовик, поточившись, ухопив себе за руку, та живо опам'ятався й роблено засміявся.

— Погано поцілив.

— Шкода, але ми ще поцілимо.

— Тобі вже не випаде. Ваша історія скінчилася.

— Наша історія тільки починається.

Дубовик презирливо оглянув Журбу і ніби між іншим сказав:

— Мине десять-п'ятнадцять років, і пам'ять про вас заросте травною.

— Мине десять-п'ятнадцять хвилин, і ти тікатимеш із своєю бандою.

— До штабу його, козаки!

Журбі скрутили руки й штовхнули од порога майже через труп доні. Він обернувся, щоб глянути востаннє на Галинку, але міцний поштовх примусив його повернути голову.

Мопсоподібна дама торгується з Воловиком за хліб, видимо купила, запитально глянула на Воловика:

— Які це гроші? Советські чи денікінські?

— Грамахвон.

— Два мішки за грамофон.

— Забирай!

Воловика обступають зголоднілі покупці, хапаються за мішки. Дама навалює на тачку два мішки хліба — їй допомагає якийсь підозрілий суб'єкт, Воловик обернувся до наймички:

— Піди, Марино, забереш грамахвон!

Марина рушає за мопсоподібною дамою, вдоволена дама побідно йде за візком.

Журбу женуть майже бігом. Постріли, вибухи гранат. Білі й петлюрівці тривожно розсовуються в цеп.

Бій кипить за екраном, як злива. Журба метнувся вбік, помітив, що білі й петлюрівці тікають.

Вася, помічник Журби, зупинився на розі вулиці, командує.

— Відступають без паніки. Треба захопити широкоштанників. Там Журба.

— Він зрадив?..

— Дурень! Його захопили... Тікають з ним...

Заекранний бій. Вулицею біжить Журба, його женуть денікінці й петлюрівці.

Край міста. Безмежний горизонт сонячного ранку — вдалині ріка, і на її тлі бій. Люди кидаються, як у пропасниці.

Дубовик зупинився на березі річки, бачить, як уплав тікає його військо, тікають чеченці. Отаман затримує офіцера, дістає документ, захапався, не знаючи, що робити, але швидко зміркував.

Отаман розгорнув документ, театральню поцілував, дістав пляшку, вихилив решту спирту, до дуба кинувся, потім до офіцера.

— А я вам кажу, що мине десять-п'ятнадцять років...

Дубовик поспішно всунув документ у пляшку. Офіцер стежить, що робить отаман, іронічно посміхається, говорить:

— І про вас згадуватимуть, як про чуму!

— Про вас, пане офіцер. Український народ піде з нами. Мине десять-пятнадцять років, і українські поля зацвітуть хуторами, як город маківками.

Офіцер тривожно присів. За екраном вибухи й тріскіт кулеметів. Офіцер кинувся просто в річку, обернувся й ще гукнув:

— Тікайте! Ми не в оперетці.

Дубовик ще знайшов сили на іронічну посмішку і піднесений тон:

— Якщо мені суждено вмерти, я врятую цей історичний документ для нащадків...

Дубовик кинув у яму під дуб пляшку з документом, швидко пригорнув її землею, ударив кілька разів шаблею по корі дуба і сам кинувся вплав, за офіцером.

Марина винесла з будинку на руках грамофон. Але вона його не бачить. Вся її увага захоплена дитинкою, що лежить просто на подвір'ї. Марина поставила грамофон, журно нахилилася над дитиною.

В кімнаті товпляться біля вікна: мопсоподібна дама, її чоловік, діти, наймичка. Вся їхня увага на Марині, що схилилася над Галинкою. Дама многозначно глянула на чоловіка, розкотистий регіт прорізав тишу, і дама втішно сказала:

— Грамохвон, Ніка, я дала їй спорчений.

Марина зрозуміла, що дитинка ще жива, поворухнула її, підвівши голову, і Галинка тихо сказала «мам», очі розкрила, руку до Марини звела.

Марина обернулася, почувла регіт з ближчого вікна і в нім — цілу компанію на чолі з дамою. Марина тихо спитала:

— Чия це дитинка?

— Мамо! Татку!

Мопсоподібна дама обняла* за шию дамоподібного мопса і не без вдоволення відповіла:

— Забирай і її. Безплатно. Будинок завоняли...

Марина підняла Галинку, загорнула її в шаль, взяла на руки і, ніби виправдуючись, сказала:

— А я думала, пани сором мають...

Степ, над степом сонце, і на горизонті постать. Постать наближається, збільшується, і в ній глядач упі-

знає переодягненого в селянське вбрання отамана Дубовика, що йде шляхом. Дубовик помітно обминає село, що парусить деревами й димом з-за пригорка.

II

ОД ВЕЛИКИХ МІСТ І ДО ГЛУХОГО ХУТОРА СОСНИ ДЗВЕНІЛА СИМФОНІЯ БАЖАННЯ ПЕРЕМОГИ

Ніч. В кімнаті лякливо тріпотить язик каганця. Марина схилилася над примосткою, аж припала до неї, підвелася й знову задумливо зосередилася над дитиною.

Дрібний дощик тріпоче крилом у вікні, чути, як пишуть віконниці, ще чути розмашисте «кукуруку» світанкового півня і стогін вітру. Марина трошки схилилася, відкрила пожвавлене обличчя Галинки.

— Одужаєш, Галинко, і ми з тобою підемо шукати татка.

Веселе обличчя дівчинки. Вона посміхнулася, аж підвестись схотіла, та сил її неvistачило.

— Одужаю. Спочатку знайдемо маму, а потім татка. Добре, тьотю?

Марина відповідає Галині згодою, повагом обертається до дверей. Увійшов Архип Воловик. З негарною посмішкою, з похитливими рухами, одягнений тільки в нічну білизну.

— Глядиш, Марино?!

— Як бачите.

— Значить, твоє?

— Мое, дядьку.

Воловик підійшов, аж нахилився над Галинкою, повернувся і рукою до грудей Марининих...

— А мені скупися?

— Руки обпечете!

Воловик негарно посміхнувся, ніби прислухався до чогось, і, мов скажений, кинувся на Марину.

Марина раптом підвелася, обернулася і так стусонула Воловика, що він тільки ногами майнув.

— Бабі скажу!

Воловик підвівся. Похитлива усмішка згасла, рухи набрали владності, рішучості.

З примостки підвелася Галинка, злякано дивиться на Воловика, ледь-ледь не заплаче.

Марина спокійно витримує упертий Воловиків погляд, поглянула на Галинку.

— Спи, доню люба.

Воловик зробив кілька кроків. Наблизився так до Марини, що вона відчула навіть його неспокійний, самогонний подих.

— Бабі скажеш?

— Скажу!

— А в чий хаті пригріла оце байстрюча?

— Виженете під солону?

— Вижену. Чия олія горить у каганці?

— Купила.

— Казав — держи грамахвон на руках, а ти її держала. Грамахвон розтрясло, не гра!

— Не грає, дядьку Архипе, може, розтрясло.

Воловик зробив ривкий рух, ударив рукою по каганці. Жовтий язик сховався в темряві. З темряви вирвався різкий дитячий крик і згас, як і каганець, поступившись місцем напруженій боротьбі між Воловиком і Мариною.

В темряві блимання двох постатей, пригашене сопіння, різкий удар посуду і за ним настирливе, але нерішуче стукотіння у вікно.

Воловик різко увірвав нелегку для нього боротьбу, вирівнявся, злякано кинувся до дверей.

Марина поспішила до Галинки, припала до неї, заспокоює, відповідає їй.

— Утечемо, доню. Підемо шукати татка.

— Спочатку матусю, а потім татка.

Галинка пригорнулася до Марини, руками обгорнула шию, поцілувала, сказала наївно й щиросердо:

— Ти хороша, мамо!

Камера тюрми. Тьмяне світло лампи. Притулившись до стіни, стоїть Журба. Журба одривається од стіни, підносить до обличчя дві картки, дивиться.

— Дві картки — дружини й доні — дрижать у руці. Журба кладе наверх картку Галинки, пильно й довго дивиться. Краплі сліз нечутно пливуть з мужніх очей Журби. Журба підводить обличчя до маленького вікон-

ця, поволі повертається до столика, і важке, мов свинець, слово виривається з його уст:

— Ніч.

Журба майже падає на руки, що важко лягли на нерівну поверхню столика.

Галинка ніжно всміхнулася до Марини, ласкаво й тихо сказала:

— Буду спати. Тільки взнай, хто стукає. Може, татко прийшов. Мама боїться ходити вночі, а батько з рушницею, він не боїться.

— Спи, дізнаюся.

Воловик підтяг пояс, одчинив двері і здивовано й мовчки зустрів Дубовика, що, одягнений в селянську свиту й шапку, був зараз зовсім не подібний до хороброго отамана.

Дубовик несміливо простягає руку і, ніби просячи хазяїна не говорити жодного слова, переступає поріг.

— На хитрість пішли, Іване Антоновичу?

Воловик підкреслено показав на Дубовикову драпіровку, усміхнувся, безсилий розчолопати, з чим з'явився отаман.

— Нас розбили, Архипе Панасовичу. Мені треба пересідати... поки загоїться рана.

— Плохувато.

— Погано. Але лише десять-п'ятнадцять років, і Україна розквітне хуторами, як город маком.

Дубовик пройшов кілька кроків, хотів одчинити двері, але його рішуче застеріг Воловик.

Дубовик винувато оступився, позадкував, немов його хто пхнув, і майже жалібно подивився на хазяїна.

— Я передержу вас. Родич з Орданівки, казатимете.

Воловик стримав радість вдячного Дубовика, приклав пальця до рота: тихше, мов,— нас можуть почути.

Марина над примосткою похилилася. Галинка повернула голівку, руку звела до Марини. «Розкажуй далі», сказала, принишкла, віддавши всю увагу оповіданню.

Марина. Обличчя їй, як серпанком, затягли сумні думки й безсоння, але очі їй іскряться теплотою й болем. Марина повагом розповідає, вкладаючи всю себе в слова, може, й про Галинку забувши.

— Був собі хлопець сирота... Хороший, ласкавий, і

звали його Стьопа. Очі, як зірки, уста за мак, і сам, як сонце... Та ти спиш уже, Галинко? Спи, доню... Був хлопець... і дівчина його любила, дуже любила... Казав він дівчині: поберемося і потім буде дитинка маленька-маленька. Ти спиш уже, Галинко?.. Приїхали пани, убили хлопця, а дівчину хазяїн у город послав... Не бачила дівчина, як і поховали його... Тепер вийде вона серед ночі на кладовище, припаде до могили, але він не озивається, а мені так страшно... Галинко, ти спиш уже? Спи, доню, бо ти ніколи не знайдеш ні тата, ні мами. Вони були більшовики, а Стьопа тільки співчував більшовикам, і його за це вбили. Ти спиш уже, Галинко? Спи, доню. Нам з тобою одна доля...

Марина стомлено схилила голову до подушки, припала до Галинки, можливо, й задрімала на якусь мить.

Тюрма. Чути брязкіт ключів, удар засува. Журба підводить голову, беззмістовно дивиться на двері. З дверей виринає огрядна постать конвоїра.

Конвоїр наказує Журбі рушати за ним. Журба важко підводиться і, не хапаючись, виходить наперед.

Кімната, розкішна й затишна, біля столу, вправляючись у посмішці, сидить офіцер, що був із Дубовиком. Коли біля столу з'являється Журба, офіцер сухо пропонує йому сісти; рух руки, немов помах палицею.

Журба стоїть, ніби й не чує запрошення сісти. Стоїть, як дуб, непокірний, повнокровний, гордий. Офіцер, нервуючись, випрямився.

— Прошу сідати, товаришу Стоход.

Журба посміхнувся, обдарував офіцера не дуже люб'язним поглядом, процідив кризь зуби:

— Моє прізвище Журба.

Офіцер відновлює посмішку, в якій він так старанно вправлявся, підходить до Журби, хоче взяти його за руку, але Журба рішуче одриває її.

— Журба? Значить, Стоход — голова комітету більшовиків — це не ви? Ну, це не важно. Виконайте наше доручення, і ми погодимося на Журбі...

Журба зареготав, наче він стояв зараз не в контррозвідці, а серед своїх найліпших друзів. Регіт його збентежив контррозвідника, скривив його сухе обличчя, зруйнував і роблену посмішку і професійну рівновагу.

— Ще місяць не дамо спати!

Журба. Його лагідна, трошки іронічна посмішка, як лезо вогню, палить контррозвідника, кидає його від Журби до столу, од столу до дверей і знову до Журби.

— Два місяці! Три! Півроку. Два роки! Десять!

Журба, не гублячи рівноваги, спокійно, коротко й певно одповів йому:

— Довго збираетесь жити, пане офіцере.

— Мовчать!

Офіцер збагнув, що перейшов межу потрібного такту в допиті, видавив вимуштрувану роками посмішку, перевірив, як вона вплинула:

— Я можу вас запевнити, Стоход, що коли ви допоможете нам узяти місто...

— Негідником не буду.

Офіцер побільшив посмішку, рот йому скривився, руки засіпалися, але один момент — і офіцер опанував хвилювання, вигляд його набув того виразу, коли людина може виливати тільки безсилу жовч.

— Чеснотник, що забив свою доню.

Журба здригнув увесь, похитнувся і, щоб підтримати решту сил ухопився за спинку крісла. Контррозвідник, вдоволений з того, що схвилював і знесилив цим Журбу, сів до столу й надавив гудзик кнопки.

— Не хвилюйтесь. Ваша доня жива. Вона у нас, і якщо ви...

Журба, помітивши, що в дверях з'явився охраннык-конвоір, одразу повернувся до офіцера спиною й пішов до порога.

Вітер. Ранок. Сонце золотить нову стріху сарая. Марина набирає вилами вальки глини. Вила аж угинаються, важко кидати на високе риштування.

Дубовик стоїть під хатою, дивиться, як працює Марина, очей не зводить з неї.

Марина загнала вила в заміс, стрибнула на риштування. Вітер завихрив пілки спідниці, розвіяв її, оголивши і так високо оголені ноги.

Дубовик аж сіпнувся вперед, з місця рушив, узявши напрямок до Марини.

Дід Остап несе рептух сіна. Очі його вп'ялися вперед, заблищали: згадав дід змарновану у наймах молодість, аж підтюпцем пішов.

Марина затиснула між коліна непокірну пілку спідниці, валькує сарай, але вітер знову захопив матерію, розвіяв парасолом навколо струнких і сильних ніг.

Дід Остап підійшов аж до замісу, поклав тихо рептух і сам на нього ліг, підв'ївши голову до риштування. Дід Остап мов скам'янів, благословляючи і ранковий вітер і те, що його не бачить Марина.

Та ось Марина нахилилася за новим вальком, побачила діда, миттю защемила між колінами спідницю, розгнівалася.

— Очі попечете, діду!

Дід полохливо схопився, обтрусився од несподіваного викриття, ніяково засміявся:

— Добре хазяйство маєш, Марино...

Марина засміялася, пробачливо дідові одповіла:

— Тільки не вам, діду, хазяйнувати в ньому.

Дід Остап скрутнув головою, посміхнувся і, скинувши на плечі рептух, ображено крикнув:

— Не зарікайся, Марино!

Марина так зареготала, аж вітер затих, згорнула посмішку, побачивши Дубовика, нахилилася, щоб узяти глини, почала рівняти покладену аж під стріху.

Дубовик втупив очі в Маринині ноги, не помітив, що під ногами старе колесо,— мало не впав, але очей не одняв од Марининих ніг.

Вітер війнув спідницею, і, обернувшись, Марина побачила, що до неї підійшов Дубовик.

— Може, глини кинеш, Іване?

Дубовикові радісно заблищали очі. Він охоче ухопився за вила й почав кидати глину на риштування.

Марина майже захоплено дивиться на Дубовика, посміхнулася, згорнула в сумі посмішку, зітхнула, повагом з боєм сказала:

— Стьопа мені допомагав...

Дубовик поставив вила, витяг махри на цигарку, скрутив, звів голову до Марини і, співчуваючи, одповів їй:

— Я чув. Шкода хлопця... дуже шкода.

Марина утерла рукавом очі, за вальком нахилилася, забула, що й Дубовик внизу.

Дубовик безсоромно уп'явся очима в голі ноги, але, помітивши, що Марина сором'язливо сіпнула спідницю, похапливо нахилився, набрав вилами глини й важко гепнув їй на риштування.

— Галинка плаче...

Марина швидко обернулася. Вона б хотіла, може, й стрибнути, та, згадавши про хазяїна, стрималася.

Дубовик помітив Маринчине хвилювання і, щоб заспокоїти її та ближче підійти, додав:

— Ніколи не держав на руках дітей, ну Галинку принесу. Хороша вона, Маринко.

Марина радісно посміхнулася, підтримала Дубовиків намір, радіючи, що знайшла спільника.

— Принеси, та гляди, щоб і тебе не вигнав хазяїн.

— Разом підемо, на своє хазяйство. Я люблю Галинку.

Марина дивиться услід Дубовикові. Щаслива посмішка благословляє йому путь, надією на спокій і звільнення світиться дівчині обличчя.

Ніч. Може, світання. Камера тюрми. Журба розгорнув лист, припав до нього, мов спраглий до води, читає. Підвівся, захоплено усміхнувся, радісно підвів руку.

Лист і кілька рядків у ньому: «Я служу в тюрмі. Ще кілька днів, може, тиждень — і ти будеш вільний. Галинка (є чутки) лишилася жити. Знайдемо. Зустріч або тут, або в нашому городі. Вася».

Журба радісно взяв лист, приклав його сентиментально до уст, і саме слово, величне й радісне, вирвалося з його уст:

— Світає! Може, навіть сьогодні!

Чути удар засува, брязкіт ключів і шаркання ніг.

Журба миттю зібгав тонкий папірець листа і швидко вкинув у рот. Одна мить — і Журба так проковтнув папірець, ніби це був шматок смачної їжі.

До камери увійшов конвоїр, важко й похмуро спитав:

— Заснув?

— І не думав!

Конвоїр уважно оглянув камеру, наказав Журбі рушати за ним. Журба підтягся увесь і майже радісний вийшов наперед.

Журбу веде конвоїр коридором. В далині коридора рухнувся інший вартовий, зробив якийсь крок, став.

Видно спину іншого вартового. Конвоїр веде Журбу просто на нього, рівняються, і тільки Журба повернув голову, інший вартовий схопив конвоїра за горло.

Хвилина боротьби — і Вася з Журбою потягли мертвого конвоїра в Журбину камеру.

Офіцер, нервуючись, підвівся, надавив гудзик кнопки, подзвонив.

Журба з Васею швидко роздягають вартового. Журба одягається в конвоїрову одягу, хапається, поспішає.

До офіцера на дзвоник заскочив вартовий. Виструнчився, руку до козирка приклав.

Офіцер невдоволений.

— Двадцять хвилин чекаю на Стохода. Живо!

Вартовий обернувся на задниках і притьмом кинувся в коридор.

Журба одягся, виходить з камери. Вася замикає двері, зупинив Журбу, тихо сказав:

— Не забудь пропуск!

— Не забуду!

Журба, радісний, майже побіг коридором і раптом став, на Васю озирнувся. Вася хотів випередити Журбу, але теж став.

Коридором поспішав офіцерський посланець, йде просто на Журбу.

Журба повертає обличчя од посланця, проходить повз нього, прискорює крок, за Журбою поспішає Вася, зустрічається з посланцем.

Посланець офіцера зупинив Васю, рішуче обернувся назад.

— Хто пішов?

Вася пильно дивиться в очі посланцеві, повагом відповідає:

— Новий вартовий. Я послав його, щоб одшукав Грека. Час вести Журбу.

Посланець ще пильніше подивився услід Журбі, глянув на Васю.

— Я сам приведу його!

Вася захвилювався, але швидко знайшов рівновагу, бо знайшов вихід.

— Але Грек забрав ключі. Я знайду його.

— Добре, я піду до камери.

Вася ще раз подивився на посланця, обернувся.

— Я живо!

Офіцерський посланець подивився, як швидко зник Вася, і швидко пішов до камери.

Вася підходить до виходу якраз в той момент, коли

Журбу затримали. Вася помітив це і майже весело сказав:

— Та пропускай! Я його знаю!

Офіцерський посланець помітив, що в камері немає нікого, — рукою за шнур, але шнур, виявилось, порізаний. Він кинув камеру й щосили побіг назад.

Вартовий на воротах повернув обличчя до Васі.

— Знаєш його?

— Знаю...

— А я не знаю...

Офіцерський посланець вискочив з коридора, висмикнув револьвер, щоб стріляти, підводить руку вгору.

Вася дивиться на вартового і тим же байдужим, трохи веселим голосом запитує:

— Пропускові не віриш?

— Проходь, а тебе не пущу!

Офіцерський посланець тричі стріляє вгору. На тюремному дворішці знялася тривога.

Вартовий обеззброює Васю, вискакує услід Журбі, але Журба біжить що є сили, ховається в густому розчині передсвітання.

Вартовий прорізує пострілами ніч.

Журба що є сили біжить через вигін.

Вася лежить під охороною двох вартових.

Посланець заскакує до офіцера. Виструнчився, мов умер стоячи, винувато сказав:

— Стоход утік.

Офіцер аж підскочив, мотнув рукою з револьвером і з усієї сили ударив ним об підлогу. Далі схопив його, підскочив до вікна і, не поспішаючись, розрядив у шибки, що з брязкотом вилетіли одна по одній.

Край міста. Журба похапливо переходить вулицю і швидко ховається в темряві.

З тюремної брами вилітає верхом офіцер. За ним поспішає загін карателів, що зникає в ніч.

Світання. Над полем поймається багрянцем небо. Одинока постать повагом йде полем, зупинилася, озирнулася і, помітивши недалеко курінь, попростувала до нього.

Журба біля куреня став, озирнувся і, помітивши щось, обережно присів.

На горизонті з'явилися вершники, що швидко почали зближуватися.

А на шляху гарба, запряжена парою волів, і на гарбі дід Остап.

Журба визирнув із-за куреня, помітив діда Остапа на волах, як і те, що дід повернув до куреня.

Вершники видимо наближаються, але вони ще досить далеко.

Дід Остап підїхав до куреня, зупинив воли, побачив Журбу, здивовано підвів руку.

— А ти що тут робиш, га?

Журба озирнувся, підійшов до діда Остапа, застеріг його поводитися спокійніше. Журба оглянувся назад, показав дідові на вершників, що зближались, й рішуче додав, витягши револьвера:

— Або ховай мене, або зараз...

Дід Остап весело посміхнувся.

— Уб'еш? Сердитий дуже! Залазь у сіно.

Журба миттю сховався в гарбі, а дід, весело посміхаючись, повернув воли.

— Гей! Соб-цабе. До старшини поїдемо!

Воловик зайшов до хати, дістав щось із мисника, повернувся до Марини.

Марина над примостокою. Галинці стало значно гірше, і Марина не поїхала навіть орати з дідом.

Воловик зробив рішучий рух рукою, показав на Галинку.

Марина з плачем підвелася над дитиною, почала збирати речі, складати їх до купи.

Воловик гнівний до безтями.

— Щоб і ноги твоєї тут не було!

Марина зв'язала вузлик, плаче, бо не знає, куди їй йти. До кімнати заходить Дубовик, співчутливо глянув на Марину, обернувся до Воловика і ніби докірливо сказав:

— А це не по-людському, Архипе Панасовичу.

— А вона наймичка чи дохтур?..

Воловик рішуче обернувся і вийшов з хати.

Дубовик підійшов до Марини, злегка обняв її за плечі, пожалів, приголубив.

Марина відчула підтримку. — заплакала дужче, шию Дубовикові обвела руками.

Дубовик тихо поцілував Марину в лоб, нахилився над Галинкою, лагодячись узяти її на руки.

До подвір'я під'їздить дід Остап. Журба обережно висунув голову із сіна, захопив повітря, але дід рішуче штовхнув його пужалном.

З хати вийшли Марина і Дубовик з Галинкою на руках, узяти напрямом до воріт, куди якраз в'їздив дід Остап.

Дід Остап порівнявся з ними, весело гукнув:

— Попарувались-таки, а я оце...

Але дід Остап мусив раптом увірвати свої дотепи і зразу ж обернутися. На нього летів хазяїн. Марина й Дубовик стали.

Дід Остап стоїчно чекав на хазяїна, оком не моргне, і посмішка на щоках ледь-ледь ясніє. Та ось дід підвівся, обернувся до Воловика.

— Я проти всіх. Пойняв, Архипе Панасовичу, ну хворим волом орать не буду. Пойняв? Борозенний падає.

Воловик розгнівано вигукнув кілька лайок і, щоб зігнати зло, кинувся до Марини.

— Це ти за своїм байстрючам не доглянула вола!

Марина махнула дідові рукою й рушила з подвір'я. Дубовик пішов слідом за нею, а дід Остап рушив на подвір'я.

III

МИНУЛО ДЕСЯТЬ РОКІВ, І БАГРЯНИЙ ПРАПОР ПЕРЕМОГИ ПІДВІВСЯ НАД БЕЗМЕЖНИМИ ДАЛЯМИ ГЛУХИХ СТЕПІВ

Легко схилившись над ліжком, сидить Марина. Посмішка радості грає на її вродливому й змужнілому обличчі. Посмішка на хвильку згасає і знову пломеніє. На ліжку видно голову сонної дівчинки.

Заводський гудок піднімає завісу міського ранку. Сонце черкає по скляних полотнищах будівель, річища вулиць оживають людськими потоками, трамваї і авто креслять асфальт широких вулиць.

Марина квітне щасливою посмішкою. Змахнула рукою над сонною головою дівчинки — муху сигналу.

... Сонце простягло золоту лапу до чепурного ліжка, залоскотало обличчя вродливої дівчинки. Галинка повернула голову, посміхнулася.

Посмішка Галинки збільшила радість Марини, заіскрила їй все обличчя. Марина нижче нахилилася над дівчиною, тихо сказала:

— Галинко, гудок...

Дівчина легко повернулася в ліжку й відкрила великі очі. Вона радісно підвела руки й обвила ними Маринину шию.

— Ти вже зібралася, мамо?..

Галинка миттю підвелася, сіла на ліжку, обняла руками коліна, трохи сумовито сказала:

— Побудь у мене, мамо, ще хоч один день...

Марина підвелася. З обличчя їй злетіла ніжна посмішка. Марина озирнулася по хаті, зупинила свій погляд на моделі чудового літака.

Літак, підвішений до стелі, поволі повертає до Марини бік, Марина легко читає на ньому напис: «Галина Сосна».

Галинка помітила, що Марина зосередила увагу на літакові, вихопилася з ліжка, підбігла до моделі, повернула її, весело сказала:

— Ще два-три роки, мамо, і я буду літати за хмари.

Марина витягла з-під ліжка клунок, поставила його на стільці просто перед себе, взялася до зав'язки, замислилася і, немов у відповідь Галині, тихо сказала:

— А ми, мабуть, теж полетимо...

— Побудь у мене, мамо, я дізнаюся. Я чула, до вашого району виїздить товариш Журба, наш директор.

Марина нижче схилила голову, важкі краплі сліз повагом покотилися з її гарних великих очей.

— Нам і без Журби журно, Галинко.

Марина розв'язала окунок, почала викладати барахло: сорочки, хустки, спідниці, корсети, полотно.

Галинка не зводить пильного погляду з Марини. Дивиться на Марину, на викладене барахло, на годинника, що на руці. Щира посмішка пробивається на її зосереджено-стримане обличчя, але Галина притамовує її повагою до матері.

Марина викладає барахло. Скривлені болем губи невинно шепочуть щось, ніби Марина закликає своє рямтя, і сльози одна по одній плывуть через озера рум'янців.

Галинка захвилювалася і, не знаючи, як розрадити матір, ніби ненароком спитала:

— Ти плачеш, мамо?..

Марина підвела голову, змахнула недоречні сльози.
— Сказали — все заберуть і дітей усуспільнять.

Галинка не стрималася й весело зареготала.

Марина докірливо подивилася на Галинку. Сміх дівчини гірко образив її, але вона стримала себе й знову почала викладати рямтя.

Галинка найпильніше стежить за рухами Марини і раптом кидається, щоб зібрати потрібні речі. До кімнати вривається другий гудок. Він гримить двічі, попереджуючи, щоб ніхто не запізнився.

Марина помітила, що Галина зібралася вже, щоб іти на завод, поспішила й собі, глянула на купу рямтя, сказала, благаючи:

— Нехай у тебе перележить, а я піду на поїзд.

Галинка глянула на ворох ганчір'я, завагалася ніби на якийсь час і потім тихо додала:

— Добре. Нехай, а я незабаром приїду до вас.

Марина потяглася до Галинки. Прощання. Обопільний сум. Така розлука є свідченням теплої любові, сподівання на невідоме, може, марність надій на побачення.

Журба взув чобіт, підвів голову. На столі настирливо задзвонив телефон, і Журба простягся до нього.

Взутий в один чобіт, Журба прошкандибав до столу, зняв трубку, слухає:

— Так, так. Журба. А хто це питає... Ага... здоров. Днів за два поїду. На село. Коли буду на заводі? За годину. На все. На все. Ще збігаю в партком. Да!

Журба прошкандибав до стільця і миттю взув і другий чобіт, накинув піджак.

Будинок зокола. Біля ганку діти в піжмурки грають, веселі, безтурботні, щасливі.

Маленька дівчинка затулила очки долонями, збігла на ганок і стала до дверей. Інша голосно лічить: «Раз, два, три, чотири», діти біжать врозтіч.

Дівчинка розкрила долоні, лукаво зиркнула, але, почувши голос іншої, що крикнула «п'ять», одразу закрила долоні й мов улипла в двері.

Двері враз розчахнулися — і дівчинка впала. У дверях з'явився Журба. Журба помітив, що дівчинка впала саме тому, що він одчинив двері, захвилювався, кинувся до неї.

Журба узяв дівчинку на руки. Дівчинка плаче. Журба повернув її, і глядач побачив, що дівчинці легко заюшився кирпатенький носик.

Журба стурбовано оглянув дівчинку й швидко поніс її до кімнати.

Журбина кімната. Журба витер носа дівчинці, бавить її, хоче заспокоїти.

Дівчинка весело посміхнулася, простягла руку, побачивши на столі бінокль.

Журба одразу загубив ніжну посмішку, сумно глянув на дівчинку, нахилився до невеличкого фото на столі.

Дівчинка узяла бінокль, приклала до очей, весело зареготала, забувши й про біль.

Журба повернув засмучене обличчя, з очей йому непрошено пішли сльози: ні роки, ні надмірна робота — ніщо не витруїло тяжких спогадів про доню.

Дівчинка поволі опустила руку з біноклем, трошки винувато подивилася на Журбу, звелася на стільця так, що стала врівень з Журбою, і серйозно сказала.

— Не плач, дядя, я віддам очки. На тобі...

Журба ніжно поцілував маленьку дівчинку й легко засадив її на підлогу.

— Будеш ходити до мене, Оксанко?

Оксанка весело посміхнулася й дуже поважно одповіла:

— Буду. Ми ж познайомились...

Журба дивиться, як зникає в далині кімнати дівчинка, і важкі, мов олов'яні, сльози самі падають з орбіт. Журба підносить до обличчя маленьку фотокартку, сумно хилить голову: тяжко Журбі.

Вечір. Дубовик затулив шаллю вікно, узяв папку з паперами, до лампи нахилився, уважно перебирає, читає.

Дубовик над розгорнутим папером. І коли Дубовик трохи повертає голову, на столі видно і край паперу, і петлюрівську тризубову печатку, і те, що на папері написано... Курінний отаман Микола Дубовик-Степовий.

Дубовик черкнув сірничок, швидко пішов до печі, нахилився біля підпіччя й приклав сірничок до паперу.

Дубовик знову над папкою з паперами, швидко перекладає їх, поспішає, придивляється.

Дубовик наклав паперів чималеньку купу, посунув їх далі під піч й знову черкнув сірничка. Папір спалахнув вогнем. Дубовик стежить, як горять папери.

Папери пригасають, Дубовик розгортає їх, щоб краще горіли, потяг із купи один папірець, наблизив його до очей.

Текст: «Мандат. Видано комполка тов. Журбі...»

Дубовик дочитав папірець і швидко сунув його в найбільший огонь, захвилювався, рвучко скочив до дверей.

Дубовик мертво припав ухом до дверей, слухає, увесь поринувши в гаряче бажання з'ясувати, хто пройшов.

У двері стукає Марина, озивається, а що Дубовик не одразу відчинив — Марина розгнівалася.

Марина увійшла в хату, почувла дим, озирнулася кругом, спитала чоловіка, побачивши рештки попелу під піччю.

Дубовик похапливо змів попіл у піч, і, пильно перевіряючи, чи не лишилося щось од паперів, неохоче одповів:

— Було сот три миколаївських... Знайдуть — то й лиха не оберешся...

Марина трохи недовіжливо подивилася на чоловіка, скинула кофтину, зажурено сіла до столу. Дубовик став перед нею. В погляді його яскраво горить запитання: «Що там, як там».

— Галинка сказала — треба в артіль... Може, й сьогодні приїде...

Дубовик ехидно посміхнувся, кинув шапку, нехотя процідив крізь зуби:

— Як знаєш, а я не піду. Ясно? Сьогодні Домаха вже й курей переписала... суспільнить будуть...

Марина аж виструнчилася. Схопилася, забігала по хаті, перепитала, чи правду сказав чоловік, й миттю вилетіла з хати.

Дубовик дивиться їй услід, і посмішка вдоволення розкриває його до шпаринок.

Потім Дубовик підводиться і теж виходить з хати.

Вечірня вулиця. На ворота схилився аж повис Дубовик — чекає на когось чи, може, й так став, щоб у хаті не бути.

Повз ворота проходить череда. Чути діда Остапа. Дід Остап співає своєї незмінної пісні: «Ой дай, боже, дощ, аби не мороз». Але діда ще не видно.

Одна корова відокремилася, повернула просто на Ду-

бовика й, вичікуючи, стала, але Дубовик стоїть недвижно, навіть голови не повернув.

Корова б'є рогом у ворота, нетерплячі помаху головою, але Дубовик мов не чує. До воріт підходить дід Остап з ціпком на плечі.

Дід Остап вітається, знаюче посміхається і, ніби між іншим, кидає Дубовикові:

— Може, в артіль прямо, Іване?

Дубовик зрозумів дідову іронію, козирем став, мало в боки не взявся.

— А хіба я не такий, як усі люди?

Дід Остап. Іронічна посмішка освітлила йому геть усе обличчя, підгвинтила діда на невеличку одвертість.

— Не такий. Ти знаєш сам... ну, я мовчок.

Дубовик аж затремтів, на діда, мов собака, кинувся з безсилля свого.

— Ховай язик, діду Остапе.— плохо буде.

— Побачимо кому. Мені, як сказано на плакаті в сіль-раді, губить нічого. Голий я, і, значить, пошти пролетаріат. Хіба вошки погублю. Ну, цього добра мені не жаль-ко. Йй-бо, не жалько, Іване.

Дубовик пильно дивиться на діда, хоче перевірити, чи розказав, чи розкаже дід Остап комусь, що він догадується, хто такий Дубовик. За цим Дубовик зозла рве ворота, і корова ледачо проходить на подвір'я.

Дід Остап стежить, як зникає в глибині подвір'я Дубовик, скидає на плече палицю й з піснею рушає услід череді. Чути добродушний голос і пісню: «Ой дай, боже, дощ, аби не мороз».

Кімната секретаря заводу. Секретар підвів голову, підвівся, щоб зупинити Галинку, що швидко зближалася до директорових дверей.

Двері, на дверях трафарет: «Директор заводу Журба». Галинка витягла папірець із кишені, простягла його секретареві.

— Мені до директора. У дуже важливій справі.

Секретар посміхнувся на настирливе бажання Галинки пройти до Журби, узяв папірець.

В кабінеті Журби йде засідання. Журба головує, говорить щось, ухопився за телефонну трубку, одповів і знов до присутніх.

Секретар прочитав папірець, ще раз посміхнувся, видимо образивши цим Галинку, сказав їй досить рішуче:

— Товариш Журба зайнятий. Засідання.

— А в мене дуже важлива справа.

Секретар ще раз посміхнувся, поглянув на Галинку і, зважаючи на її настирливу вимогу пройти до кабінету, запропонував їй сісти, і сам сховався за дверима кабінету.

Галинка сіла, але зразу ж підвелася й одчинила двері до кабінету.

Присутні всі разом обернулися до дверей. Журба глянув на секретаря, висловивши в цей спосіб йому догану за порушення спокою під час засідання.

Галинка дивилась якусь мить в одхилені двері і, помітивши, що всі присутні зосередили на ній свою увагу, швидко зачинила.

Журба на хвилинку одривається від засідання, розгортає папірець, розстилає його, читає.

Текст: «Тов. Журба! Ви їдете в Степову. Це я чула. На хуторі Сосни живе моя мати Марина Дубовик. Чоловік її з чужого села, прізвище його теж Дубовик. Він намовляє матір проти колективізації, а мати під його впливом. Я думаю, що він або офіцер, або й більше, а мені матір шкода. Привіт Вам. Галина Сосна».

Журба мило посміхнувся, перекинув папірець, живо написав на ньому ж відповідь і передав секретареві.

Секретар підійшов до Галинки і з повагою простяг їй папірець.

Галинка розгорнула папірець, уважно читає, рада, вдоволена.

Текст: «Тов. Сосна! Я дійсно їду у ваш район, спасибі за пораду, про Дубовика не забуду. Привіт. З повагою до Вас. Журба».

Галинка вдоволено посміхнулася, згорнула папірець і швидко пішла до виходу.

Ніч. В деревах левади зупинився Архип Воловик, скинув з плеча важкий мішок, важко зітхнув.

Мішок ворухиться — в ньому майже під зав'язку набито якоїсь живої дрібноти. Воловик нахилиється, розшморгує зав'язку.

Кролик, як очуманілий, вискочив з мішка й подався геть.

Рука Воловика стиснула за горло білого кролика й кинула його пріч.

Кролик конвульсивно здригнув ніжками й помер.

Рука Воловика кидає другого кролика.

Воловикова рука набирає темпів. Кролик по кроликові летить пріч, як шматки білого паперу по вітру.

Воловик розігнувся, підняв мішок, що в ньому лишилося, може, з десятків кролів, боязко озирнувся й присів.

Левадою, обережно ступаючи, йде Дубовик. Дубовик несе важкого лантуха, почув щось і теж присів. Посидів трошки, свиснув.

Воловик упізнав знайомий сигнал і теж свиснув, підвівся й замислився, дивлячись на мішок. До нього підходить Дубовик.

Воловик розмахнувся і хряснув мішок об землю. Дубовик з'явився біля Воловика, ехидно посміхнувся.

— Боже помагай, Архипе Остаповичу!

Воловик узяв мішок за гузирі, витрусив мертвих кроликів і, побачивши, що один ще повзав, кинувся до нього.

Воловикова нога придавила кроля, що той аж надвоє лопнув. Воловик озвався до Дубовика.

— Суспільню, Іване Антоновичу.

Дубовик розкрив лантух, витяг лиштву сала, посміхнувся, підняв.

— А я теж усупільнив.

Воловик повів рукою — показав наслідки своєї надто корисної праці.

— І брать не буду, нехай собакам та лисицям.

Кролі, мов білі метелики, часто завітчали землю.

Воловик та Дубовик довго дивляться один на одного, і раптом розкотистий, мстивий регіт розриває нічне повітря.

Дубовик крутить цигарку, скрутив, послинив і, знижуючи голос майже до шепоту, сказав:

— Мабуть, тікати треба.

— А хіба що, Іване Антоновичу?

— Марину забрали... Повели в район. Домасі піку побила.

— Федоровій?

— Активістці. Кури хотіла переписувати.

Воловик розмірковує, довго дивиться на Дубовика і аж потім говорить свою думку:

— Не годиться. Нехай вони тікають. У мене є хлопці, а до нас, я чув, приїде Журба. Полномочений. Ну, в нас його ніззя. Треба під Устимівкою, на ярку.

— Чорт його на машині упіймає.

— Еге, Йване... Ти, я бачу, не бувалий. Під машину гвіздочків набить, у землю на деревині закопати. Біля містка. Балочка, лісок, і ми його там. Спіткнеться й стане.

Дубовик замислено дивиться на Воловика, починає розуміти його задум, обличчя його оживає, поймається посмішкою.

— План добрий. Ніяких підозрень, і од нашого села веде увага на Устимівку.

— Значить, согласіє?

— Згода.

Дубовик тисне руку Воловикові, скидає на спину лантуха й поволі зникає в деревах. Воловик рушає в іншому напрямку.

Серпневий степ. Сонячний диск падає на горизонт. Степом пропливає сита череда. Шляхом, перемагаючи калюжі, тупається авто, наближається.

Череда пливе по густій отаві. Так пливуть в прозорому повітрі косяки гусей, стомлені довгим перельотом. Дід Остап повагом ступає за чередою, мугиче пісню:

Ой дай, боже, дощ, аби не мороз...

Машина заревла на калюжі, виприснула й стала. Степом розляглися призивні вигуки сирени.

Дід Остап жваво обернувся, долоню до лоба козирком приклав, посміхнувся.

З машини вийшов Журба. Приклав бінокль, пильно дивиться на дідка, і посмішка, як схід сонця, поступово розжеврїлася йому на все тіло.

Дід Остап скинув на плече ціпок, йде до машини, придивляється, і тепла посмішка грає йому на старечих очах.

Журба увесь пойнявся посмішкою, гукає радісно, руку простягає:

— Та невже це ви, діду Остапе?

— А хіба такого козака і ззаду не видать?

— Колгоспну череду пасете?
— Так що не вгадали, товариш Журба, обчеську.
— Значить, ви проти колгоспу?
— Не видать, щоб я був протів.
— Значить, за артіль, діду Остапе?
— Тоже не видать...
— Так за що ж ви і як поживаєте?
— Я на сьогоднішній день обчествений пастух, вроді як нейтральний.

Журба широко зареготав, витяг цигарки, простяг пачку дідові, до шофера обернувся і знов до діда.

— А Воловик прогнав?

— Бач, і прізвища не забули. Воловика я покинув. Дванадцять років оддубасив, ну далі не міг. Не підійшли характерами, сказати би по-новому. Почалася колективізація, і він ясно проти, а я не овсім проти. Подивимось, кажу. Він: веди, мов, воли продавати, у город, а я не овсім за те, щоб продавати, отак і не зійшлися...

Журба з шофером широко розреготали, а дід зиркнув на машину, підійшов ближче, потер рукою по крилу, усміхнувся, до Журби скеровуючи посмішку.

— А мабуть, швидко до Сосон можна доїхати?

— Сідайте — довеземо, хоч нам і не по дорозі.

— Не сяду, товаришу Журба.

— Чого? — широко здивувався Журба.

Дід Остап підняв босу, порепану ногу і цілком широко одповів:

— Якби чоботи, а так ніяково сісти. Не підходяще. Та й служба, а корови он в озимині. Гей, ряба, чортова!..

Товариші вирядили діда щирим сміхом, а Журба ще й крикнув на прощай:

— Як буду в Соснах — заїду. З мене могорич.

Дід Остап весело обернувся, крикнув: «Ето дело другое!» — і швидко побіг до череди.

IV

Звичайна сільська буцегарня. Марина підійшла до віконечка, ударила кулаком у двері, крикнула: «Випустіть!»

Марина б'є кулаком у двері, б'є ногами, лютує, лається, вимагає випустити.

До кімнати заходить веселий дідок, видимо, сторож виконкому. Дідок посміхається, несе лагідну посмішку до Марини.

Марина, розлютована вкрай, кричить дідкові: «Випусти», б'є кулаком у віконечко, і скляна кватирка летить на діда.

— Випусти, сукин ти сину!

Дідок усміхнувся, ще й підморгнув:

— Не велено, граждánко, не велено випускати.

Марина висунула голову крізь віконечко, сердита, лайлива.

— Ну то скажи їм!

Дідок, не гублячи спокою і милої посмішки:

— Доложить могу. І прямо начальникові, од КаПєБУ приїхав.

Марина розлютована не тільки на арешт, але й на те, що дідок надто спокійно поводитьсь.

— Хоч чортові, але швидше!

Кімната, видимо, кабінет голови виконкому. Журба слухає, голова йому розповідає.

До кімнати заходить дідок. Посмішка йому ще зросла, дідок простує до Журби.

— Один гріх з нею...

Журба стурбовано й уважно дивиться на дідка, на голову виконкому.

Голова виконкому повертається до Журби.

— Активістку побила... Набрехали їй, що курей переписувала.

Журба замислено дивиться на голову, обертається до дідка.

Залізничний вокзал, резервуар і семафор пливають у степові далі. До вокзалу підходить поїзд, гудок і важке сопіння, крихта пасажирів, що поспішають до вагонів.

Двері вагона. З вагона виходить Галинка Сосна, озирнула пасажирів і весело стрибнула з приступки.

Галина поправила на спині рюкзак, ще раз озирнулася й рушила в дорогу.

Надвечір'я. В степу одинока постать Галинки, що йде на захід сонця.

Ноги Галинки важко місять степовий глей. Галинка стомлено стала, витерла краплі поту, опустила рюкзак на горбочок.

До Журби досить рішуче, навіть демонстративно підійшла Марина, руку під боки, глянула незалежно, неприязно, навіть вороже.

Журба мовчки й довго дивиться на Марину, вивчає її і досить м'яким рухом пропонує їй сісти.

— Сідайте, товаришко Дубовик.

Марина рішуче одкинула пропозицію Журби.

— Ми не пани й постоїмо.

Журба підвівся, наблизився до Марини, став майже поруч з нею.

— Так ви таки побили Домаху?

— Побила, а ти захитник! Хай не ходить по чужих курниках.

— Вона не ходила.

Марина зневажливо махнула рукою. Вся постать її забилася в протесті.

Журба помітив, як знервувалася Марина, вирішив змінити тон, узяв лагідний, м'який.

— Вас обдурено.

— Мене не обдуриш!

Журба ще знизив тон, посміхнувся, шукаючи шляхів до кам'яного настрою Марини:

— Я вас і дурити не збираюся. Я думаю, що з вас буде добра колгоспниця.

Марина аж скрутилася, різко повернулася до Журби, залемтувала щось, протестуючи.

Журба пробачливо посміхнувся, ще раз запропонував Марині сісти, але Марина рішуче одвела його рух руки.

— Або випускайте, або женіть на город.

Журба поширив посмішку, дивуючись з такого завзяття, і жартома кинув, ніби продовжив Маринині слова.

— Або я подам заяву до колгоспу...

Марина різко крутнулася, миттю нахилилася і ще швидше закинула спідницю, блиснувши перед Журбою голим озаддям.

— Ось тобі заява!

Журба на мить розгубився, але швидко переміг розгубленість, видавив німічну посмішку.

— Я таку заяву бачив.

— То ще подивися!

Марина зухвало взялася в боки, готова кинутися Журбі до горла.

— Так пустиш, чи мо' на гóрод одішлеш?

— Ходіть додому, товаришко...

Марина здивовано подивилася на Журбу, нерішуче ступила кілька кроків, стала.

— Бувайте здорові, спасибі.

Журба дивиться Марині вслід. Вона сподобалася йому і прямою і вродою. Посмішка колом розходитьсь йому на все обличчя, він хоче затримати її хоч на хвилинку.

— Вітайте діда Остапа. Скажете, я завтра буду в нього.

Марина обернулася, уважно з почуттям сорому подивилася на Журбу, сіпнулася назад і знов стала.

— Так ви таки той самий?

— Той самий.

Марина найпильніше дивиться на Журбу, образ її яснішає, в Марині прокидаються ніжні мотиви.

— Так ви й Галинку Сосну знаєте, дочку мою?

Журба заперечливо крутить головою, посміхається, помічаючи, як різко міниться Марині настрій.

— Галина Сосна?.. Чув про неї, але ніколи не бачив.

Марина розцвіла в посмішку. Лице їй загубило неприємні різкі лінії — Марині повернулася її врода, її «обаятельность».

Журба випроводжає Марину лагідною посмішкою.

Ніч. Галинка стомлено переступає з ноги на ногу, поспішає, бо вже нерано.

Галинка почула щось, обернулася, зажмурила очі під ударом білого хвоста фар.

Чути клекіт мотора, автомобільну сирену.

Галинка, важко пересовуючи ноги, сходить на обніжок шляху, озирається, стає, щоб зачекати, доки пройде машина.

В машині Журба вдивляється в далину шляху, сказав щось шоферові, затримав машину.

Машина стає якраз біля Галинки. З дверцят до шофера виходить Журба, питає Галинку: «Куди на Сосни?»

Галинка зітхнула (їй так би хотілося відпочити в машині), кивнула головою, показала рукою.

— І я на Сосни.

— Нам в інше село, але сідай, підвеземо.

Журба одкрив дверцята, і Галинка нерішуче зупинилася перед ними. Журба пропонує їй зайти в машину.

Галинка ледве вкинула рюкзак, важко поставила на крило ногу.

— Спасибі, я вже зовсім пристала.

Журба кивнув головою, зачинив дверцята, й машина рушила.

Галинка щасливо посміхнулася, приємно вмостилася на сидінні, легко гойднулася й стомлено закрила очі.

Машина прорізує електричними вогнями глуху степову дорогу, помацки шукає напрям.

Місток на вузькій річечці. Од містка послішає дві постаті. Постаті зупиняються, і глядач упізнає Дубовика й Воловика.

Дубовик повернув голову, махнув рукою, щоб Воловик не ворушився, чуйно прислухається, дивиться в нічну пільму.

Намет ночі прорізає світло електричної мітли. Пасмо світла здійнялося мечем угору, лягло на землю.

Дубовик рішуче сіпнув Воловика, нахилився, закопує щось.

Дошка з гвіздками. Воловик прикидав її землею й рушив за Дубовиком.

Машина ніби помацки сходить з гори. Світло прожектора упало на місток, і машина нерішуче зупинилася.

Шофер глянув на Журбу, заклопотано обернувся до Галинки.

— Товаришко! Ми сюди їдемо?

Галинка не відповіла. Зручно вмовстившись в куточку сидіння, Галинка солодко спала.

Шофер помітив, що дівчина спить, усміхнувся, «Заснула», кивнув до Журби й хотів розбудити.

Та Журба зупинив його:

— Я сам подивлюся.

Журба вистрибнув з машини й тихо пішов до мосту.

Під мостом, напружено витягши рушницю, підвівся Дубовик. Дубовик пильно вдивляється в ніч, прислухається до Журбиних кроків.

Журба раптом підскочив, нахилився, ухопився за ногу.

Дубовик вирівнявся й вистрелив.

Журба припав до землі, вихопив револьвер і вистрелив у тому напрямку, звідки долетів постріл.

Шофер скочив з машини й притьомо кинувся до Журби.

Галинка сполошено схопилася, протерла очі, не знаючи, що трапилося.

Шофер і Журба обережно простують до мосту. Погляди їхні зосереджено на нічній п'їтмі, на бильцях містка.

Дубовик з Воловиком, попригинавшись, обходять Журбу з шофером з тилу.

Журба зупинився край насипу, обережно дивиться вниз, шофер підходить до нього.

Галинка вийшла з машини, слухає, притулившись до тіла авто.

Дубовик з Воловиком тихо пробігають близько біля машини. Воловик зупинився, хотів вистрелити з обріза в машину, але Дубовик його рішуче зупинив.

Шофер і Журба вилазять з-під мосту. Чути розмову, як чути й те, що вони наближаються.

Дубовик з Воловиком рішуче повернули, кинулись на машину.

Галинка помітила їх, миттю стрибнула до руля.

Галинка ухопила руль, пустила машину й крикнула: — Вони тут! Не підходьте!

Дубовик жваво підвівся й вистрелив. Брязнуло скло на машині. За ним схопився й Воловик.

Галинка різко зупинила машину.

Журба й шофер кинулися за машину. Постріли з револьверів.

Дубовик з Воловиком біжать до лісу.

За ними поспішають Журба з шофером. Чути постріли.

Галинка кинула руль і повернулася на своє місце.

До машини підійшов Журба з шофером. Журба підставив у пасмо фар дошку з гвіздками, роздивляється.

— Нас тут чекали, а тобі, дівчино, спасибі. На шофера вчишся?

— На льотчика.

Шофер з Журбою сіли в машину. Машина зарокотала мотором, і шофер обернувся до Галинки.

Галинка ще щось сказала шоферові і зразу ж узялася ладнати рюкзак.

Ліс. В лісі зупинилися Дубовик з Воловиком.

Дубовик важко одсапався, глянув на Воловика і гнівно сказав:

— Я тобі кажу, що з ними їхала Галина.

Воловик пильно дивиться на Дубовика і, наче поміркувавши, повагом одповів:

— Засипе... Вона могла нас упізнати.

— Другий раз од мене не врятується. Я її рішу.

Воловик похвально глянув на Дубовика.

— Тільки тепер треба уміючи.

Дубовик кивнув головою на знак згоди й запропонував Воловикові поспішити додому.

— Прямо на збори. Щоб ніяких підозрень.

Машина йде шляхом і раптом стишується, стає.

Біля машини, піднявши її на домкрат, вовтузяться шофер і Журба.

Збори в приміщенні. Промовець панує над сотнею голів, що уважно слухають його. Одна постать підвелася, майже затулила збори спиною, до промовця сіпнулася.

І от Воловик простяг руку, одхилився трохи, до промовця звертається.

— А скажи, Степане, надовго ця колективізація, чи може, це так, вроді шутки!

Дубовик теж підвівся, підтримав Воловика рухом, крикнув:

— Скажи, кого братимуть!

Промовець затих на хвилинку. Обличчя йому поїнялося посмішкою, він затримався на мить з відповіддю, але швидко й трудно змахнув рукою.

— Скажу... Скажу, що таку контру, як Воловик...

Воловик, почувши не зовсім м'який епітет, поволі-поволі сідає на місце.

Промовець помітив, як підвівся дід Остап, і замахав рукою,— зупинив його, закінчив відповідь:

— Ми усерйоз вишлемо під три чорти. Бо хто подавив кролики? Думаєш, не знаємо!

Дід Остап аж підскочив, зрадів і зовсім по-дитячи вигукнув:

— Вислать! Неприменно, граждане, вислать!

Промовець рішуче зупинив діда Остапа.

— Ви заінтересовані, діду Остапе! Замовчіть!

Дід Остап став на увесь зріст, рішуче одгорнув припущення голови:

— А хіба ти, Степане, не знаєш, що я на сьогоднішній день нейтральний щитаюся, ну, і не заінтересований, а згоден, що Воловик контра!

Зборами пройшла хвиля реготу й збила діда не тільки з промови, але й з ніг. Озираючись, дід Остап швидко сів.

Воловик підвівся з місця й рушив до виходу з виглядом широко ображеної людини.

Дубовик повернувся, найзосередженіше і найпильніше дивиться. На обличчі йому проходить хвиля неспокою.

До президії проходить Журба. Повагом, не поспішаючи.

Дубовик злякано повертає голову за Журбою, нижче припадає до ослона.

Журба став біля столу, уважно оглянув збори, поклав дошку з гвіздками на стіл.

Дубовик аж припав до ослона. Він упізнав не тільки дошку, але й те, що з Журбою він уже раз зустрічався.

Дубовик прошепотів щось на вухо сусідові, підвівся й рушив до виходу.

Голова зупинив свою увагу на Дубовикові, затримав його.

Дубовик зовсім невинно здвигнув плечима і як пояснення кинув:

— Дочка приїхала. Звиніть, пожалуста.

Журба глянув на Дубовика, затримав на ньому довгий погляд, згадав щось, ще посилив увагу до нього.

Дубовик важко упав на ослінець. Потім підвівся і, ледве пересуваючи ноги, пішов до виходу.

Дубовик проходить повз стіл президії. Журба дуже уважно подивився на Дубовика, узяв у руки дошку з гвіздками.

Журба увесь зосередився в погляді на Дубовикові. Можливо, він поринув у далекі спогади.

Дубовик схвильовано став майже поруч із Журбою, розгублено й злякано сказав:

— Непримінно треба. Так що звинить. Додому...

На обличчі Журби натуга думок. Журба силується пригадати, де він бачив його, де зустрів. Як в цю мить до Журби простягає долоню веселий дід Остап.

Марина міцно обняла Галинку, поцілувала, оглянула її вдоволено, що Галинка така вже велика, засміялася.

— А з батьком?

Галинка зробила пару кроків, наблизилася до Дубовика і не могла так щиро привітати, як привітала вона матір. Скинула пальто, почепила на гачок.

Дубовик розкинув руками, обняв Галинку, поцілував і, пустивши, дуже пильно подивився на неї, потім на пальто.

Ніч. Кімната Дубовика. Сплять Марина й Галина, Дубовик обережно підводиться.

Дубовик нишпорить по кишенях Галининого пальта, витяг якусь записку, підніс до очей.

Слабке світло каганчика яскраво виокремлює записку Галинки. Дубовик читає її, лютує, обертає папірець.

Відповідь Журби на звороті. Дубовик аж поточився з обурення, зробив крок до сонної Галинки, замахнувся утюгом, що потрапив йому під руку, і заляк.

Марина ворухнулася й, раптово підвівшись, сіла на постелі.

— Що ти?

— Уб'ю! Це ж дочка Степана. Ти збрехала мені.

Марина схопилася, мов опечена, кинулася на порятунок Галинці.

— За що? Дурний!

Дубовик, розлютований украй, простягає папірця Марині, простяг і зразу ж сіпнув назад.

Марина підскочила до Дубовика, але він рішуче одхилив її руку.

Воловик став на шляху, помітив, що в Дубовика горить світло, простує на вогонь.

Дубовик розлютовано замахнувся на Марину утюгом, але Марина рішуче наступає на нього, Дубовик задкує до порога.

Стукіт у вікно. Дубовик полохливо кидає утюг, біжить до дверей, Марина йде до ліжка, сіла.

Воловик увійшов до хати, став біля порога, усміхнувся підлесливо.

— Марино Григорівно! Чув я, що уповноважений Журба знає вас. Сховайте. Буде і мені, і вам. Заберуть, а у вас не шукатимуть...

Марина зосереджено дивиться на Воловика, проходить до нього, бере глечик із рук і мало не впустила — важкий він дуже.

Дубовик приступився до Марини, і ніби нічого їй не трапилося:

— Сховай, Маринко. Хто зна, що буде.

Марина пильно дивиться на глечик, піднімає його й з розгону перевертає на стіл.

Воловик кинувся з долонями, щоб задержати золоті монети. Вони полилися з горла горщика, мов вода.

Марина вилила золото, усміхнулася.

— Добре, заховаю.

Щасливу посмішку Дубовика змінює посмішка вдоволення Воловика. Воловик дякує Марині, прощається.

Марина дивиться пильно на ворох грошей. Посмішка їй переходить в закотистий регіт.

Дубовик стурбовано дивиться на Марину, тривожно питає.

Марина регоче, стишується.

— Я їх переховаю. Воловикова родичка.

Дубовик схвилювався:

— Ти скажеш Журбі?

— Однесу вранці.

Дубовик розлютовано повів рукою, хотів кинутися до Марини, але вона владно одвела його руку.

— Лягай спати.

— Не ляжу. На мене яму копаєш.

Дубовик рішуче накидає піддювку, шапку й летить з хати.

Марина замкнула двері, усміхнулася.

— З богом, Парасю, коли люди трапляються. Твоя нога тут більше не стане.

Світання. Дубовик стоїть в сільраді біля дверей, не наважується зайти.

За дверима Журба готує якусь роботу, перегортає папери.

Дубовик розмовляє з черговим. Черговий переконує його зайти.

— Не бійся. Якщо діло сурйозне, то прямо йди.

Дубовик хотів постукати, рішуче одсмикнув руку і трохи одхилив двері.

Журба підвів голову, запросив Дубовика до себе, показав йому сісти.

Дубовик став перед столом, мнеться, не знає, з чого почати, хвилюється.

Журба надзвичайно пильно дивиться на Дубовика. Наче хоче впізнати, а може, й упізнав уже його.

Дубовик губиться під Журбиним поглядом.

— Вам наказали про мене. Але я червоний партизан.

Дубовик, не зводячи пильного погляду з Журби, простягає йому документ.

Журба одкладає документ, пильно вивчає Дубовика, нахилиється й кладе на стіл дошку з гвіздками.

— Ви краще скажіть, товаришу, хто міг це зробити.

— Я оце й прийшов. І не тільки це... Воловик приніс до мене глечик золотих.

Журба пожвавішав, підвівся. Задумливо дивиться на дошку, на Дубовика, питає:

— Скажіть, чи ми не зустрічалися вже десь?

Дубовик розгублено закліпав повіками, неспокійно поворухнувся і, щоб заховати свій неспокій, сів.

— Може, на з'їзді або на нараді...

Журба дивиться на Дубовика, намагається щось пригадати.

Дубовик не знає, куди сунути руки, куди скерувати свій зір.

Журба дивиться на Дубовика, вивчає його.

— А не під час громадянської війни? 1919 року?

Дубовик опанував свої хвилювання, посміхнувся, крутнув заперечливо головою.

— Ні. Документ же. Я 1919 року був на Далекому Сході, от і білет червоного партизана.

Журба трошки недовірливо глянув на документ і віддав його Дубовикові.

— Ні, спасибі. Йдіть, а гроші принесіть сюди.

Дубовик схопився, мов його кинув хто разом із стільцем, і кинувся до дверей.

Журба найзосередженіше дивиться йому вслід. Хоче пригадати Журба, де він зустрічав Дубовика, і не може — борозни бурхливих літ закрили все з його пам'яті.

V

I, ЗВІЛЬНИВШИСЬ З ПОВИВАЧА МЕЖ, СТЕП ВИСОКО ЗНЯВ МАШИННУ ПІСНЮ

Безкраї гони тирси. Тирса журно хилиться під вітром, і десь в блакиті неба металева пісня жайворонка.

Рання зоря грає на новеньких тракторах. Тракторне гудіння заповнює екран.

Могутній плуг трактора розчісує віковичну тирсу, прикидає її землею, що прагне запліднення.

Подвір'я колгоспу. З дверей виходить Марина з Галинкою. Галинка в авіаторському одязі, з валізкою, весела, життєрадісна. Вони прямують до машини, стали. Галинка показує Марині, як завести й пустити машину.

— Не поспішай тільки. Спокійно, мамо, і ти сьогодні будеш уже вести її по-справжньому.

Кілька колгоспників обступили новеньку машину, чекають, поведе її Марина чи ні.

Радіатор машини, і на ньому гордий напис-трафаретка: «Колгоспові ім. 1 Травня за зразкову роботу». Марина сідає до руля.

Галинка стоїть на крилі, показує, як пустити машину. Марина нахилилася, випросталася, машина зарокотала мотором і рушила з подвір'я.

Радісне обличчя Галинки. Вона напружено стежить за кожним рухом Марини, допомагає їй.

Машина іде на третій швидкості. Марина дає гальма, і машина стає.

Марина радісно блиснула очима.

— Єсть, Галинко.

— А книжку, мамо, все-таки прочитай.

— Добре.

Галинка сіла до руля поруч з Мариною, похвалила матір, взяла руль.

— Із станції ти повертаєшся сама.

Марина кивнула, стверджуючи головою, обняла Галинку рукою.

— Ти ж приїзди, Галинко?

— Приїду.

Машина пожирає степові далі, і товстий хвіст куряви безнадійно силиться її наздогнати.

Звичайна вольєра-курятник на колгоспному дворіщі. Дівчинка відкрила дерев'яний люк, і перші кури, як сніжинки, полетіли на подвір'я.

Кури білим потоком пливають у розчинений люк.

Трактор робить крутий поворот. На тракторі горда дівчина скеровує його в борозну. Чути пісню трактористки і срібну пісню жайворонка.

Срібна тирса тремтить на вітрі, і ніжні сльози-роси грають на сонці. На гони тирси спокійно і впевнено суне радіатор трактора. Спів трактористки.

Машина зупинилася. Вдалині видно водопровідну вежу станції, чути вигуки паровиків, видно станційні будівлі.

Жінки міцно обнялися і ще міцніше поцілувалися.

— Незабаром буду. Зайду, Галинко.

Галинка ще раз обнімає матір й швидко рушає на станцію. Марина довго дивиться їй услід.

Сходами великого будинку поспішає людина. Кадр розкриває знайоме обличчя денікінського офіцера, але тепер він спец облЗУ, інженер.

Офіцер грабармії тривожно озирнувся, став пильно стежити.

Сходами до дверей повагом підходить Журба. Журба у військовому. Роки прибили його сивизною, але Журба бадьорий і молодий ще.

Офіцер, точніше, інженер по колгоспному будівництву, простежив, куди пішов Журба, і став повагом спускатися.

Безжурний, легенький насвист фривольної пісеньки, офіцер, а тепер інженер, доходить до дверей, куди зайшов Журба, і раптом кидається: двері одчинилися, але...

В дверях приємне обличчя дівчини, вона, видимо, шукала інженера.

— Владислав Петрович!

Інженер зосереджено й тривожно дивиться на дівчинку. Дівчина продовжує.

— Вас шукає начполітвідділу товариш Журба.

Інженер вихопив цигарку, черкнув сірничок, посміхнувся, щоб сховати хвилиenne замішання.

— Одпустіть його самі.

— Не можу. Він і голова колгоспу. Як її, ця цікава жінка... Марина Дубовик вимагають затвердження проекту.

— Затвердіть самі.

Дівчина весело зареготала, схопила інженера за руку й сіпнула до дверей.

Інженер похапливо дістав темні окуляри, надів і рівно пішов до столу.

Журба з Мариною розглядають проект колгоспного будинку. До них підходить інженер.

Журба звів очі на нього, дивиться, ніби хоче сказати, що він його десь бачив уже, десь зустрічав.

Інженер дивиться на Журбу в той момент, коли Журба показує рукою на проект. В погляді інженера переляк. Він ладен зробити все, аби швидше позбутися такого гостя.

— Я перевіряв. Можна будувати.

Журба дякує, підводить голову, і знов його пильний погляд зосереджується на обличчі інженера.

Інженер похапливо нахилився: важко йому витримати Журбин погляд.

Журба ніби помітив, що інженер захвилювався, протяг йому цигарку. Інженер схопився за цигарку, мов за рятункове коло.

— Дякую, товаришу Журба. Проект чудовий. Це буде справді прекрасне житло для колгоспників.

Журба прислухається, ніби він хоче вловити знайомі вібрації голосу колишнього офіцера.

— А скажіть, Владиславе Петровичу, ви давно тут працюєте?

— А що? (Тривога прорізала обличчя інженера).

— Так просто. Я людина нова ще.

— Давно... П'ятнадцять років на цій роботі.

— Хорший... стаж...

Інженер підлабузницьки посміхається і, щоб врятувати себе од дальших розмов, звертається до Марини.

— Я завжди і охоче буду сам навідувати будівництво.

Марина дякує інженера, прощається, і вони разом з Журбою виходять з кімнати.

Інженер легко зітхнув і витер з лоба краплі холодного поту.

Журба любить з енергійних рухів Марини, прощається. Марина відійшла вже далеченько, але Журба стоїть і дивиться їй услід. Марина подобається Журбі.

— Завтра буду у вас.

Марина не чує, йде вулицею, поспішає, зупиняється перед великим будинком.

Над дахом будинку розіп'яв крила самолёт. Марина пильно дивиться, і в її уяві проступає із-за самолёта обличчя Галинки.

Марина зайшла до просторого вестибюля, питає швейцара, як покликати Галину Сосну.

— У них сьогодні свято... Товаришка Сосна одличилася. Їй дають орден.

Марина незрозуміло дивиться на швейцара.

— Викличіть. Скажіть — мати приїхала.

Швейцар трохи недовірливо оглянув Марину, поштиво виструнчився і за мить зник в ущелині коридора.

Марина зацвіла посмішкою: назустріч їй біжить Галинка. Галинка доросла й цікава дівчина. Радість зустрічі і перше слово.

— Підемо до мене, мамо.

— Не можу. Мушу сьогодні бути в колгоспі. Хочу й тебе забрати.

Галинка обняла матір, провела трошки й посадила на диванчик.

— Не можу, матінко. Завтра віду до тебе, сьогодні лечу в Москву. Мене нагороджено орденом Червоної Зірки.

— І ти мовчиш? За що?

— Сьогодні одержали телеграму. Я врятувала дуже цінну машину і дуже цінну людину.

Марина радісно обняла доню, поцілувала.

— Розкажи, Галинко.

— Страшно було. Ще й досі руки тремтять. Приїду—

розкажу, а зараз, матінко, моя доповідь. Ходім по-слухаеш.

Марина заперечила запрошення, тепло попросалася з Галиною й пішла, а Галинка вибриком побігла на сходи.

Чагарник освітлений промінням місяця. З чагарника підводиться звіроподібна істота. Воловик, утікши із-за заслання, давно не знав, що є бритва, ножиці й вода.

Воловик пильно прислухається, припадає вухом до землі.

Отара колгоспних овець на узліссі освітлена німічним світлом місяця.

Воловик важко підводиться і обережно йде в напрямку до овець.

Вагон тьмяно освітлений слабенькою лампочкою. На ослінци сидить Журба. Журба розгортає газету «Правда» з великим портретом дівчини-пілота. Дівчина радісно посміхається. Дівчині сміються уста, очі, брови і навіть рука.

Журба захоплено дивиться на дівчину, посміхнувся, глянув на трьох сусідів по купе.

Безмовне поки що, але безумовне знайомство трьох пасажирів. Журба ближче підніс портрет до очей.

— Надзвичайно знайоме обличчя.

Військовий пасажир зазирнув у газету.

— А, Галина Сосна... Нечуваний героїзм.

Галинка Сосна не стримала посмішки вдовolenня, але цього ніхто не помітив.

— Нічого героїчного. Ми називаємо це виконанням свого обов'язку...

Журба підвів очі до Галинки, зневажливо одгорнув Галинине твердження.

— Підростете, товаришко — дізнаєтесь...

Галинка винагородила Журбу приємною і трошки зверхньою посмішкою.

Журба помітив у Галини невеличку погорду молодості, перекинув свою увагу до військового.

— І знаєте, навіть прізвище наче знайоме. Але я ніяк не можу пригадати, де я його зустрів.

Журба з військовим зосереджено нахилилися над портретом. Текст: «За виняткову сміливість, що її виявила Галина Сосна — пілот цивільної авіації — під час неминучої катастрофи великого пасажирського само-

льота, Уряд Союзу Радянських Республік винагородив т. Сосну орденом Червоної Зірки і місячною відпусткою. Товаришка Сосна — дочка наймички, вихованка дитячого будинку в минулому».

Військовий грайливо глянув на Галинку; посміхнувся.

— Вона навіть трохи подібна до вас.

Галинка глибше посунулася в тінь полиці і також грайливо одповіла:

— Дійсно, невеличка подібність є...

Журба трошки ображено глянув на військового; таке припущення, видимо, образило його.

— Це порядком комплімента, звичайно.

Галина зрозуміла, що Журба був настільки захоплений, що не міг навіть припустити чогось подібного, і вдячно й граційно йому вклонилася.

В купе запанувала тиша. Журба перегорнув газету і, ніби бажаючи перевірити слова військового, глянув в обличчя Галині.

Галинка, похилившись на стінку сидіння, закрила очі й ніби спала. Легенька посмішка, як ранкові брижі на ставку, проходила її обличчям.

Воловик виповз із чагарника, сторожко став, прислухався й повагом рушив далі.

Отара колгоспних овець прошипіла за екраном й виокремила гарненького валашка. Отара швидко йшла попаски.

Воловик лежить на землі, чекає, націлюється і, як тільки валашок підходить до нього, Воловик хапає його за ногу.

Перекинувши валашка через плече, Воловик тікає з ним в чагарники.

Воловик розгрібає руками землю. Закінчив, потяг валаша й почав швидко засипати його землею.

Журба одіклав газету, зосереджено схилився на руку. Сумні спомини запанували його думками.

Далі він витяг із портфеля книжку, глянув і одклав набік, дістав журнал, потяг його із столика.

З журналу вискочила металева дощечка і з брязкотом упала Галині під ноги.

Галина кинулася подати ї, нахилившись, здивовано зацікавилася.

Дошечка і на ній напис: «Сонячний доні Галинці, що...

Галинка подала дошечку швидше, ніж Журба встиг підхопитися з місця.

Журба. Журбі боляче, що сторонні так несподівано втрутилися в його почуття. Журба глянув на Галинку, затримав погляд, подякував і обережно поклав дошечку до портфеля.

Галинка співчутливо подивилася на Журбу, помітила його сум, хотіла якось розрадити його.

— У вас померла доня?

Журба боляче сіпнувся назад, похапцем перекинув портфель, посунув на столику якусь пляшку.

— Давно... померла...

— Велика?

Журба, стверджуючи, хитнув головою й важко поклав голову на підсішки рук.

Воловик крадькома підходить до хати. Зупинився, пильно прислухався, рушив.

Хата Дубовика. Вікна одсвічують рожевими квадратами. Воловик підійшов до вікна, став до стіни, притулившись до вікна, заглянув.

Воловик бачить у хаті Марину Сосну, Галинку і діда Остапа, що жваво розмовляє з Галинкою.

Дід Остап прощається, видимо, виходить з хати.

Воловик кинувся од вікна, пробіг у глиб подвір'я і впав під кам'яним парканом.

Діда Остапа виряджає Марина. Дід Остап вийшов за поріг, жартуючи, кинув:

— А Дубовик ще в сільраді. Може, покликати?..

Воловик насторожив уші, увесь потону в увазі, в чеканні, що скаже Марина.

— Нехай його вовки кличуть.

Марина легко кивнула головою, дід Остап пішов, і вона зачинила двері.

Воловик підвівся із-під паркана і швидко пішов слідом за дідом.

Воловик зупинився на вигоні, уп'яв очі в огні вікон, повернув у бур'ян і важко ліг.

Дубовик зібрався, погасив вогонь і повагом вийшов з приміщення.

Дубовик іде через вигін, мугиче пісню.

Воловик схопився: упізнавши Дубовика, кинувся йому навперейми.

Дубовик полохко зупинився. Злякано позадкував перед постаттю, що майже впала на нього.

— Це я, Іване Антоновичу.

— Ви?

— Я. Не впізнав?

Дубовик розгублено оступився, хотів звернути з дороги, але його рішуче зупинив Воловик.

— Я вірив, Іване Антоновичу. П'ятнадцять років вірив.

— Звідки ви тут?

Воловик оширив ікла, засміявся, стискаючи Дубовика за плече.

— Три роки висидів у таборі. Вірив. Ти сказав десять-п'ятнадцять років. Минуло п'ятнадцять. Скільки ще?

— Я помилився. Вийшло не так. Але я працюю.

Воловик знову показав ікла. Його усмішка як жаром осипала Дубовика. Дубовик хотів звільнити плече, але Воловик його затримав.

— Де мої гроші?

— Марина однесла Журбі.

— А де Журба?

— У нас. Начальником політвідділу.

— Всі однесла?

— Усі...

Воловик важко опустив руку. Але зразу ж простяг її до Дубовика.

— Або ти виконуєш все, що я звелю, або я заявлю...

Дубовик жахнувся Воловикових слів, але зразу ж опанував свої хвилювання.

— Я розвівся з Мариною.

— А вона?

— Голова колгоспу.

— Гм...

Воловик пильно подивився на Дубовика.

— Хлібоздачу колгосп виконав?

— Виконав до строку.

— І все скошено?

— Не все, Архипе Панасовичу.

— Побачимо, що ти напрацюєш.

Воловик пустив Дубовикову руку, зробив два кроки, зупинився.

— Я живу в чагарнику. Вовчий яр. Доклади мені.

Дубовик злякано дивиться на Воловика, що, віддаляючись, поволі тоне в нічній п'їтмі. Чути крик півня.

За екраном чути пісню. Пісня посилюється, набирає виразності, сили. Екран розкривається дідом Остапом, дід Остап співає:

У самовара я і моя Маша...
Маша чай міне наліваєть,
А зор їй-о так много обіщаєть...
Вприкуску чай п'ить будем до утра...

Підморгнув дід Остап знаюче, підсилив пісню рухом, засміявся, пішов.

Перші паруси сонця падають на безмежний степ, золотять дідові спину, виривають десь потоки чагарника й очерету.

Дід проходить біля стіни великої будівлі, мугиче пісню, перевіряє, чи все гаразд, бо дід Остап колгоспний сторож.

В парусі сонця рожева будівля піднята на три поверхи, і дід, як цяточка, проходить по ній.

За екраном чути могутню пісню і важкий гул кількох автомобілів.

Пауза. В паузі захватна пісня колгоспної молоді-будівників.

Амовки зупиняються, з них, як краплистий дощ, полилася жвава молодь.

Юнак. Обличчя скопане віспою, але юнак симпатичний до безтями.

— Хто не розстебнеться, в того кишка перерветься!

Захватний регіт, і одіж летить із хлопців і дівчат, мов його зриває буря.

Гармоніст починає грати марш фізкультурної зарядки.

До гармоніста підходить дід Остап, веселий, жартівливий.

Керівник фізкультури підняв руку, змахнув.

Молода шеренга зробила чіткий рух, другий, третій.

Гармоніст грає, до діда, заохочуючи, підморгнув. Дід Остап задьористо змахнув рукою, подався всім тілом.

Молода шеренга скам'яніла, випроставши руки й тіло. Дід Остап порівнявся з шеренгою, виструнчився на лівому фланзі.

По молодій шерензі хвилює громохкий сміх.

Строгий рух керівника фізкультури.

Дід Остап вправляється в фізкультурі на тлі молодої шеренги.

Гармоніст ледве стримує регіт — ось-ось бризне він і затопить звуки гармонії.

Керівник фізкультури стримується, щоб не розреготатися.

Незграбні рухи діда Остапа на тлі бездоганного каре фізкультурників-будівників.

Регіт вибухає, як море в шторм. Дід Остап не помітив, що дано команду на спокій, — вправляється в фізкультурі.

Дід Остап ображено дивиться на гармоніста з керівником фізкультури, підходить, суворо стиснувши папорозь брів.

— До роботи!

По гурту проходить хвилює регіт. Гармоніст скеровує свою увагу на діда.

— Молодець, діду Остапе.

Дід Остап задерикувато одкинув гармоністове підхвалювання:

— Кому дід Остап, а кому вартовий соціалістичної, котора наша, власності. Чув, що говорила Марина Остапівна?

Шеренгою проходить повторна хвиля реготу. Разом з цим конопатий хлопчина наказує: «Комсомольська бригада колгоспу «Перше травня» на робочі місця!»

Молодеча бригада враз замахнулася одягом і швидко рушила на будівлю.

Дід Остап вдоволено посміхнувся.

— Так і нада, товаришочки.

Бригада захопила робочі місця, тоне в ритмічних рухах.

Дід Остап обертає голову, пильно дивиться, зажмурюючи очі від пасма сонця.

Марина на форді. Марина керує машиною, звертається до інженера з облЗУ, що сидить з нею поруч.

Інженер — точніше, офіцер грабармії — пильно стежить за чудовим обличчям Марини.

Дід Остап виструнчився і жартома взяв під козирок, посміхається.

Ніс машини зупиняється перед самим дідом. З машини вискакує Марина, одягнена в чепурний одяг міського крою, підходить до діда.

Дід Остап аж на пальці звівся, «рапортує», сміється:

— Товариш голова! Марино Остапівно, так що за минулу ніч нічого не трапилося, і все в порядку.

Інженер — а точніше, денікінський офіцер — весело засміявся.

Дід Остап ображено обернувся на його сміх.

— А це що за бовдур приїхав з вами?

— Інженер, діду Остапе.

Дід Остап узяв під козирок.

— Інженер! Я ізвиняюсь, Марино Остапівно.

Марина веде інженера на будівництво. Арка. Над аркою плакат на полотні і гасла: «Збудуємо для колгоспника чисте житло».

Дід Остап дивиться їм услід, починає пильно обдивлятися машину, співає:

І зор їй-о так много обіщаєть...

Надавив грушу сирени і разом із її звуком обернувся туди, куди пішла Марина з інженером, сміється.

Марина зупинилася в усмішці, посварилася на діда Остапа пальцем, похитала докірливо головою.

Дід Остап посміхнувся і, як дитина, знову надавив грушу сирени.

VI

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Марина вдома. Підвелася до столу, зняла із стіни мисливську рушницю.

Симпатыга сетер напружено став на ноги, думав, Марина на охоту вже зібралася.

Марина глянула на собаку, засміялася, поклала рушницю до плеча, жартома націлилася.

Сетер витягся, як струна, увесь напружився, не зворухнеться.

Марина весело глянула на сетера, повела рушницею.

— Бах! Бах!

Сетер з розгону кинувся вперед, а Марина зайшла-ся розкотистим реготом.

— Дурень ти, Банзай! Назад.

Сетер обернувся до Марини, винувато дивиться. Марина не може стримати веселого реготу. Стишилася, почепила рушницю на гвіздок, погладила сетера.

— Дурень ти, дурень. Трошки підожди. Ось недалечко.

Сетер винувато бовтає хвостом, облизується, хотів стрибнути й покласти лапи Марині на груди, але вона його рішуче зупинила.

Рухом показала, щоб сетер ліг на своє місце, собака невдоволено іде, лягає, весь час очима стежить за господинею, в напруженні, в чеканні.

Марина готує стіл, когось чекає, вся наповнена радістю, широко всміхається.

Ранок, молодий, свіжий, післядошовий, повнокровно-сонячний. Кімната Журби залята сонцем. Журба закінчує ранішній туалет — поголився. Мужне, красиве обличчя, глибокі зморшки пережитого ніщо не розгладить. Бере чисту, акуратно складену сорочку, одягнув, нема гудзика, — пришиває. Одягає піджак. Рухи повільні, але впевнені і енергійні. Обдивився, чи все гаразд.

Підходить до столу, де уже наготовлено сніданок, підняв серветку, стоячи, одломив шматочок хліба, але не доніс до рота, поклав назад. Все знову накрив, не поспішаючи, серветкою.

Журба з кімнати виходить на ганок. Скільки сягає око, весь простір заповнено різноманітними квітами, бджола перелітає з квітки на квітку, комашка живе своїм життям, все живе повнокровним життям. Око Журби зупиняється на найкращій квітці, він зрізає її, бачить ще крашу, зрізає і ту, і так підбирає одну прекрасну квітку до другої, у нього виростає великий сніп квітів, уже і тримати ніяк, а він зрізає ще і ще. В квітах тоне все його обличчя. От тепер і досить. Легка усмішка з'являється — він побачив гордуватий чорнобривець, зірвав, підніс до обличчя, ніби випиваючи його аромат, і, згадуючи щось тепле, хороше, іде до кімнати.

Біля письмового столу дбайливо складає квіти, із шухляди виймає пакунок (дощечка загорнена в папір). Виходить з хати.

Швидко, енергійно іде Журба, минаючи вулицю за

вулицею, день святковий. Ось він і на околиці міста, людей менше, хода повільніша. Дбайливо обдивляється квіти.

Входить у затишне старе загородне кладовище. Іде Журба знайомою йому стежкою.

Ось і прийшов. Могила, на ній сліди дбайливої руки. Тиша. Спокій. Щось зашарудило, обережно, наче мишка. Журба підвів очі, перед ним малий, убого одягнений хлопчина несе воду поливати квіти.

Журба дивиться на малого хлопчика, що проходить повз нього, і непрошена сльоза, як крапля роси, важко скотилася йому по щоці.

Журба прибив металеву дощечку, розігнув спину, озирнувся, ніби шукаючи місця, де б сісти відпочити.

Кладовищем проходять діти, завантажені польовими квітами, і десь чути дроб піонерського барабана.

Журба похилився під огорожею. Він увесь поринув у мислі, не чує, що діється навколо нього, сидить.

На обрії пропливає чудовий степовий корабель — будівля колгоспного будинку.

На риштуванні, мов комашки, метушливі колгоспники — молодеча бригада.

За степовим кораблем срібний пояс Дніпра і зелена низина плавнів.

Брідок, через нього проходять жінки й чоловіки, старі й молоді.

Дід Остап підходить до брідка, зупинився, озирнувся і шурхнув у кущі, як миша в соломі.

До брідка спускається дівчина, починає підбирати спідниці.

Дід Остап висунув голову із зелених хащів чагарника, ласує із своєї позиції, придивляється.

Дівчина, високо підібравши спідниці, бреде собі.

Дід Остап нетерпляче засовався, голову дужче висунув, аж витягся увесь, шелеснув гілкою та як гукне з кущів.

Дівчина кинулася, побачила діда, скрикнула: «Ой!», спідницю пустила.

Дід Остап схопився, став на ноги, зареготав.

— Нічого, дівонько!

Спідниця прилипла дівчині до ніг, але дівчина ніби й не помітила того, так здивував її дід.

— Старістю, діду?!

Дід Остап вдоволено регоче.

— Ото тільки й мого, дочко!

До діда ззаду повзе постать Воловика. Воловик зупинився, повернув ухо до діда, припав до землі, підвівся.

Дівчина стоїть у воді, докірливо на діда дивиться, посміхнулася, посварилася пальцем.

— Глядіть, діду Остапе. Скажу хлопцям.

Воловик полохко зупинився, припав до землі, повернув назад.

До брідка підходить гурт парубків, поспішають кудись.

Дід Остап, не гублячи посмішки і доброго настрою:

— А я тобі не хлопець? Не козак?

За екраном дружна пісня. На риштуванні будівництва ритмічна робота молодечої бригади.

Галина за рулем авто. Біля неї мати. Марина показує, куди прямувати. Галина посміхнулася й пустила машину.

Шляхом в колонах достиглої пшениці пропливає автомашина. Галинка озирнулася, зупинила машину, вискочила.

І за мить Галина несе до авто розкішний букет польових квіток і пучок дозрілої, дорідної пшениці.

Журба заходить до кімнати, кладе речі, що привіз із собою, сідає.

Над столом дві вирізки з газети. Літвінов і Рузвельт (портрети) і вирізка дівчини-пілота Галини Сосни.

Журба довго дивиться на Галинку, задумливо схиляється до столу.

Перед Журбою знайоме фото маленької Галинки. Журба ще нижче схиляє голову, тяжко Журбі.

Веселе дитяче обличчя маленької Галинки.

Сумний Журба над фото доні.

Авто, кероване Галинкою, несеться на божевільній швидкості, під'їздить до села. Галинка запитує матір, куди їхати.

— До політвідділу. Пам'ятаєш панову хату?

Галинка кивнула головою й стишила хід машини.

Машина зупинилася біля будинку політвідділу. Марина вискочила й сховалася в чотирикутнику дверей.

Марина підійшла до одного з робітників політвідділу.

— Де товариш Журба?

— Дома. Він тільки приїхав. Не турбуйте його.

— Важлива справа...

Марина сіла до Галинки, і авто рушило з місця.

Журба помітив у вікно автомашину, енергійно підвівся, швидко пішов до дверей.

Марина зупинилася біля ганочка, простягла руку: «Здрастуйте, товаришу Журба!»

Журба зігнав сум, посміхнувся, глянув на Галинку.

— Ваш шофер?

— Моя дочка. Приїхала у відпустку. Знайомтеся.

Журба підійшов до машини, трошки здивовано оглянув Галинку, поштиво простяг руку.

— Я вас десь зустрічав.

— Галина Сосна. Ми зустрічалися в поїзді.

Журба од здивування подався назад, глянув на Марину, на Галинку.

— Галина Сосна? Ви пілот?

— Пілот. Галина Сосна.

— Нагороджені орденом Червоної Зірки?

— Нагороджена.

— Так це я вам у вагоні показував вашу фотографію?

— Мені, товаришу Журба.

— І я вас тоді не впізнав?

— Мабуть.

Журба закотисто зареготав, почав запрошувати жінок до хати, захвилювався їй, ніби не вірячи, що це і є та сама дівчина, спитав:

— А чому ж ваше прізвище Сосна? Ви заміжня?

— Ні, я, як кажуть, зовсім вільна. Прізвище моє. По матері.

— Але матері прізвище Дубовик.

— Це довга історія...

Журба помітив, що Галинка трохи схвилювалася, одразу ж звернувся до Марини, але його покликала Галинка.

— Вам подарунок, товаришу Журба.

Журба розгублено змахнув рукою, подивився на Ма-

рину, мило посміхнувся Галинці і, взявши букет, запропонував зайти до хати.

— Не можу. Сьогодні я ще мушу підготувати збори. Потім якось.

— Зайдіть.

— Не можу. Багато справ.

Журба безпорадно розвів руками, подякував ще раз Галинці за квіти й повернувся до Марини.

— А коли вас чекати до нас? Є дуже важливі справи.

— Я з радістю. Я чув багато про ваш колгосп.

— Та колгосп як колгосп.

— Скромність — прекрасна річ.

— Так умовились?

Журба хитнув, стверджуючи, головою, і Марина з донею рушили до машини.

Журба пішов за ними, подав руку Галинці, потім Марині, і машина легко рушила вперед. Марина обернулася й крикнула:

— На станцію нікому не треба?

Журба крутнув головою. Він довго дивився їм услід, і усмішка, як зоря, поволі згасала на його обличчі.

Журба біля столу. Погляд його падає на вирізку — портрет Галини, — зосереджується на ньому.

На столі крихітне фото маленької Галини. Журба бере його до рук і довго-довго дивиться.

Дубовик торопко підвів голову і миттю сховав якийсь папірець під інші папери. Але цієї ж миті він зрозумів, що боятися немає кого.

— Алло! Алло! Говорить радіовузол Степового району.

Дубовик обурено кинувся до рупора, хотів збити його, але стримався, задовольнившись лайкою.

Мікрофон. Біля мікрофона Марина. Марина говорить.

Хата колгоспна. Радіорупор на місці, де була божниця, присутні слухають.

«...Біля мікрофона голова колгоспу «Перше травня» Марина Дубовик».

Марина біля мікрофона, Марина говорить:

— Здрастуйте, товариші колгоспники!

Інша хата. Родина відповідає Марині: «Здрастуйте!» — хоч Марини вони й не бачать.

Дубовик над розгорнутим папірцем.

Текст: «...Товариш Варивода Архип є дійсно бідняк...
Марина біля мікрофона:

— ...Правління колгоспу не дістало скла, але будинок наш ми мусимо закінчити в строк. Правління колгоспу призначило на завтра збори і просить вас прийти з пропозиціями, де взяти скло.

Радіорупор в третій хаті, колгоспна родина слухає промову голови колгоспу.

Дубовик слухає промову. Збирається вийти. Глянув на рупор, іронічна посмішка скривила йому уста, але він слухає.

— ...Рештки куркульні та їхні полигачі будуть зривати закінчення будівництва. Товариші колгоспники, загострюйте свою увагу на їхніх маневрах. Куркульню треба добити. Зверніть пильнішу увагу на таких, як Іван Дубовик...

Дубовик полохко сахнувся од рупора, але вмить опам'ятався і, підійшовши зовсім близько, показав у рупор дулю, миттю заховав папірці в кишеню й вийшов.

Ніч. Вітер. Дубовик вийшов на вигін і швидко сховався в гушавині ночі.

Радіорупор стрибає з хати в хату. І скрізь його слухають колгоспники.

— ...І ще одно, товариші. Працюйте, щоб швидше закінчити жнива. За день-два ми впораємося остаточно. Пильнуйте, щоб ворог не шкодив на полі. Бережіть колгоспне майно. Бийтеся всі за заможне життя.

Колгоспники біля радіорупора слухають промову.

Вбога хатина. Дід Остап уважно слухає рупор, вухо притуливши до розтруба, посміхається.

Дубовик вийшов на край села. Несміливий свист, що майже тоне у вітрі.

З бур'яну підвелася постать і теж свиснула, рушила на Дубовика.

Дубовик і Воловик потиснули руки. Воловик уперто дивиться на Дубовика.

Дубовик витягає папірці, відповідає:

— Я своє зробив. Тут посвідка на большой.

Воловик узяв посвідку й зразу ж сховав її в кишеню.

— Тепер іди, а треба — ти знаєш, де шукати.

Дубовик простяг руку.

— Журба не виїздить...

— А чого ти тремтиш?

— Страшно, Архипе Панасовичу.

Воловик зареготав, поклав руку Дубовикові на плече.

— Переходь на мое положеніє.

— Ще рано, подержуся...

Воловик пустив Дубовика.

— Качай! Я тепер Варивода, пам'ятай.

Воловик тоне в потоках темряви й вітру.

Степ уночі. Пшениця хитається, аж до землі падає. Воловик обережно проходить через лани пшениці.

Степ уночі. Вітер. Десь блимнув ледве вловний вогник.

Воловик збив сніп пшениці, запалив сірничок, підпалює сніп пшениці.

Сніп загорівся, а Воловик, мов скажений, кинувся до чагарників.

Вартова вежа над степом. На вежі вдарив дзвінок.

Огонь застрибав по масиву пшениці з надзвичайною швидкістю.

Язики вогню зажирають ниву.

Колгоспник б'є у дзвінок на вежі, біжить униз.

Над безкраїм простором пшениці могутня заграва лиже небо.

Колгоспник кинувся гасити вогонь, але він від того ще більше розгорається.

Марина прокинулася від телефонного дзвоника, ухопила трубку.

Дід Остап з трубкою в руках. Дід Остап говорить:

— Бачу: горить пшениця.

— Багато?

— Хто й знає.

— Вогню багато, питаю?

— Все небо червоне.

Марина крутить ручку, говорить:

— Радіовузол! Радіовузол! Степова!

Радіовузол. Сонна дівчина знімає трубку. «Слухаю», говорить.

Марина енергійно:

— Включайте Сосни. Даю вам текст. Передайте негайно. Повторіть кілька разів. Слухайте! Товариші кол-

госпники. Горить пшениця. Виходь негайно. Трактори й плуги пустить після косарок. Зорать стерню. Зрозуміли?

Сонна дівчина ожила, заходилася біля передачі.

Пожежа. Над степом високо палає небо. Вітер, тривожні дзвони.

Марина виїздить на машині.

Косарки на тлі заграви косять пшеницю, трактори повзуть за косарками.

Марина заводить у ряд ще два трактори, наказує: — Остання швидкість!

Два трактори рвонули вперед, пішли в ніч, освітлені загравою пожежі.

Марина показує, як вести одкос косарками. Три косарки швидко йдуть уряд, трактори здіймають стерню.

Вогонь палає дужче. Язики його стрибають в небо, пожирають все більше й більше пшениці.

Журба зіскочив із машини, підбіг до Марини, спитав. Марина відповідає:

— Гектарів сто... Останнє врятуємо. Пожежу взяли в земляне півколо.

Язики вогню доходять до зораного поля й безсило гаснуть.

Воловик підвівся, озирнувся на заграву, що почала пригасати, й поволі посунув у кущі.

VII

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ В ЧАГАРНИКАХ

На сході палахкотить серпнева зоря. Ніжним відсвітом багрянцю грають очерети.

Безконечні простори очерету не здригнуть куніцями.

Постріл. На екран вилітає Маринина собака, несеться по рожевій поверхні води.

Марина опускає рушницю, закладає новий патрон, трошки проходить вперед.

Пес затискує качку в зубах, несе Марині.

Марина забирає качку, швидко надіває її на торочки і ще швидше кладе рушницю до плеча.

Качка аж ніби підстрибнула в повітрі, ганчіркою летить вниз.

Вдоволене обличчя Марини розцвітає посмішкою вдоволення.

За масивами очерету густі чагарники. Чагарники горять у ранішній зорі. Чути постріли.

Собака приносить Марині нову качку. Марина в'яже її на торочки, де вже з десятків качок.

Інший мисливець стріляє, досадливо змахнув рукою. Над ним у рожевий звід неба іде схвильована качка. Розчарування й лайка на обличчі у мисливця.

Багрянний куш чагарника зворухнувся, і з нього виліз Воловик.

Воловик, обережно ступаючи, пішов у напрямку до очерету.

Марина поклала до плеча рушницю. Постріл.

Качка склала крила, ганчіркою падає на воду.

Воловик став за кущем, стежить, присів.

Марина прив'язала ще одну качку, поволі брѳохає з болота.

Воловик посунувся назад, зробив кілька кроків і мертво запав у траві.

Марина проходить зовсім близько біля Воловика.

Воловик припав до землі, дивиться крізь кущі очерету, стежить, куди йде Марина.

Собака кинувся в напрямку до Воловика, але Марина його рішуче зупинила.

— Назад! Підемо додому!

Собака неохоче повернув до Марини.

— За ногу!

Марина, навантажена качками, повагом виходить з болота, за ногою йде собака.

Воловик підвів голову, далі став на коліно, підвівся, пильно дивиться Марині вслід.

Марина дійшла до машини, кинула качки, почала переодягатися.

Воловик пішов у гушавину чагарника й сховався у кущах.

Марина керує автомашиною, під'їздить до будівництва, спиняється.

Дід Остап оддає «рапорт» Марині, заглянув у кузов:

— Хоч одну, Марино Остапівно. Мені з бабою.

Марина засміялася, погудила діда Остапа:

— Я одвезу на бригаду. Приходьте на обід, а то завезу. Я їду туди.

Дід Остап поважно протер вуса і без дальших за-
прошень сів у машину.

Марина обернулася до діда.

— Провіримо, як скиртують...

Дід Остап весело підморгнув бровою.

— Контрольором можу. Це приємно.

Машина рушила. Марина повернула голову до бу-
дівництва.

Чепурний будинок пропливає на екрані, підставляючи
чисто вибілені боки.

Марина втішно посміхнулася.

— Тепер тільки застеклити.

— Та скла немає.

Дід Остап і собі повернув голову до будинку.

Марина повернула машину і, витримавши паузу, від-
повіла:

— Знайдемо.

Дід недовірливо глянув на Марину й поважно ви-
простався на м'якому сидінні.

Степ. Під сонцем десятки людей за працею біля скир-
тування.

Скирта. Її вершить Дубовик. Він вивершує її так,
що скирта напевне затече.

Колгоспник, що працює поруч, зауважив це.

— Затече, Іване.

— А хіба воно зимуватиме тут?

Колгоспник здвигнув плечима.

— Може, але своє ти, мабуть, вершив би не так.

— Однаково.

Колгоспник недовірливо подивився на Дубовика і зра-
зу ж зосередив свій погляд на машині.

— Марина Остапівна лізе на скирту.

Дубовик заметушився, глянув униз, почав стягати
снопи насередину.

Марина йде по скирті, за нею, як ординарець,— дід
Остап.

Дубовик розігнув спину, чекає, що скаже Марина.

— Добре витоптуєте?

— Атож.

Марина пройшлася серединою, подивилася на Ду-
бовика й нічого не сказала.

Дід Остап зійшов насередину, допитливо дивиться на Дубовика, ніби хоче сказати, що вершити так не можна.

Дубовик байдуже глянув на діда, з посмішкою обернувся до Марини.

— Остап контролер, чи що?

— Контролер. Я вже бачу, а ти ось побачиш, Іване.

Дід Остап вибрав середину, шагнув, потім зробив зусилля й підстрибнув, і зразу ж провалився по самі груди.

Дубовик кинувся, щоб загладити свою вину.

Марина глянула на нього, рішуче заявила:

— Подавай снопи. Вершити буде дід Остап.

Дубовик ображено повів плечем і повагом пішов із скирти. Марина пішла слідом за ним.

Дід Остап вивершив скирту, старанно витоптуючи її, наспівує.

Марина пройшла до машини, дала якесь розпорядження бригадиру, пішла до кабіни, потім, ніби щось забувши, вернулася знову до машини.

Марина кинула качки кухареві, взяла ложку, покуштувала їжу.

— Варити треба смачніше.

Кухар винувато затупцював на місці, поглянув на качки.

— Та з качками буде добре.

— Треба вміти зварити смачну їжу і без качок.

Кухар винувато заблимав повіками.

— Буде, Марино Остапівно.

Марина рушила авто, кухар її випроводжає.

— Приїду обідати.

— Просимо, Марино Остапівно.

Дід Остап вивершив скирту, підходить до краю.

Дубовик кинув, може, останній сніп і, ніби ненароком, перекосив драбину й швидко пішов.

Дід Остап нашупує ногою край драбини, знайшов і, налігши на неї, раптом почав падати разом з драбиною.

Дід Остап котиться по схилу скирти.

Колгоспники помітили, закликали з переляку.

Колгоспник підскочив до гонга, забив тривогу.

Дід Остап важко падає на землю.

Марина почула гонг, спинила машину й хутко вивернула її назад.

Діда Остапа несуть колгоспники на руках.

Дід Остап смертельно блідий стогне. Біля нього впадає Дубовик.

Марина нахилилася до діда, підвелася.

— Перелом ноги. Треба в Харків.

Марина наказала покласти діда на машину, обернулася до Дубовика:

— Хто злазив останній?

— Ви, Марино Остапівно.

Марина підозріло глянула на Дубовика.

— Ладно. Дізнаємося.

Дубовик ладен ноги цілувати Марині.

— Він не так став.

Марина рішуче одкинула Дубовиків маневр:

— Той, хто виріс наймитом у Воловика, на драбині не посковзнетъся.

Дубовик безневинно здвигнув плечима.

— Шукайте винного.

— Знайдемо...

Марина помчала діда на село.

Колгоспне подвір'я. На подвір'ї колгоспники: Марина, Галина, Журба.

На подвір'ї шеренга молоді в спортсменському одязі.

Журба стає на підвищення поруч з Мариною.

Марина підняла руку.

— Товариші! Ми закінчили повністю хлібоздачу. Закінчили першими на цілу область. Уряд преміював наш колгосп 20 веломашинами. Правління колгоспу вирішило передати машини нашій бойовій бригаді будівників.

Натовпом пройшла ухвальна хвиля оплесків.

Марина говорить далі:

— Але цей подарунок, товариші, зобов'язує. Ми обіцяємо: обсадити всі дороги деревами, посадити великий парк колгоспника. Підготувати добре колгосп до наступного року. Ліквідувати серед колгоспників неписьменність і малописьменність. Збудувати ще одну баню.

Збори привітали ще раз Марину.

— Ми відряджаємо сьогодні 20 кращих ударників молодечої бригади у велопробіг по району за дострокове виконання хлібоздачі по всіх видах. Товариші молодь, по машинах!

Молодеча бригада враз розсипалася, зайняла місця біля машин.

Молодь строгою лінією рушила з подвір'я.
Захоплені погляди й привітання колгоспників.

Марина продовжує говорити:

— Останні, товариші, сьогодні святкують, одпочивають.

Колгоспники ухвально забили в долоні.

Струнка колона велосипедистів прямує шляхом.

Марина сходить на землю, колгоспники розходяться, до Марини підійшла Галинка й за нею Журба. Марина відповідає Журбі:

— Ми ідемо з Галинкою купатися.

Дніпро розлігся срібним потоком, сонце, і дерева, і золотий пісок.

Марина запрошує й Журбу, той вагається:

— Я приїду, але трохи згодом.

Машина, керована Галинкою, летить на срібну смугу Дніпра.

Дніпро. На хвилях гойдається пляшка.

Галинка кинула матір, розмашисто рушила насередину.

Пляшка стрибає на хвилях, Галинка її побачила.

Галинка допливає до пляшки.

Марина стежить, куди пливе Галинка.

Галинка ухопила пляшку, глянула, помітила, що в ній щось є, кинула й попливла за нею.

Галинка показує пляшку Марині. Марина зацікавилася, взяла, виходить на берег.

Двоє жінок розглядають пляшку. Марина знайшла камінець, розбила пляшку.

Розгорнений папірець — договір двома мовами: німецькою й українською.

Текст договору: копія пану сотникові Дубовику-Степовому...

Марина здивовано глянула на Галинку.

Галинка напружено читає, думає і, ніби опам'ятавшись, рішуче каже:

— Це батьків. Я пригадую — бачила в нього папірець з подвійним прізвищем.

Марина полохко обернулася. Побачила когось, кличе рукою.

Журба стоїть біля машини. Журба, певне, вагається, бо жінки тільки в купальних костюмах,

Марина настирливо гукає, і Журба поволі наближається до них.

Галинка пильно дивиться на документ. Журба підходить до жінок. Глянув на Галинку, помітив родимку на плечі, як і те, що нижче біля неї був слід старої рани.

Журба отетерів. Йому здається, що він галюцинує. Та ось він опам'ятався, зробив несміливий крок до Галинки.

Галинка простягла йому пляшку, помітила, що Журба увесь зосередився на рані, закрила її рукою.

— Галинко!

Журба аж поточився. Він упізнав Галинку. Журба кидається, щоб обняти її.

Марина здивовано змахнула рукою, ніби хотіла захистити Галинку від Журби.

Журба, ніби не вірячи собі:

— Галинко! Доню!

Марина кинулась до Журби.

— Що з вами, товаришу Журба?

— Я впізнав її! Галинко! Доню!

Галинка здригнула, одступилася й сумно сказала:

— Мого батька вбили білі. Його прізвище Стоход.

Журба поточився, кинувся до Галинки, почав її обнімати, цілувати рану, родимку, очі, голову.

Галинка розгублено дивиться на Журбу і раптом, ніби швидше відчувши, ніж упізнавши в нім батька, обвила його руками.

— Таточку!

Галинка цілує старі, в сльозах радості очі.

Марина ніяково дивиться на обопільну радість, підходить до Журби, кладе йому руку на плече.

— То ви Стоход?

Журба простягає руку, хапає Маринину й вдячно, з сльозами вкриває її поцілунками.

— Це ви врятували мою доню.

— Так ваше прізвище Стоход?

— Стоход, Мариночко.

Журба й Марина міцно цілуються.

Журба одірвав уста, пригорнув Галинку.

— Маринонько, це ж наша дочка!

Журба й Марина, міцно обнявши Галинку, цілують, цілуються самі.

Журба одягає Галинку, цілує на ній кожну крапку.

Марина, одягшись, тримає в руках документ. Журба побачив документ, і все зразу стало для нього ясным.

— Коли, Марисю, з'явився у Соснах Дубовик?

— Тоді, як я привезла Галинку.

— Він розстрілював мене і хотів згубити Галинку. Я не витримав, хотів полегшити її смерть — убити сам...

Журба припав до Галинки й почав знову цілувати її рану.

Марина зупинила Журбу:

— Почекай. Швидше в село!

Машина робить скажений ривок. Її веде Галинка.

Журба обняв Марину і міцно-міцно поцілував. Галинка дивиться на них, і в її очах грають сльози радості.

Машина різко зупинилася біля приміщення сільради. Журба майже вилетів з машини й подався в приміщення.

Дубовик тривожно підвівся од столу. Став, дивиться на схвильованого Журбу.

Журба пильно дивиться на Дубовика, питає:

— Де ви були в листопаді 1919 року?

Дубовик забив повіками, схвильовано обернувся до шафи.

— Стій!

Журба простяг руку з револьвером, у другій простяг документ.

Дубовик вирівнявся, посміхнувся, побачив документ.

— Я програв. Я помилився.

Журба покликав колгоспників, що підійшли до приміщення.

— Зв'яжіть руки. Запечатайте шафу й столи. Це отаман Дубовик-Степовий. Поставте пильну охорону.

Марина дивиться, як проводять Дубовика, зустрічає Журбу запитанням: «Ну, що?»

— Він.

Марина задумливо дивиться Дубовикові услід і мужньо простягає Журбі руку.

Дніпрові плавні. Позолота сонця на стиглих куніцях очерету. Постріл.

Марина опустила рушницю, дивиться, як падає качка.

Пес енергійно підніс качку до Марини, і Марина враз підвела рушницю.

Воловик вийшов з куців, став на березі, прицілився з обріза.

Марина майже по пояс стоїть у воді, веде рушницю, щоб вистрелить.

Воловик, націлившись, вистрелив з обріза.

Марина почула свист кулі, раптом обернулася і побачила Воловика.

Воловик заклав другий патрон, взяв на мушку Марину, крикнув:

— Кидай рушницю!

Марина опустила рушницю на руку і дуже спокійно сказала:

— Навіщо? Я тобі її віддам.

Марина надто спокійно брєде просто на Воловика. Вона від нього вже, може, кроків на тридцять.

Воловик тримає обріз просто на Марині, сміється.

— Ну, як воно, товаришу голова колгоспу?

— Поганувато.

— Я не Дубовик, не курча.

— Я знаю, Архипе Панасовичу.

Марина підійшла до Воловика вже кроків на п'ятнадцять. Важко витягла ліву ногу з болота і за мить, як удар блискавки, скинула рушницю до плеча й вистрелила.

Воловик враз похитнувся й важко впав у траву.

Марина вибрела на берег, підійшла до Воловика, вирвала обріз.

— І я не Дубовик. Не курча.

Марина поспішно виходить з очеретів, за нею енергійно поспішає сетер.

Сонце. Величний будинок колгоспників, і за ним — безконечна зелена низина плавнів і срібний пояс Дніпра.

Біля колгоспного будинку ряд амовок. Колгоспники розвантажують своє майно, несуть у будинок. Пісня і гул моторів.

Дід Остап виходить з будинку, прямує до машини, веселий, жартівливий.

Дід Остап бере свою бабу «під крендель», веде тротуаром, озирається на квіти, що ростуть кругом, йде до будинку.

Дід Остап веде бабу через одну кімнату. В кімнаті чисто й чепурно, веде через другу, став.

— Ну що, бабо, не дослужився?

Баба розцвіла посмішкою, оглянулась, приємно їй.

— А якби вище нам, Остапе. Щоб видно було далеко.

Дід Остап грайливо посміхнувся, жартом до баби, козирем сам.

— Ми й звідси далеко бачимо, а на старі ноги краще перший поверх.

Велика кімната цього ж будинку. Журба улаштовує свій робочий стіл. Витяг з папки маленьку карточку Галинки, поставив на стіл, обернувся до Марини, що ладнала ліжку.

Журба з Мариною обнялися. Поцілунок, до них підходить Галинка і, радісна, обнімає їх обох.

ПРИМІТКИ

Перша весна. Роман. Написаний протягом січня 1930—травня 1931 р. в Харкові. Вперше надрукований у видавництві «Молодий більшовик» 1932 р. Тут подається за цим виданням.

Вася. Оповідання. Написане в 1922 р. Друкується за збіркою «Полохливої ночі», ДВУ, 1926 р.

У жовтневу ніч. Оповідання. Написане в 1925 р. Друкується за збіркою «Полохливої ночі», ДВУ, 1926 р.

В снігах. Оповідання. Написане в 1927 р. Друкується за збіркою «В снігах», ДВУ, 1928 р.

Під лісом. Оповідання. Вперше опубліковане в журналі «Нові шляхи», 1930, т. V, кн. I. Друкується за журнальним варіантом.

Надзвичайна кар'єра Остапа Святюка. Оповідання. Написане в 1929 р. Вперше надруковане в альманасі «Літературний ярмарок», № 12, 1929 р. Тут подається за збіркою «Том сатири», ДВУ, 1930 р.

Марина. Кіносценарій. Написаний в 1934 р. Друкується за рукописом.

З М І С Т

	Стор.
<i>Олег Килимник. Творчість Григорія Епіка</i>	3
Перша весна (роман)	23
О п о в і д а н н я	
В а с я	355
У жовтневу ніч	370
В снігах	388
Під лісом	425
Надзвичайна кар'єра Остапа Сватука	451
М а р и н а (кіносценарій)	527
П р и м і т к и	601

Редактор *Н. О. Вишневська*
Художник *Г. Ф. Яценко*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *В. І. Писаренко*
Коректор *В. О. Слєпих*

ГРИГОРИЙ ДАНИИЛОВИЧ ЭПИК. СОЧИНЕНИЯ
(На українском языке).

БФ 02369. Здано на виробництво 3.VII 1957 р. Підписано до друку 18.III 1958 р.
Формат паперу 84×108/32. Папер. арк. 9,43. Друк. арк. 30,955 + 1 вкл. Облі-
ково-видавн. арк. 32,950. Ціна 11 крб. 90 коп. Замовл. 1076. Тираж 15000.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Тітос, СДКоп.

ДЕРЖАВНИЙ ДАТ
УКРАЇНИ